

Médiahatalom

Pokol, Béla

Postprint / Postprint

Monographie / monograph

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Pokol, B. (1995). *Médiahatalom*. Budapest: Windsor Kiadó. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-104341>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more Information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Pokol Béla

Média hatalom

Windsor Kiadó
Budapest
1995

Tartalomjegyzék

Előszó.....	
Az újságíró és a politikus szerepek elhatárolása.....	
A politikai hatalom két forrása.....	
A vélemény szabadság védelmének két oldaláról.....	
Politikai táborok és ideológiai irányzatok.....	
Polgári-nemzeti tábor és jobbközép pozíció.....	
Az állam és a piac között.....	
Tandj és leépítés - vagy egyetemi reform?.....	
Az értelmiség útja a hatalomhoz? Avagy: professzionalizálódás, értelmiség és politika...	
A médiaértelmiségről.....	
A kommunikatív hatalom.....	
A "francia entellektüel" visszatérése.....	
Legitimáció és "kegyelmi pillanat".....	
A korporativizmus kísértése.....	
Parlamenti kormányzás, ellenzék és véleményhatalom.....	
A társadalmi problémák tündöklése és bukása.....	
A közvéleménykutatások politikai szerepe.....	
A nyelvpolitikai küzdőtér.....	
Ideológia és nyelvpolitika.....	
A nemzet fogalmának átértelmezése?.....	
A modernizáció értelmezései.....	
Érték és reputáció.....	
Egy új alkotmány előfeltételei.....	
A köztársasági elnök és az alkotmányozás.....	
Egy új kormánykoalíció lehetőségei.....	
A konstruktív ellenzékiiség feltételei.....	
Új szellemi rabság? (Szubjektív helyzetjelentés).....	
Társadalmi kontrollok és diktatúrák.....	
A médiahatalom megtörése.....	

Előszó

Eddig megjelent könyveimtől eltérően ez a kötet nem szikárabb társadalomtudományi és jogi fejtegetéseket tartalmaz, hanem az elmúlt másfél év alatt írt politikai-publicisztikai cikkeimet. E cikkek legnagyobbbrészt a Magyar Nemzet hasábjain jelentek meg. Egyik-másik éles, nem ritkán gyűlölködő hangvételű támadásokat vitákat váltott ki a szabaddemokrata médiaértelmiség soraiból, a nemzeti táborból pedig támogató írásokkal védtek meg. Ha a médiaértelmiség említett szélsőséges hangvétele nem fogadható is el, mindenesetre érthető. Cikkeim központi gondolatmenetében a Magyarországon napjainkig fokozatosan kifejeződő szabaddemokrata médiahatalom és a vele szorosan összefonódó bankárcsoportok egységes politikai szerkezetét mutattam fel, s megtörésére lehetséges politikai-alkotmányjogi alternatívákat dolgoztam ki. A kötetben összegyűjtött írások nagyobb része, e gondolatmenet körül csoportosul, ezért címként a "médiahatalom" kifejezést választottam. Több cikkben azonban más kérdésekre vonatkozó alkotmányjogi, társadalomelméleti és egyetempolitikai elemzések is találhatók.

Ez utóbbi cikkeim jó alkalmat kínáltak arra, hogy korábbi, tudományos jellegű tanulmányaimból konkrét és megvalósítható cselekvési programokat dolgozzak ki. Szellemi és politológiai gondolkodásom fejlődésében mégis a "médiahatalom" körül forgó írásaim bizonyultak fontosabbnak. Így utólag elmondhatom, milyen meglepő volt számomra is, hogy korábbi absztraktabb elemzéseim szintjét elhagyva hány és hány öntudatlan tabut, beépített öncenzúrát kellett átlépnem saját tudatomban, hogy hetenként megjelenő cikkeimben egyre elfogulatlanabban, egyre nyíltabban fogalmazhassam meg a szabaddemokrata média- és pénzügyi hatalom különböző oldalait, struktúráját és hatásmechanizmusait. Ha néha visszatekinttem a néhány héttel korábban átélt szorongásaimra egy-egy kényesnek tartott kérdést boncolgató írásom szerkesztőségi leadása közben - adjam, ne adjam -, már csak mosolyogni tudtam korábbi félszességemen. Leírtam, kimondtam, megjelent és százezrek elolvasták. Jó néhány korábbi kapcsolatom feszültebbé vált, másrésről viszont új barátokra és szellemi társakra leltem. Korábbi öncenzúráimmal, belső elfojtásaimmal most már tudatosan szakítva, az elfogulatlanabb gondolkodás magasabb szintjén tudtam körülnézni a hazai politikai élet mozgatói és erőcsoportjai között. Az elfogulatlanabb gondolkodás persze új veszélyekkel is szembekerülhet, hisz - épp cikkeim konzekvenciájaként - tevékenyebb részt vállaltam az itthoni politikai küzdelmekben. Ám bízva húsz év tudományos gondolkodás fegyelmező rutinjában, igyekszem a politikai arénában is "megfigyelő résztvevőként" cselekedni.

Befejezésként még hadd jelezzem reményemet, hogy a médiahatalomra vonatkozó cikkeim összegyűjtött kiadása egységes képet adva növeli gondolatmenetem szélesebbkörű elfogadását. Az újságolvasók nagy része és különösen az ellenséges politikai táborból közelítő médiaértelmiség tagjai az egyes cikkek állításait csak izoláltan tudták felfogni - az utóbbiak mintha tudatosan is így akarták volna. Ám számomra az elemzések egy átfogóbb gondolati folyamat egyes szakaszait jelentették. Amit korábban már részletesebben megindokoltam, azt a későbbiekben evidenciaként, indoklás nélkül használtam. A rokonszenvező olvasók tehát, így összesítve a cikkeket, mélyebben megérthetik elemzéseimet, politikai ellenfeleim pedig kénytelenek lesznek valóban komolyabb érveket keresni cáfolásomra. Ám én optimistán hiszem, hogy így már sokan valóban meggyőzőnek találják majd igazamat.

Ebben bízom, és megköszönöm Bába Ivánnak és Vajda Tündének - kiadóimnak - kötetem megjelentetését.

Budapest, 1995. augusztus 20.

Pokol Béla

Az újságíró és a politikus szerepek elhatárolása

A határt jobban fel tudjuk deríteni, ha először tiszta alakban vesszük szemügyre a hivatásos újságírót, illetve a professzionális politikust formáló struktúrákat és kényszereket, utána pedig kitérünk a két eltérő szerep összemosódó formáira. A monopolizált erőszak fölött rendelkező hatalmi - igazgatási szféra - hogy az állam Weber általi megfogalmazását használjam -Európa újkori történetében akkor kezdett kibővülni egy politikai "előtérrel", amikor megjelentek a rendi gyűlésekből kialakuló modern parlamentek jellemzői. Ha eleinte szűkkörű választóközönség előtt is, de nyilvános versengés révén parlamenti képviselővé lehetett válni és az államhatalom csúcsait meghatározni. A politikai nyilvánosság kialakuló mechanizmusai egyre erőteljesebben meghatározták a politikus-képviselők tevékenységét, pártokká szerveződését és az állampolgárokkal való kapcsolatait. Napjainkban a pártok a politikai egyesületek a közvetlen demokrácia különböző formái egyre inkább "a kormányra jutni, vagy ellenzékben lenni" alternatíva logikáját kényszerítik a politikusokra. A kormányhatalom felé törekvő politikusoknak és pártjaiknak nemcsak a választópolgárok nagy tömegeire kell odafigyelniük, hanem az események megrostálását is el kell végezniük. Ez alapvetően más mint a tudós értékelése az igaz/hamis vagy a jogászé a jogos/jogtalan fogalmak mentén. Itt a politika logikája működik. Ez eltérő tulajdonságokat követel meg a professzionális politikusoktól, mint a más alrendszerekben tevékenykedőktől. A tömegekre hatás például szónoki képességeket igényel, a rivális pártok politikusaival való nyilvános vitában debattóri képességekre van szükség.

Az újságírókra más struktúrák és kényszerek hatnak. Kiválasztásuk és szocializációjuk is más képességek alapján az események eltérő szelektálásával történik. A sajtó a múlt században még nagyrészt a politikai akaratképzéssel összefonódva működött az akkor kialakuló demokráciákban is. Az utóbbi évtizedekben viszont a fejlettebb nyugati országokban sajátos értékelési logika formálja a tömegmédiák tevékenységét. Ez a logika az eseményeket aszerint rostálja meg, hogy van-e hírértékük, vagy nincs. A milliárdnyi lehetséges esemény közül ez emeli ki azt a néhányat, mely megjelenik a nagy sajtó orgánumban, a képernyőn és a rádióadásokban. Ezekre "vadásznak" egymással versengve a nagy lapok tudósítói, a televíziós csatornák stábjai és a kiküldött rádiótudósítók. Az lesz profi újságíró, aki ilyet talál; így szocializálódik, s ezt jutalmazza esetleg Pulitzer-díjjal. A hivatásos újságírónak fontos ugyan a jó stílus, mégsem "szépíró" s nem esztétikai kritériumok szerint rangsorolják. Esetleges politikai szimpátiái sem szabhatják meg, miként válogat az események között, s hogyan tudósít róluk. A pártok "bértollnokait" s a "pártújságokat" az újságpiaci verseny lesöpri az élvonalból. Ezeket a cikkeket legfeljebb csak az adott párt aktivistái olvassák - írják egymásnak. Persze a politizálástól ily módon elkülönült tömegkommunikációs logika elsősorban azokban az országokban tudott érvényesülni, ahol nagy a verseny az újságipiccon, illetve a TV - és rádió

csatornák piacán. Ebben az Egyesült-Államok jár élen. Ahol viszont hiányoznak a verseny struktúrális előfeltételei - például a Párizs-központú Franciarszágból -, ott tovább élnek a pártosan elfogult újságok, és nagyobb marad a közvetlen politizáló újságírók aránya a tömegkommunikáció egészében.

Ez utóbbival már közelebb jutottunk a magyar állapotokhoz. Nálunk és a többi közép-kelet-európai országban az elmúlt negyven évben nem alakulhatott ki sem az államhatalom politikai "előtérrel" meghosszabbítása, sem a letisztult logikájú tömegkommunikációs szféra. A különböző funkciókat ellátó szellemi tevékenységek megmaradtak összefonódva egy egységes - és a hatalom által központilag ellenőrzött - ideológiai - kulturális szférában. Ezt fejezte ki a hatalom oldaláról "káder", a szocializáltsága és megbízhatósága miatt bárhol bevethető szellemi irányító ember, a másik oldalról pedig a hatalomtól viszonylag függetlenebb szellemi tevékenységben az "értelmiségi" alakja. Minden szembenállásuk ellenére - ami a 70-es évektől már alaposan fel is lazult, Magyarországon - ez a két szerep ugyanazt a diffúz, funkcionálisan nem specifikálódott alakot jelentett. A '80-as évek elejétől szabadabbá váló társadalomtudományokban, kulturális-publicisztikai-politikai vitákban ezen összefonódott szerepek hordozói alakították a közvélemény és az állami döntéshozókészítések folyamatait Magyarországon. Ezek a rétegek hordták ki a hatékonytalansága miatt zsákutcába jutott "létező szocializmus" radikálisabb reformálását, piacgazdasággal és pluralizmussal felváltását is - eleinte szűkebb közönség felé irányuló értelmiségi folyóiratokban (Valóság, Mozgó Világ), majd néhány hetilap, napilap és rádiószerkesztőség adta keretek között. A "békés magyar politikai átalakulás" a 80-as évek végén mind szabadabbá váló politizáló értelmiségiek tömegkommunikációban lefolytatott vitái révén - a szélesebb tömegek meglepett és hitetlenkedő figyelme mellett ment végbe. Mindennek következtében az új magyar parlamentarizmus a politikusokat döntően ugyanabból a szűk értelmiségi rétegből vette, ahonnan a kibontakozó szabad sajtó az átpolitizált értelmiségi-újságíró stábokat kapta örökségképpen. Nem beszélhetünk hát saját logikát követő, újságíró rétegről. A problémát csak növeli, hogy az ország Budapest-központúsága révén az országos terjesztésű tömegmédiák mind a fővárosban vannak. Az átpolitizált értelmiségi-újságíró réteg döntő mértékben egy homogén fővárosi csoportból (vagy későbbi szocializáció révén hozzáidomult csoportból) kerül ki, melyben a "médiáértelmiség" az elmúlt néhány évben nagyjából szociálliberális-szocialista értékrendet követ. Az ország teljes lakosságát szervező politikai pártok, és a belőlük kinövő parlament és kormány így mindenkor szembekerülhet a közvélemény fölött óriási befolyással rendelkező fővárosi médiáértelmiséggel. A "médiaháború" és a nemzeti - konzervatív kormányerők által 1993-ban lefejezett, korábban szociálliberális dominancia alatt álló rádió és televízió problémája így válik teljeskörűen érthetővé. Kormánypárti oldalról úgy ünnepezték ezt, mint a "sajtószabadság helyreállítását", a fővárosi médiáértelmiség és az általuk befolyásolt rétegek viszont mint a "független tömegkommunikáció kormányerők általi szétfűzésének" tartották. Szükségtelen most itt állást foglalni. Tézisszerűen úgy foglалható össze a "médiaháború" mögötti alaphelyzet, mint két politikai tábor összecsapása: egyik a parlamenti többség és a kormányhatalom, másik a fővárosi központú tömegmédiákban elért túlsúly teremtette hatalom birtokában lépett fel és próbálta meg rákényszeríteni akarátát a másik félre.

Mindezek után úgy foglалható össze válaszat a feltett kérdésre, hogy szemben a ténylegesen modernizálódott országokkal, ahol a hivatásos újságírók, illetve a hivatásos politikusok az eltérő szocializáció, jutalmazás és értékelés kényszere folytán elkülönülnek, nálunk és a többi közép-kelet-európai országban e két szféra összefonódottságban létezik. Ami a jövőt illeti, elérhetőnek látszik a politikusok professzionalizációja és elkülönülésük a diffúz

értelmiségi szereptől, hisz a pártok közti verseny már most is kikényszeríti. A tömegkommunikáció depolitizálódása és a hírértékre figyelő professzionális újságíró réteg megjelenése azonban még jó pár évig valószínűtlennek tűnik. Talán magát a közintézményként szervezett rádiót és televíziót kellene széttörni - az írott sajtót meg decentralizálni -, hogy a politika megszabadulhasson a "médiaértelmiség" politikai meghatározó erejétől. A tét mindenesetre megéri, hisz a két szféra elkülönülésétől nem kevesebb függ, mint a magyar parlamentarizmus és a demokrácia jövője.

(1995 jan. 15)

A politikai hatalom két forrása

A parlamentáris demokráciákban a politikai hatalomnak csak egyetlen forrása van: az állampolgárok periodikusan visszatérő választásokon határozzák meg - a parlamenti többséget, s ennek vagy annak a politikai csoportnak tolják oda a kormányrudat. Ezt az alapvető mechanizmust egészítik ki olyan további formák, mint a népszavazás és a közvetlen demokrácia többi eszköze. Ezekről is el lehet azonban mondani, hogy a kormányhatalom forrását a polgárok választása jelenti. Ebben az írásomban annak a feltevésnek szeretnék hangot adni, hogy ezzel az általános képpel szemben Magyarországon - egy sor vázolandó ok miatt - **az elmúlt négy évben nem tudott még kialakulni a hatalomnak ez a néptől származtatási monopóliuma. E mellett önálló hatalmi forrásként a médiahatalom stabilizálódott.** Röviden tehát azt szeretném itt megvizsgálni, hogy a parlamenti választásokon megszerezhető kormányzati hatalom mellett milyen főbb okok miatt jött létre ez az önálló médiahatalom, és milyen hatással van ez a "kettős hatalmi helyzet" a kormányzati hatalom döntési szabadságára.

A tömegműmediumok - az írott sajtó és az elektronikus műmediumok - politikai befolyása természetesen minden modern demokráciában megtalálható. Publicisztikai fordulattal - az államhatalmi ágakra rímelve - "negyedik hatalmi ággként" is meg szokták ezt fogalmazni. Ezt az egyszerű politikai befolyásolát a következő főbb körülmények gerjesztették önálló hatalmi forrássá.

(A tömegműmediumok centralizáltsága) Magyarországon mindenoldalú főváros-központúsága a kulturális infrastruktúra és a tömegműmediumok szemponjából hipercentralizáltságot ér el. Minden országos napilap, hetilap és TV - illetve rádiócsatorna a fővárosban található. A helyi lapok jórészt átvesszik a fővárosi műmediumok hírszelekcióját és véleményeit. Az országos politikai közvélemény kialakítása tehát döntően a fővárosban történik.

(A tömegműmediumok politikai központi helyzete) Fontos sajátosság, hogy az elműlt 15 évben Magyarországon a kádárizmus félliberalizációja folytán a fővárosi értelmiségi körökben alakult ki a szabadabb politizálás. az 1989-es politikai átmenet - szemben az NDK, a cseh és a román átalakulásokkal - nem százezres tömegek utcai demonstrációja következtében, hanem a radikalizálódó fővárosi értelmiségi körök tömegműmediumokon keresztül vitáinak hatására ment végbe. (Természetesen a háttérben ott volt a "reálisan létező szocializmus" gazdasági és társadalmi csődje és az ezt belátó Gorbacsov Moszkvája, mely eltűrte a magyar radikalizálódást.) A politikai akaratképzés súlypontjai a politikai fordulat után is ott maradtak a fővárosi tömegműmediumokban. Noha létrejött a többpártrendszer, a pártok csak másodrangúak maradtak a politikai akaratképzésben.

(A tömegműmediumok pártok belső erőviszonyait meghatározó lehetőségei)

Magyarországon a tömegműmediumok nemcsak az országos politikai akaratképzést (tematikáit, súlypontjait, stb.) tudják erősebben meghatározni, mint a politikai pártok, hanem néhány esetben a pártokon belűli erőviszonyokat is. Ez különösen azokra a pártokra vonatkozik, amelyek ereje elsősorban a médiahatalom támogatásából ered. Kitűnően megfigyelhető volt ez a sajátosság az elműlt években, a szabaddemokraták szövetségének esetében. Tölgyessy Péter elnökké választása 1991 -ben a párt aktivistáinak elsűprű többségének akaratóból, de a tömegműmediumok vezetű újságíró csoportjai ellenében történt meg. A legnagyobb ellenzéki párt vezére ezután magányosan, a tömegműmediumok mellűzése közepette töltött egy évet az elnűki székbűn. Belátva a reménytelen helyzetet, a pártaktivisták az "ű mediáik" által preferált pártvezetűk közül választottak új pártelnűkűt. Ám, hogy ez kényszer volt, abból is kitűnik, hogy rögtűn ezzel egyűtt a pártkongresszus a legnagyobb szavazattal ismét ügyvivűvé választotta Tölgyessyt. A tömegműmediumok az SZDSZ-hez hasonlóan a fiataldemokratákat támogatták. Elsűsorban ennek a támogatásnak köszűnhető felfutása a 90-es évek elején. Ez azonban erősen "mediaérzékennyű" tette a FIDESZ-t. Amikor 1993-tűl, nem voltak hajlandók követni a tömegműmediumok által favorizált irányvonalat, a szembefordulű tömegműmediumok rövid egy év alatt szűtűzűtták nagyreményűű választási esélyeiket.

(A tömegműmediumok politikai homogenitása)

a fővárosban koncentrálódott és a politikai akaratképzés központjait jelentű tömegműmediumok nem egyszerűen csak leképezik a magyar társadalom politikai értétagoltságot, és ezek alapján irányítják a politikai közvéleményt, hanem a vezetű újságírók, szerkesztűk és a rádió ill. a televíziű befolyásos sztárrporterei egy homogén politikai értékrend mellett cűvekeltek le, illetve azonos szocializáciűjuk egyesíti őket ezen a platformon. Ez pedig döntű módon a szabaddemokraták Szűvetsége egyik szárnyának, a szocilliberális szárny értékeit jelenti. Noha a vezetű mediaértelmiségiyek között létezik olyan csoportosulás is, amely erősebben vonzódik egy szabadabb, piacbarát liberalizmus felé, alapvetű politikai kérdésekben ez még nem okozott nyilvános szembeszállást a domináns szociálliberális kollégáikkal.

(A tömegműmediumok őriási lehetősége - a kialakulatlan választűi pártpreferenciák következtében) Magyarországon még nem szilárdultak meg a választűi pártpreferenciák, magas a bizonytalan szavazűk aránya. A nyugati stabilabb demokráciákban az arány néhány (űt-tíz) százalékra csűkken az egyes pártok törzsszavazű tömegei mellett. Nálunk az elműlt négy évben néha hónapok alatt leolvadt egy-egy párt népszerűsége és nűtt meg másoké - a hetenkénti közvéleményműkutatási eredmények adatai szerint. A legnagyobb nemzeti-konzervatív kormánypárt (MDF) szavazatainak aránya az 1990-es 42 %-rűl 1994-ben 13 %-ra zuhant le, a fiataldemokraták az 1990-es 8%-rűl 1992-re 45 %-ig mentek fel, majd zuhantak le 7 %-ra 1994-

ben. A szocialisták alig egy éve épp hogy elérték a 15 %-ot, a mandátumok 54 %-ával zárták a 94-es választásokat viszont. Mindez mutatja, hogy a választópolgárok körülbelül fele minden kötődés nélkül vándorol egyik pártról a másikig, és nem stabil szavazója egyik pártnak sem. Erre az abnormális méretű bizonytalan szavazótáborra (a németek **Wechselwähler**-nek nevezik) pedig elsősorban a tömegmédiák összehangolt súlykolásai hatnak.

(Az állampolgárok közvetlen politikai aktivitásának alacsony foka) ahol a városokban, vagy a nagyobb falvakban naponta néhány száz résztvevőt lehet mozgósítani politikai vitákra és előadássorozatokra, ott - lévén, hogy ezek az aktívabb résztvevők a szűkebb környezetükben a véleményalakítás középpontjait jelentik - a tömegmédiákra kívül is rendelkezésre állnak a politikai kommunikáció. Magyarországon ezzel szemben - és itt nyilvánvalóan az elmúlt 40 év szisztematikus "politizálásról leszoktató mechanizmusainak" utóhatásairól is szó van - csak rendkívüli esetekben lehet nagyobb számban érdeklődőket szervezni politikai gyűlésekre, vitákra. Ez ismét csak a tömegmédiák közvéleményformálásának monopóliumát erősíti.

Vázlatosan tehát ezek jelentik a főbb körülményeket, melyek miatt nálunk nem egyszerűen csak a tömegmédiák politikai befolyásáról lehet beszélni, hanem önálló médiahatalom működéséről. Hangsúlyozni kell még egyszer, hogy ez a médiahatalom azáltal és addig gerjesztődik, amíg a centralizált országos tömegmédiák monolit módon tudják alakítani a közvéleményt. A központi televízióban és a rádióban a szociálliberális hegemonia - tényleg brutális - megtörése például az előző parlamenti ciklus végén ideiglenesen csökkentette a médiahatalom mögötti politikai erők cselekvési szabadságát. Így a Demokratikus Charta néhány vezetője által összetrombitált gyűlés a 94-es parlamenti választás után, befolyásolandó a választásokon győztes pártot a miniszterelnök kijelölésében, az elektronikus tömegmédiákban most gyakorlatilag visszhangtalan maradt, s politikailag erőteljesen egyszerűen elhalt. Ezzel szemben korábban, még a rádió és a televízió birtokában, a Charta egy-egy ilyen szeánsza mint politikai földrengés került egyenesadásba, esténként pedig kerekasztalokon ismételve a politikai figyelem középpontjába. Ugyanígy a centrista politikai és mérsékelt nemzeti irányvonalat képviselő Magyar Nemzet, vagy a nemzeti-konzervatív politikai értékekhez közelálló Pesti Hírlap is oldotta korábban a közvéleményformálás szabaddemokrata hegemoniáját. A 94-es választások eredményei és az új szocialista-szociálliberális kormány létrejöttének folyamatában azonban már is mutatkoznak olyan jelek, hogy a mostanáig némileg "csonka" médiahatalmat a közeljövőben a teljesség felé fejleszthetik. A rádióban és a televízióban minden jel szerint visszaáll, sőt a nemzeti-népi ellenfelekkel mostmár sikeresen leszámolva monopóliummá fokozódhat a korábbi szociálliberális hegemonia. Az Antall-kormány befolyása mellett életben tartott Pesti Hírlapot már a választás első fordulójának eredményei megfojtották. A Magyar Nemzet betagozódása a következő év elejétől a médiahatalomba szintén eléggé valószínűnek látszik, és ezzel kiteljesedhetik a közvéleményformálás monolit tömbje.

Nem tudom, mennyiben lehet majd akkor egyáltalán "kettős hatalomról" beszélni. A médiahatalom ilyen monolit tömbjével szemben a kormányzati hatalomnak semmi esélye nincs. A választásokon nyert kormányzati hatalom semmivé válik, ha nem nyeri meg a médiahatalom mögött álló politikuscsoportokat - szerzett mandátumaik arányától teljesen függetlenül. A parlamenti többség birtokába jutó szocialisták ezt jó érzékkel megérezték. Igaz, a médiahatalom képviselői leplezetlenül és nyersen felhívták figyelmüket, mi vár rájuk, ha nem követik koalíciós sürgetéseiket a szociálliberálisokkal. (Lásd ennek fórumaként különösen a Magyar Hírlap 1994. júniusi számait, és a Nyilvánosság Klub utólagos elhatárolódását a

"médiáértelmiség" túlzottan látható politikai szerepvállalásától.)

Nincs nagyobb veszély a parlamentáris demokrácia alapelveire és intézményeire ma Magyarországon, mint a médiahatalom kiteljesedése.

(1994 július 9.)

A véleménysszabadság védelmének két oldaláról

A vélemények nyilvános kifejezésének szabadságát sok oldalról lehet és kell védeni, különösen ha kiterjesztve értelmezzük, és a művészetek, illetve a tudomány szabadságát is ide soroljuk. Azt hiszem azonban, hogy a védelem két alapvető oldalát mindenképpen különválasztva kell elemezni, és mindkét oldalt a közfigyelem középpontjába kell állítani. E két oldal közül az egyik kimondható vélemény határait, másik a véleménysszabadság intézményi-strukturális részére vonatkozik. Ezt azért találom fontosnak hangsúlyozni, mert a témával kapcsolatos, szórványos hazai megnyilatkozások hajlamosak sokszor leszűkítve, a **kimondhatóság határainak kérdéseként** elemezni a véleménysszabadság alkotmányos alapját. Ezzel akaratlanul is elsikkasztják a véleménysszabadság védelmének másik alapvető oldalát.

Az elmúlt években a tömegkommunikációban is nagyobb teret kapott a kimondhatóság határainak kérdése. Példa rá a szélsőjobb oldali lapok egyes szerzőinek büntetőjogi felelősségrevonása, vagy a korábbi miniszterelnök feljelentése az ismert közíró-publicistával szemben hivatalos személy megsértése címén, és még lehetne sorolni a példákat. Itt az az eldöntendő kérdés, vajon meddig terjedhet a vélemény, a nézet nyilvánosság előtti kifejezése, és honnét kezdve léphet be a tilalom, amikor a vélemény kimondása különféle jogi, végsősoron büntetőjogi szankciót vonhat maga után. Magánszemélyek egymás közötti viszonyában a becsületsértés és a rágalmazás általában nem vitatott határai megállást parancsolnak a véleménysszabadságnak. Nem ilyen egyértelmű azonban a határmegvonás kérdése, ha a vélemény nem egy másik magánszemélyre, hanem közösségre -nemzetre, nemzetiségre, fajra stb. -, vagy az államra, közjogi pozíció betöltőjére, közhivatalnokra vonatkozik. A legtöbb országban ezek büntetőjogi védelmét a véleménykifejezésekkel szemben bűncselekménnyé nyilvánítással is erősítik (pl. közösség megsértése, hivatalos személy megsértése, felségsértés, izgatás, zendülés, hazaárulás). Ekkor felmerül a kérdés: mennyiben férnek össze ezek a büntetőtörvénykönyvi szabályok a magasabbrendű alkotmány által biztosított véleménysszabadság jogával? A különböző alkotmánybíróságok eltérő határt húznak meg ennek eldöntésére, és valahogy megkísérlik összeegyeztetni a két szembenálló követelményt. A Magyar Alkotmánybíróság például még alkotmányosnak fogadta el a közösség megsértésének azt a büntetőjogi alakzatát, amely a "gyűlöletre uszítást" bünteti, de a pusztán becsmérlő kifejezés használata miatti büntetőjogi felelősségrevonás lehetőségét már a véleménysszabadság túlzott korlátozásának találta, ezért ezt mint alkotmányellenest megsemmisítette. A hasonló sorsra

jutott a hivatalos személy megsértésének büntetőjogi tényállása is.

Az előbbi kérdések mellett a **véleményszabadság intézményi-strukturális oldala** kevésbé kapott hangot a hazai vitákban. Noha ez az oldal is bekerült a 30/1992-es alkotmánybírósági határozatba, amely a közösség megsértésének tényállását szűkítette le az előbb leírt módon, továbbfejlesztése azonban, s a főként gyakorlati konzekvenciák levonása nem történt meg. Amellett a határozat alárendelt szinten, éppen csak megemlíti ezt szemben például a németországi alkotmánybírósági ítélet - csokorral, amelyben ez az oldal is nagy hangsúllyal van kibontva. Először a hazai alkotmánybírósági döntést, vesszük szemügyre majd a német ítéletekből emelünk ki néhány fontos megállapítást. Azt hiszem, hogy ekkor derül ki majd a homályosabb megfogalmazású magyar döntés igazi értelme a véleményszabadság intézményi-strukturális oldalának védelméről. "Az egyéni véleménynyilvánítási szabadság szubjektív joga mellett tehát az alkotmány 61. §-ból következik a demokratikus közvélemény kialakulása feltételeinek és működése fenntartásának biztosítására irányuló állami kötelezettség" (ld. Az Alkotmánybíróság Határozatai 1992, 172. oldal.) Hogy pontosan miről is van itt szó, azt a német alkotmánybírósági döntvénytárból tudjuk igazán megérteni. Ez a bíróság már a '60-as évektől kezdve azt tartotta szem előtt, hogy a véleménykifejezés egyik alapvető célja a közvélemény kialakításába beleszólás. Más (kevesebb) annak a véleménykifejezése, aki csak kis hatósugárban tudja megtenni; ezzel szemben más (magasabb) szinten rendelkezik az a személy vagy politikai csoport a véleménykifejezés szabadságával, akinek véleménye privilegizáltan, mintegy megafonokon felerősítve, a tömegmédiák által milliószoros felhangosításban éri el a közvéleményt. Ez a különbség éppúgy sérti a véleménykifejezés szabadságát, mint a közösségek vagy az állam túl széles büntetőjogi védelme a véleménykifejezéssel szemben. A Német szövetségi Alkotmánybíróság tehát így fogalmazta meg a véleményszabadság intézményi-strukturális oldalának védelmét: "Ezért szükség van olyan pozitív szabályozásra és rendre, amely biztosítja, hogy a létező vélemények sokfélesége a lehető legszélesebben és teljességgel kifejezést találjon a rádióban..." (Idézet a Német Szövetségi Alkotmánybíróság egyik 1981-es döntéséből.) Néhány évvel később az "uralkodó véleményhatalom létrejöttének" nevezi azt az állapotot, ami sérti a véleményszabadság alkotmányos alapját és alkotmányellenességet valósít meg.

Nos talán így pontosabban fogalmazva már látható, mit is jelent a véleményszabadság intézményi-strukturális oldala, amelynek védelmét a Magyar Alkotmánybíróság is célul tűzte ki előbb idézett döntésében.

Ezek kifejtése után forduljunk a hazai médiaviszonyok felé, hogy teljesebben megérthessük az itteni alkotmányossági helyzetet. Igaz, hogy ez a megközelítés alkotmányjogászok között eddig még nem merült fel. (Halmai Gábor, aki sok szempontból kitűnő könyvében, "A véleményszabadság határai"-ban Németországról szólva ezt az oldalt is érinti, a hazai viszonyok taglalásakor már csak a kimondhatóság határaitra koncentrál, nem érintve a véleményhatalom lehetőségét). Gyakorló médiaszakemberek, publicisták, szociológusok között viszont többször hangot kapott az a felfogás, hogy az 1989-es politikai fordulat óta egy baloldali szociálliberális-szocialista értékvilágot valló "médiáértelmiség", más szóval "véleményformáló értelmiség" került domináló helyzetbe Magyarországon mind az írott sajtó túlnyomó részében, mind az elektronikus médiumokban. Sok éves rádiós tapasztalat után, egy 93 nyarán adott interjúban Havas Henrik ezt úgy fejezte ki, hogy "a második emelet [itt vannak a 168 óra és a Gondolatjel szerkesztőségének szobái] beleegyezése nélkül az utóbbi években semmi nem kerülhetettadásba a Rádióban". Ő ezt - elmondása szerint - szkeptikusan elfogadta, mivel a domináló

csoport csupa tehetséges rádióból állt össze, és ő máskülönben is kitűnően kijön velük. A FIDESZ 1993 őszén felgyorsult népszerűségvesztése nyomán Debreczeni József elemezte a domináns szociálliberális médiaértelmisség szembefordulását a fiatal demokratákkal, ennek hatásait. Tamás Pál is érintette néhány cikkében a szociálliberális értelmisség médiákban játszott szerepét, s aki nálam jobb memóriával rendelkezik, biztosan tovább tudja sorolni a neveket. A politikailag egy irányba húzó tömegműediumok tényének elismerése mellett persze nagy az eltérés e tény értékelésében, ám a vélemény szabadság intézményi-strukturális oldalának alkotmányjogi elemzésekor ezt most figyelmen kívül hagyhatjuk. (A tömegműediumok politikai elkötelezettségének arányaira szokták még felhozni a MÚOSZ ill. a MÚK tagságának eltérő számát - az előbbi kb. hatezer, az utóbbi 700 fő körül, de az írott sajtó területén a balfelé orientáló országos napilapok kb. 600 ezres példányszáma mellett a nemzeti jobboldal felé húzó egyetlen megmaradt napilap az Új Magyarország néhány tízezres példányszáma is jelzi az arányokat.)

Egy korábbi cikkemben az önálló média hatalom létezésének neveztem ezt a helyzetet és megkíséreltem felmutatni azokat a speciális okokat, melyek Magyarországon a tömegműediumok politikai befolyását önálló hatalmi forrássá gerjesztik. Időközben megtörtént a vezetőváltás a Magyar Rádió és a Magyar Televízió élén és a nemzeti-jobboldali politikai vonalhoz tartozók elbocsátásáról vagy beosztott pozícióba helyezéséről naponta újabb és újabb híreket olvashatunk. (A legutóbb a Magyar Rádió dokumentációs részlegének vezetőjét mozdították el helyéről, és még a balfelé elkötelezett Népszabadság és a szabaddemokrata Magyar Hírlap is úgy kommentálta az esetet, hogy nem szakmai, hanem politikai okok miatt kellett ezt megtenni.) Én nem hiszem, hogy bárki is őszintén állíthatja ma Magyarországon azt, hogy a tömegműediumokban minden rendben van a "vélemény hatalom koncentrálódásának megakadályozása" terén. Ami az írott sajtót illeti, az elmúlt hetekben elkötelezett szociálliberálisok tollából több aggódó írás jelent meg egy "konzervatív sajtó megteremtése szükségességéről". A rádió és a televízió vonatkozásában viszont - a rendteremtés ugye éppen ott folyik - ez nem merült fel. **Úgy tűnik tehát, hogy kiemelve a vélemény szabadság intézményi-strukturális oldalát is, fel lehet vetni a közszolgálati televízióban és rádióban kialakult helyzet és a politikai okokból hozott munkajogi intézkedések alkotmányellenességét.**

A társadalom tényleges politikai véleménymegoszlása mellett a tömegműediumokon belül egy szűkebb politikai csoport hegemon helyzete - az egyenlőtlen esélyek és a demokratikus közvélemény kiegyensúlyozatlansága miatt - nemcsak "szociológiailag sajnálatos tény", de alkotmányjogilag is fel lehet lépni ellene. a Magyar Alkotmánybíróság említett 30/1992-es határozata már megnyitotta ennek lehetőségét, még ha az eddigiekben elsikkadt is. A létrejövő médiatörvényt erről az oldalról is vázsgálat alá kell venni: milyen garanciákat és szankciókat tartalmaz majd ez a törvény arra nézve, hogy megakadályozza szűkebb politikai csoportok véleményének hegemon pozícióba kerülését? Az elmúlt években sok esetben lehetett kritizálni a Magyar Alkotmánybíróságot "aktivista" igényeiért. Ebben az esetben - itt tényleg nem "új alapjog születéséről" van szó, hanem meglevő értelmezéséről - inkább aktivitása fokozását kell sürgetni. Látszat az a parlamentarizmus és többpártrendszer, melyben a közvéleményt egyetlen politikai értékvilág képviselői ilyen mértékben uralni tudnák.

(1994 aug. 26)

Politikai táborok és ideológiai irányzatok

Baloldal, jobboldal, liberális kontra konzervatív pártok, a jobboldali (vagy: konzervatív) sajtó hiánya, liberális (vagy: véleményformáló) értelmiség - és még lehetne sorolni a politikai-ideológiai tábornegoszlások körüli elemzések hívszavait. Felmerül az is, hogy az "urbánus kontra népi" megoszlás az irodalmi életen túl mostmár egyre inkább áthatja az átfogóbb társadalomtudományi-akadémiai világot is, és mindkét oldalról keresően szólnak a "törzsi háború" jelleg méltatlanságáról egy XX. század végi európai országban. A politológiai és szociológiai, illetve a publicisztikai elemzéseket olvasva, a politikai tábornegoszlásokkal foglalkozó írások nagy részében egy homályos és - legtöbbször szándékolatlan - csúsztatásokkal terhelt fogalmi apparátus merül fel. A "nyelvpolitikai Bábel" megítélésem szerint abból is adódik, hogy az ellentétes értelmeket is magukbafogaló fogalmakat belső tartalmi tisztázás nélkül használják. A felületen lévő cizellált elválasztások alatt sokszor a káosz bukkan fel annak számára, aki mélyebben belemegy a dolgok elemzésébe. Meg kell tehát nézni a fent említett ideológiai dichotómiák, ellentétpárok tartalmi elválasztási alapjait, és ezután ezeket egymásra vonatkoztatva kell közeledni a mai magyar politikai életben létező pártokhoz és belső irányzataikhoz.

Először is nézzük meg, milyen tartalmi különbség esetén jogos a baloldali kontra jobboldali minősítés - az elmúlt évszázad európai szóhasználata fényében. Röviden azt lehet mondani, hogy **alapvetően a piaci, illetve állami társadalomszervezés preferálása állítja szembe e két oldalt**. Az állami beavatkozás sürgetése a társadalmi életbe balfelé, az állammal szemben a piaci mechanizmusok támogatása jobbfelé sorolja be a pártokat, eszmei irányzatokat hagyományosan Európában. Nem vitás, hogy jobboldalon e mellett további gazdagító elemeket jelent a fennálló struktúrák a hagyományok, tradicionális közösségek pozitív értékelése. A baloldalon pedig az állami szerepvállalás preferálása mellett a központi szabályozásba vetett hit, illetve a formális nagy szervezetek irányította tervezés és társadalomalakítás iránti elfogultság miatt a tradicionális közösségek és hagyományok felbomlasztása problémátlan, sőt inkább progresszívnek számít. Ez az oldal béklyónak látja a hagyományokat, míg a jobboldalnál ezek stabilizációs és civilizációs normákat őrző vonásuk kap hangsúlyt. A baloldalt és a jobboldalt elválasztó két tartalmi komponens persze már eleve nem problémamentes az egyes pártok és eszmei irányzatok társadalmi bázisát illetően. A városi munkásság számára a baloldali eszméből a "vadkapitalizmust" (piacot) felörlő állami társadalomszervezés az elsőrendű - jóléti és szociálpolitikai programjával konkretizáltan. A városi értelmiségi rétegek felé ugyanezen ideológiából inkább a tradicionális közösségek és hagyományok béklyózó kötelékeinek felmorzsolása a vonzó.

E két komponens azonban alapvető feszültségben áll egymással, és az **európai eszmei fejlődésben a "liberális kontra konzervatív" tábornegoszlás ezt teszi konturossá**. A tartalmi szembenállásban itt is szerepe van az állami, illetve piaci társadalomszervezési preferálásának, a fő hangsúlyt azonban az egyik oldalon az egyéni autonómia és az egyéni szabadelvű gondolkodás korlátatlanságára, a másikon a fennálló struktúrák és közösségek egyént irányító szerepre esik. Az európai liberális elsősorban az egyéni autonómia kiterjesztéséért és az ezt gátló hagyományok ellen lép fel. Mivel összetársadalmi szinten ezt az autonómiát a piaci mechanizmusok garantálják legteljesebben, ezért piacbarát is egyben. A konzervatív viszont a hagyományok és a fennálló stabil közösségi struktúrák védelméért száll síkra, és kimutatja a

közösségi kontroll alól kiszabadult egyén önzését, rövidlátókorúságát és az így létrejövő társadalom anarchikus jellegét.

Látható tehát, hogy a "liberális kontra konzervatív" tábornegoszlás bizonyos fokig keresztbe szeli a baloldal/jobboldal szerinti megoszlásokat. A liberális inkább a jobboldalival kollaborál a piac előnyben részesítésében, a közösségi struktúrák és a hagyományok elutasításában viszont szembenáll vele. Nem így a konzervatív, aki ez utóbbiban a jobboldallal társul, a piac túl erős preferálását pedig mint a közösségi struktúrák feldúlását értékeli, és inkább a baloldali piacellenes attitűdökkel rokonszenvezik.

Ez a két, politikai táborokat szervező ideológiai ellentétpár tehát részben átfedi, részben pedig keresztbevágja egymást. A pártok programja és arculata aszerint formálódik, miképpen kísérik meg keresztetni a két ellentétpárt. A vidék felé forduló jobboldali pártok a konzervatív-jobboldali keresztetést részesítik előnyben. vidéki tömegek előtt a tradicionális közösségiséget, városi tömegek előtt ezt háttérbeszorítva, inkább a piacpártiság oldalait mutatják fel. A baloldal ezzel szemben hosszú ideig nem tudott olyan sikeres pártokat létrehozni Európában, amelyek a liberalizmus értékeit problémátlanul magukba tudták volna szívni. Az alapvető marxista jelleg az utóbbi évtizedekig jórészt lezárta a baloldal határait a liberalizmus felé hajló rétegek irányában. A zömében városi értelmiség jelentette azt a társadalmi csoportot, amely hosszú évtizedekig szembenállt mind a jobboldali-konzervatív, mind a baloldali szociáldemokrata pártokkal, és ez önálló liberális (szabadelvű stb.) pártok létezését tette lehetővé. Ám a liberális pártok szűk tömegbázisa eleve periférikus létre szorítja az európai liberális pártokat, és még az értelmiségi rétegek egy része is a nagy baloldali vagy jobboldali gyűjtőpártokra szavaz. (Az újonnan megjelenő zöld-környezetvédő pártok még tovább csökkentik e pártok bázisát, mivel döntően ezek is a városi értelmiségből kapják szimpatizánsaikat.)

Az európai értelemben vett liberális tehát elsősorban piacbarát és így látja védettnek az egyén autonómiáját, mely számára a legfőbb jót jelenti. Érdekes új fejleményként kell kiemelni, hogy a 89-es közép-európai politikai fordulat után az itteni országok némelyikében az amerikai szóhasználatban bevett liberalizmus kifejezés nagy szellemi támogatást kapott, pedig ez sok tekintetben szembenáll azzal, amit hagyományosan liberalizmusnak neveztek Európában. Sommásan azt lehet mondani, hogy az amerikai konzervatív kontra liberális szembenállás nagyjából megfelel az európai értelemben vett jobboldali/baloldali tábornegoszlásnak. A liberális - Roosevelttől és a New Deal óta - az állami beavatkozást és az állami társadalomszervezést preferálja, a piacot pedig visszaszorítani igyekszik. (Jürgen Habermas német társadalomfilozófus ezért újonnan megjelent könyvében azt mondja, hogy "az amerikai liberalizmus európai terminusokkal szociáldemokráciának fordítandó.") Tegyük hozzá persze, hogy az amerikai liberális preferenciái között ott van még a parlamenti törvényhozással szemben az alkotmányos alapjogokon nyugvó aktivista alkotmánybíráskodás támogatása, és ez mindenképpen új mozzanat a hagyományos európai szociáldemokráciához képest.

Magyarországon a 89-es váltás után, - a korábbi ún. demokratikus ellenzék sok éves amerikai szellemi bázisa miatt is - ez a fajta amerikai liberalizmus terjedt el és öltött testet a szabaddemokraták pártjában. Úgy tűnik, hasonló a helyzet Lengyelországban is, feltehetően ott is a korábbi ellenzék sok éves amerikai ösztöndíj-bázisa miatt. Ezzel szemben Csehországban a jelek szerint az európai értelemben vett piacbarát liberalizmus jelenti "a" liberalizmust. A liberalizmus kifejezésnek ez a megkettőződése csak tovább növeli a tájékozódás nehézségeit, pedig az előbbieken jelzett többkomponensű tartalom amúgyis zavarossá tette a baloldalt, a

jobboldal és a konzervatív tábornegoszlásokat.

A 89 után újjá szerveződött magyar politikai pártok elhelyezkedését és egymáshoz való viszonyát a fentiek mellett tovább bonyolítja a hazai szellemi élet nagy részében már a 19-es kommun után fellobbant ún. "urbánus kontra népi" szembenállás, mely a jelek és a napi tapasztalatok szerint a szellemi-kulturális szféra egészére és a politikai élet megoszlásaira is meghatározó hatást kezd kifejteni. Egyszer vastkos monográfiákban kell elemezni, mi és mennyire fojtotta el a szembenállást a kádárizmus évtizedeiben, és milyen akadályok elhárulása miatt vált e megoszlás hatása ilyen látványossá alig öt év alatt. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a politikai életre elsősorban a tömegkommunikációs szférából gerjesztve terjedt ki. Ez a szféra ugyanis a pártrendszer és a professzionális politikus csoportok gyenge kialakulása miatt a politikai akaratképzés középpontjába tudott kerülni Magyarországon. A tömegkommunikációban domináns csoportok tudják döntően meghatározni a pártokon belüli programokat, irányzatokat, illetve a pártok közötti koalíciókat, taszításokat. A jelek szerint a tömegkommunikáción belüli csoportok között a bal/jobb, liberális/konzervatív tábornegoszlások ereje felületibb szintre szorult az elementáris "törzsi" "urbánus/népi" szembenállás mellett. Ugyanez elmondható - ha kisebb mértékben is - a pártok mögött álló kulturális elitek egy részére is. Mivel a pártok politikuscsoportjainak már említett kialakulatlansága még csak fejletlen párton belüli akaratképzési utakat tett lehetővé, ma még - sokszor éppen a tömegkommunikáción keresztül - e kulturális elitek közvetlenebbül meghatározzák a pártok belső szervezetét, erőviszonyait, mint az Nyugat-Európa fejlettebb pártrendszereiben lehetséges.

A politikába áttevődött urbánus/népi szembenállás táborszervező ereje pedig mindegyik előbbieken jelzett politikai irányzatot átszeli. Ma néhány nagy párt politikuscsoportjainál - feltevésem szerint - sokszor ez a keresztbevágás jelenti a tájékozódás fő közegét. Ha az ember nagyon figyelmesen szemügyre tudja venni az egyes pártok és belső irányzataik harcait és döntéseit, úgy tűnik, akár a máskülönbben velük szembeálló kigazdaelnökkel is békében tudnak élni a tömegkommunikáció és a szociálliberális kulturális körök vezéralakjai akkor és addig, amíg az urbánus/népi szerveződés szerinti kulcsproblémákban máskülönbben semleges. Ezzel szemben a szocilliberálisokkal kormánykoalícióba lépő szocialistáknál a képviselői poszt is kevés a megtűréséhez, ha eddigi fellépéseiből az urbánus/népi megoszlás ellenoldalán markáns álláspontja sejtethető.

Az urbánus/népi szembenállás szerinti politikai szerveződés legnagyobb vesztesének vitathatatlanul a FIDESZ bizonyult az elmúlt évben. A "liberális tábor" szemantikai szemfényvesztéssé üresedett, miután a fiataldemokraták 1993 tavaszán kinyilvánították kongresszusukon, hogy a liberális vonal megtartása mellett a nemzeti értékek és gondolatkins integrálását is programjukba veszik. Utólag kiderült, hogy "csukott szemmel" a legmélyebb árkot szelték át ezzel a döntésükkel a magyar politikai (kulturális-tömegkommunikációs-ideológiai) csatatéren anélkül, hogy felmérték volna döntésük horderejét. A "liberális alternatíva" két nagy pártja, a FIDESZ és az SZDSZ viszonyában kisebbik probléma volt az, hogy az előbbi az európai értelemben vett liberalizmus központi tartalmát - a piac preferálását - képviselte, a szabaddemokraták pedig elfojtva ezt a belső irányzatukat, a vele polárisan szembenálló amerikai értelmű liberális tartalom mellett cövekeltek le. Nagyobb baj volt az, hogy 1993 tavasza óta a két párt az urbánus/népi vonal szerinti szembenállásban is ellentétes oldalra került. Ebben állt a "liberális alternatíva" kilátástalansága a parlamenti választások előtt, és csak másodlagos volt a rájuk eső szavazatok várhatóan kis száma. A FIDESZ-nek ezt

tisztában kellett volna látni - igaz, a választások előtt ez már amúgy is túl késő lett volna.

Baloldali és jobboldali, konzervatív és liberális, urbánus és népi. Különböző mélységű árkokat jelentenek ezek a mai magyar politikai mezőn, és keresztbevágásaik, metszéspontjaik illetve átfedéseik félrevezethetik a napi politikai döntések terhe alatt élő pártvezéreket. A tisztázások nélkül mindig előfordulhat ezután is a pusztá szemantikai közös platform összetévesztése a mélyebb táborkülönbségekkel. Kivánni mindenesetre csak azt lehet, hogy a "törzsi" szembenállások legalább a politikából szoruljanak vissza.

(1994 szept. 10)

Polgári-nemzeti tábor és jobbközép pozíció

A politikai táborjelző címkék, hívószavak fontos szerepet játszanak a politikai erőter szervezésében, de tudni kell, hogy a társadalom mélyebb dimenzióiban szerveződő érdekcsoportjaik és közösségi ellentétek nagy mértékben **adottságként** meghatározzák a politikai táborok lehetséges kereteit. Így a politikában a különféle törésvonalak bizonyos fokig objektívan jelennek meg, amelyekre rátelepedhetnek a politikai közvéleményben tudatosított súlykolt táborjelző címkék. Ezzel mélyíthetik e törésvonalakat, de velük szemben "kreált" vagy egyszerűen csak kisebb jelentőségű törésvonalakat is emelhetnek a középpontba. Így egyrészt lefojtják a társadalom mélyéből fakadó elementárisabb töréseket, másrészt a politikai erőter kaotikusabbá válik e "kognitív disszonancia" miatt. A különböző törésvonalak ugyanis más-más társadalmi rétegeket választanak el és fognak össze. Ami az egyik törésvonal szerint különáll, az más törésvonal szerint összetartozik. Ezért, ha egy felületibb törésvonal kerül a politika középpontjába, és az elementárisabb szembenállásokat tudatosan háttérbe szorítják, akkor ezek irányíthatatlanul, elemi csapásként törnek ki a politikai élet mindennapjaiban. Nem tagadom, hogy ez a manipuláció, ez a "kegyes csalás" néha megakadályozhatja a mély ellentétek politikai artikulációját, és ezzel a társadalom "lecsendesítve" vészelhet át egy nehéz korszakot. Feltehetően azonban inkább igaz az, hogy "növeli, aki elfedi a bajt".

Én nem tudom, hogy ilyen "kegyes csalás" történelmi helyzetében vagyunk-e, de az elmúlt években többször észleltem ezt a "kognitív disszonanciát" a magyar politikai életben. Vagyis az objektíve mélyebb törésvonalak többé-kevésbé tudatos letakarását, és helyetükk felületibb címkékkel történő táborszervezést. Ennek iskolapéldájaként lehet említeni a FIDESZ esetét a szabaddemokratákkal az 1994. évi parlamenti választás előtti hónapokban. A két párt akkor már ugyanis évek óta liberálisként definiálta magát, ám az első parlamenti ciklus folyamán fokozatosan nyilvánvalóvá vált, hogy az SZDSZ vezérkara és mögöttes médiaértelmiségük az "urbánus kontra népi-nemzeti" törésvonal szerint orientálódik és a népi-nemzeti táborot tekintik a fő ellenfelüknek. A FIDESZ vezérkara viszont fokozatosan úgy tisztult le, hogy a nemzeti tértékek és szimbólumok kerültek fontos helyre programjukban. A mai magyar társadalom szellemi életének, tömegkommunikációs illetve banki-gazdasági szférájának szerveződése elementáris szinten az "urbánus kontra népi-nemzeti" szembenállást teszi alapvető politikai

törésvonallá, ezért a FIDESZ és a szabaddemokraták szembekerülése a "liberális egységfrontjuk" ellenére döntővé vált viszonyukban. Aki kicsit is tájékozott volt a politikai életben, azt nem lephette meg, amit a parlamenti választások után írt meg egy belső ellenzékiként számontartott szabaddemokrata politikus: hogy a választási részeredményeket figyelve a szabaddemokrata vezérkar emberei akkor ujjongtak fel igazán, ha a "szövetséges" FIDESZ rossz szereplését mutatta a képernyő. A "liberális tábor" üres szemantikai összefogó jelzővé vált; a két párt az elementárisabb urbánus kontra népi-nemzeti törésvonal ellenkező oldalára került. A FIDESZ csak levonta ennek konzekvenciáit, amikor nyíltan a nemzeti értékek körül szerveződő pártok felé közeledett a 94 őszi önkormányzati választások előtt és azóta is ott helyezi el magát.

A különböző politikai törésvonalak objektív szerveződésének megítélésében azonban a végbement letisztulások ellenére is nagy zavar mutatkozik a mérvadó politikai gondolkodók között. A mai politikai tábormegoszlásaink legtöbbször a baloldali kontra jobboldali, liberális kontra konzervatív és az urbánus kontra népi-nemzeti törésvonalakkal operálnak, és általában elismerik, hogy az egyes ellentétpárok kombinációi formálják ki az empirikusan kitapintható magyar politikai táborokat. Így baloldali, konzervatív és liberális táborokat szokta egymástól megkülönböztetni. Újabban viszont **a baloldali és a liberális tábor mellett a jobbközép politikai tábor formálódását emelik ki** egyre hangsúlyosabban **a főként a Polgári Szövetség vonzáskörzetébe sorolható politológusok, közírók**. Ha egy fogalom, jelen esetben tábormeghatározás elterjed, százezrek kezdik evidensként használni. Akkor már nehéz újragondolni - és újratagolni - a fogalom által szervezett realitást. Ezért még most, amikor csak a "valósággá keményedés" elején tart a "jobbközép" politikai táborcímke, érdemes elgondolkodni, vajon ez jól fogja-e be a formálódó új politikai tábor belső összetartó értékeit, határozza meg egyben a megnyerhető szövetségeket, illetve a táborból kutasítandókat? Újabb pusztá szemantikai jelzővel körülírni a formálódó politikai tábor nemcsak elméleti tévedés lenne, hanem - mint a FIDESZ 94-es választási kudarca már mutatta - politikai hiba is.

A Polgári Szövetség pártjai és mögöttes szellemi-értelmiségi köreik - az átmenetinek bizonyult önkormányzati választási egységük felbomlása ellenére - többé-kevésbé folyamatos kommunikációban maradtak egymással. Az így formálódó politikai tábor két irányban jelöli ki politikai ellenfeleit: a szocialisták felé és másik irányban a szabaddemokraták felé, jelezve, hogy a mindennapi politikai harcokban az igazán engesztelhetetlen ellentét főként az utóbbival szemben mutatkozik. A politikai tábor elnevezésére folyik a találó hívószó keresése, és tudni kell, hogy a rögzült elnevezés később a tábor határának meghúzásánál is fontos szerepet kap. Ki jöhet még ebbe, ki van kívül és az ellenséges politikai erők közül melyik a tábor fő ellenfele?

A "jobbközép" pozíciómeghatározás első megközelítésre is két irányba határol el: a baloldali szocialistáktól, illetve másik irányba jelzi, hogy a szélsőjobb sem tartozik ide. Az utóbbi jelzéssel nem is lenne baj. Mivel a magyar politika kultúra mai állása szerint a parlamenti erők közé ilyen pártnak amúgy sincs esélye bejutni, hagyjuk most figyelmen kívül azt a néhány hisztérikusabb szabaddemokrata értelmiségit, akik már a mai FIDESZ és az MDF néhány vezérében is a szélsőjobbot tudják felfedezni - ez az elhatárolás csak deklaratív célokat tölt be, gyakorlati orientáló szerepe azonban nincs. A baj inkább abból fakad, hogy ez a tábormeghatározás a parlamenti erők szintjén a szocialistákkal szemben jelöli ki a fő választóvonalat. **"Félredefiníál" és nem nevezi meg ez a meghatározás tehát a politikai mindennapok fő ellenfelét a szabaddemokratákat, sem pedig a magyar szellemi-kulturális**

szféra, illetve a banki-gazdasági élet fő törésvonalai szerinti ellentábort. Téves a meghatározás azért is, mert a baloldali szocialista erők egy tekintélyes szárnya stabil elkötelezettséget mutat a nemzeti értékek iránt, és mind a 98-as választásokig, mind perspektivikusan is lehetséges partnernek számít egy-egy politikai akcióban.

Milyen alternatív tábormeghatározás kínálkozik, amely jobban kifejezi a mélyebb politikai törésvonalak mentén formálódó új politikai tábor kereteit, szövetségi lehetőségeit és ellenfeleit? Megítélésem szerint a **polgári-nemzeti tábor** jelölés lehet alkalmas erre. Ez a jelölés nyíltan deklarálja a nemzeti táborba tömörülés tényét, és ezzel elhatárolja magát azoktól a politikai erőktől, amelyek a nemzet közössége, a magyarság mellett erősebben emelik ki egyrészt az átfogó internacionalista, az emberiség egésze, a "nembeli lényeg" stb. szintjén való szerveződést és ezt intézményesítő értékeket, másrészt a nemzeti közösség szintje alatt a kisebbségek és a másság értékeit teszik programjuk és napi politikai döntéseik középpontjába. A félreértés elkerülése miatt kell csak kiemelni, hogy a modern nemzeteszme nem zárja ki az átfogó közösségekben gondolkodást, és éppenséggel kötelezővé teszi a kisebbségek és a másság védelmét. A nemzeti pártokkal szembenálló a nemzetköziség és vagy/kisebbségek felé forduló orientálódás pártok, sem "nemzetietlenek" mert eltérő hangsúlyokkal itt is tapasztalható némi kötődés a nemzet közössége felé. (Most tekintsünk el attól a tényleg fehér hollónak számító kevés kivételtől, akik - főként a szabademokraták értelmiségi hinterlandjában - nyíltan vallják közömbösségüket mindenfajta nemzeti közösséggel szemben!) **A mindennapi tapasztalatok tanúsága szerint az eltérés erőssége azonban egyszerűen nem teszi lehetővé, hogy eltekintsünk a "nemzeti tábor" megjelölésétől, mert az ezt keresztbeszelő pártszerveződések minduntalan belülről szakadnak szét a nemzeti probléma dilemmái miatt nemzeti szárnyra és ellenerőikre.**

A nemzeti gondolkör és szimbólumaik hangsúlyozása a szellemi életünk feszültségei miatt mindenkor abszolutizálttá is válhat, és múlt századi szenvedélyességgel törhet fel az egyes politikai erőkből. Az ebben rejlő veszélyket felismerve helyesen járnak el a Polgári Szövetség erői, ha formálódó politikai táborukat a **mérsékelt nemzeti erők** összefogására igyekeznek korlátozni. Ebben az irányban a szükséges elhatárolódást fejezi ki a **polgári** nemzeti tábor megjelölés. Persze nehéz meghatározni hol vannak a szélsőséges nemzeti gondolat erőinek határai. Nehezítik egyrészt a hazi szellemi életben az elmúlt 40 év internacionalista gondolkörében kialakult paraméterek a "helyes" nemzeti érzelmek mértékéről, másrészt az elmúlt öt év szociálliberális tömegmédiái által elfogadhatónak tekintett kifejezési korlátok is. Hosszabb amerikai ösztöndíjból hazatekintve, keserűen írta le néhány hónapja Debreczeni József, hogy az Amerikában normálisnak tekintett nemzeti érzelmekre vonatkozó kérdések pusztá feltevése is megdöbbenést váltana ki nálunk - olyan alacsony a nemzeti érzelmek legitimnek elfogadott alacsony kifejezhetőségi küszöbe. A "meghalna-e a hazáért?"-féle kérdések feltevője például hamarosan gúnyos megjegyzéseket kapna a médiákban, és "magyarkodása" feltehetően a vicclapok kedvenc csipkelődési témájává válna. Az már egyéni karakter kérdése, hogy e helyzetet felismerve az ember méginkább visszahúzódik-e, s amit eddig került, azt eztán már tudatosan félve nem fogja tenni, vagy azt mondja, elég, és politikai szövetségesek után nézve addig nem nyugszik, míg szét nem töri a monolit szellemi struktúrákat.

A tábormeghatározás fontosságára visszatérve ki kell még emelni, hogy ezek a tábormeghatározások az egyes politikai akcióig lemenőleg meghatározhatják a cselekvést. Hadd hozzam fel példának egy közelmúltbeli vitámat egy alapvetően hozzám hasonló értékeket valló

politológus kollégámmal. A szabaddemokrata köztársasági elnökjelölt, Göncz Árpád lehetséges ellenjelöltjének kérdéséről volt szó, amiben én úgy érveltem, hogy a parlamenti erőviszonyok szerint eséllyel erre csak egy nemzeti értékek felé nyitott - és a szabaddemokraták felé bizonyítottan zárt - **szocialista** képviselő alkalmas. A szabaddemokrata politikai erővel és a mögöttük álló tömegmédiákkal és a banki-gazdasági körökkel szemben így éppolyan megfelelő államfőnk lenne, mintha egy Polgári Szövetség-beli politikusról lenne szó. **A jobbközép politikai táborban gondolkodó kollégám** ezt fogalmi képtelenségnek tartotta, hisz így a jobboldal egy baloldali politikust támogatna...

Ha nemzeti táborban és polgári-nemzeti tábormeghatározásban gondolkodunk, messzebb juthatunk.

(1995 május 13)

Az állam és a piac között

Hogy az előzmények érintésével kezdjük, az elmúlt évtized második feléig kell visszaugrani. Az államszocializmus naponta észlelhető hatékonytalansága és a 70-80-as évek reformgondolkodása közepette egyre növekedett a piaci mechanizmusok támogatóinak a köre. Értelmiségi bázisát elsősorban a közgazdászok adták. Ezzel a táborral szemben az állami társadalomszervezés továbbvitelét a politikailag aktív rétegekből motivációjukat tekintve a legeltérőbb csoportok támogatták. Említhetjük a hagyományos szakszervezetek vezérkarait, az ideológiai apparátus intézményeinek és háttérapparátusainak csoportjait, de például a tömegmédiákban sűrűn fellépő szociológusok egy részét is, akik a szociálpolitika újraelosztó redistributív modellje mellett lecövekelve folyamatosan kontrázták a reformközgazdászok piacbarát javaslatait. A sokéves szembenállás maradandó hatásaként közgondolkodásunk alapvető dichotómiájává vált az állam és a piac szembenállása. Mivel pedig az államszocializmus megtapasztal csődje után az állami társadalomszervezés üdvös voltában jobbra már csak nosztalgizáló bolsevikok és a különféle szellemi műhelyekbe visszavonult utópista kommunisták hisznek, az állami felváltó piaci szerveződés a jelek szerint alternatívátlanak tűnik. A politikai programok szintjén hadd hozzam ennek bizonyítására a szocialisták hivatalos gazdasági programját, amely a mai helyzetből éppúgy a monetarizmus és a tisztább piaci viszonyok felé látja a kiutat, mint a liberalizmust deklarátívan is felvállaló többi párt. Ha azonban hinni lehet a közvéleménykutatásoknak, és az ember mindennapi tapasztalatainak, akkor a választást nem a piacbarát gazdaságpolitika miatt, hanem éppen ennek ellenére nyerték meg. Talán jól adja vissza az MSZP választási taktikáját VIII. kerületi képviselőjelöltjük kijelentése, aki a társadalmilag lerobbant, munkanélküli és nyugdíjas szavazóira gondolva azt mondta: "Nagyon szép ez a Békesi-program, amit éppen hivatalos gazdasági pártprogramnak fogadtak el, de lehetőleg ne firtassuk nyilvánosan a részleteit, mert hogy leszek akkor én itt képviselő?"

Sok más tapasztalatot is figyelembevéve úgy tűnik, hogy az átlagos állampolgár az állami

társadalomszervezés továbbvitele és a piaci mechanizmusok gyors bevezetése ellen szavazott a 94-es parlamenti választásokon. A választópolgárok vágyai azonban mit sem változtatnak a piacot kiiktató állami társadalomszervezés zsákutcsa jellegén. Érdeemesnek tűnik hát megvizsgálni, milyen stratégiai utak kínálóznak a két szerveződés ideiglenes "keresztkezésére", ami után a jövőben már fájdalommentesebben erősíthetjük fel a tisztább piaci mechanizmusokat. Ne nevezzük csalásnak, hanem a békeesség kedvéért inkább finomabban "taktikainak" azt az utat, amit az előbb idézett, lerobbant fővárosi kerületi képviselőjelölt ajánlott. Különben sem kínálkozik más megoldás, ha az állam és a piac kibékíthetetlen ellentmondásából indulunk ki: programba vesszük a piacot, de mást mondunk a VIII. kerületi politikai gyűléseken és mást a közgazdász vándorgyűlésen...

Számomra már a 80-as évek elejétől túlságosan merevnek tűnt az állam kontra piac dichotómia, és néhány tanulmányban igyekeztem feloldani merevségét (lásd 84-85-ben a Szociológia 1-2 számában erről megjelent cikkemet és a Szociológiaelmélet új útjai c. könyvem erről szóló részleteit.) Ha ugyanis az állami társadalomszervezés zsákutcsa jellegének és a piaci szerveződés jótékony hatásának a mélyére nézünk, akkor láthatjuk, hogy az előbbi fő problémája a verseny elfojtásában, az utóbbi fő előnye pedig a kompetíció felszabadításában és ennek révén a hatékonyság kibontakoztatásában áll. **Az állam és a piac ellentétét tehát a verseny létének és hiányának ellentétével is be lehet helyettesíteni. A dichotómiaicseré után közelebbről is megnézhetjük, valóban olyan eredendően szembenáll-e az állami szerveződés a versennyel, mint azt az "állam kontra piac" dichotómia sugallta?** Szétnézve nyugati társadalmaknak az elmúlt évtizedekben felvonultatott állami beavatkozási arzenáljában, azt látjuk, hogy egy sor esetben az állam finanszíroz ugyan egyes társadalmi szférákat - esetleg teljesen ingyenessé teszi ezek szolgáltatásait vagy legalábbis szociálisan támogatott alacsonyabb árat szab -, ám ez még nem öli meg az adott társadalmi szférák egyes szervezetei közti versengést és a hatékonytalan számára - akit elkerülnek az igénybevevők - a pusztulás veszélyét. Ilyen a megoldás az egészségügyi szférában, amikor az államilag kötelezővé tett teljeskörű egészségbiztosítási rendszerben az állampolgár tetszése szerint viheti biztosítási kártyáját bármely fogorvoshoz, klinikához stb., s a betegellátás piaci konkurenciájában a jó minőséget felmutató kórházak, klinikák profitot hozhatnak, a rossz minőségűek pedig elsorvadhatnak. Vagyis ugyanazokból az államilag összegyűjtött milliárdokból nem a konkurencia alól kivett mamut kórházakat tart el az állam -hatóságilag hozzákötve egy-egy terület lakosságát. (Itt eltekintünk a hasonló elven nyugvó hazai kezdemények első nehézségeitől!) Ugyanígy lehetséges olyan állam által finanszírozott felsőoktatás, melyben az állam nem a monopoljogokat élvező egyetemeknek, főiskoláknak adja a milliárdokat és az egyetemek által kiválogatott szerencsések ingyenesen járhatnak az így fenntartott intézményekbe, hanem egymással és a magánegyetemekkel konkurenciára kényszerítve ezeket, a diákok normatívan meghatározott tandíj-támogatásként kapják meg az állami pénzt. A monopolegyetemek és monopoldiplomáik sokszor gyenge színvonala és szegénységük mellett is óriási pazarlásuk a közvetett állami finanszírozásnál és az így létrejövő konkurenciában hamar láthatóvá válik. Kialakulnak azok a nyilvános rangsorok, amelyek a valóban magas színvonalú egyetemek és főiskolák látható paraméterek alapján elválnak a "salaktól", a csak névben és a monopols helyzet által fenntartott egyetemektől, főiskoláktól.

Nyilván végig lehetne menni a legtöbb társadalmi szférán a versenybarát vagy az ezt elfojtó állami finanszírozás eltérő módjait elemezve. Itt azonban elegendő leszögezni, hogy az "állam kontra piac" dichotómiája által sugallt egyszerűsített képpel szemben, a verseny létre és hiányára figyelő szemlélődés esetén az **állami finanszírozás fenntartása mellett is**

találhatunk versenybarát megoldásokat. Hosszabb távon persze nem tartható fenn ez a felemás állapot, és az állam kivonulása a legtöbb társadalmi szféra szervezéséből még e formák megszüntetését is megköveteli. (A keynesi gazdaságpolitikát követő nyugati államok jó része el is ért ezen az úton egy hatékonyságot tényleg korhasztó szintet!) Ám az elmúlt évtizedek közép-európai államszocializmusa után, az átmenet körülményei közepette meggondolandó, ne osszuk-e két lépésre az áttérést a direkt állami társadalomszervezésről a tiszta piaci viszonyok felé, és toljuk el a direkt állami finanszírozást először a közvetett, versenybarát formákhoz, majd az így megszilárdult struktúrákból megindulhat fokozatosan az állami finanszírozás leépítése. E két lépésre osztás nélkül inkább az látható a legtöbb esetben, hogy a nagy pártok programja deklarativan "kemény" piacbarát, aztán amikor az egyes szférákat szabályozó törvények koncepciói konkrétan felmerülnek, és a teljes és direkt állami fenntartást természetesként megszokott érdekképviselői szervekkel szembekerülnek, akkor fokozatosan és realistán meghátrálnak, és lényegében marad a direkt állami finanszírozás és intézményfenntartás.

Hadd hozzam erre példának a FIDESZ és a többi liberális párt magatartását a felsőoktatási törvény vitájában, mivel e törvény előkészítésében én is részt vettem. Egy liberális felsőoktatási koncepciónak automatikusan szorgalmazni kellett volna a magánegyetemek és főiskolák létrejöttét és a direkt állami támogatással fenntartott monopolegyetemeink finanszírozásának átépítését közvetett tandíjtámogatásra, valamint a szabad egyetemválasztás és a versengés lehetőségének megteremtését. De még a FIDESZ felsőoktatási pártképviselői sem támogatták a nyitást, és a legnagyobb készséggel támaszkodtak a működő struktúrát képviselő Rectori Konferencia és más felsőoktatási érdekképviselők fennállót támogató javaslataira.

Azt lehet mondani, hogy az "állam kontra piac" dichotómia kiindulópontját evidenciaként elfogadva a nagy pártok képviselői vészjóslóan mindig újra jelzik, hogy már nem sokáig megy az állami finanszírozás és menthetetlenül jön a piac és az állami kivonulás. Aztán realistán maradnak a fennálló állapotoknál és a direkt állami finanszírozás mellett. (Lásd például az alig jelképes kétezer forintos tandíj elhalasztását felsőoktatási intézményeinkben, miközben a magánfőiskolákon 80 ezres tandíjért tanulnak szemeszterenként a diákok!) Pedig az idő egyre fogy, és a közvetett állami finanszírozás útjára lépni még mindig jobb lenne, mint állandóan visszatérni a tiszta piactól.

Összegezve még egyszer mondanivalómat, bizonyos szempontból tehát félrevezetőnek leegyszerűsítőnek kell minősíteni az "állam kontra piac" dichotómiáját. A gazdasági átmenet mai szakaszában jobb lenne nálunk a verseny létrejöttére és hiányára tenni a hangsúlyt az egyes törvények koncepciójának alakításakor, és úgy a hatékonyat választani. Ez pedig lehetséges az első időkben az állami finanszírozás fenntartása mellett is, a közvetett és normatív finanszírozás formájában.

Van út tehát az állam és a piac között, és ez az út az első időben még biztosabban megcélozható az itthoni körülmények között.

(1994 aug. 22)

Tandíj és leépítés - vagy egyetemi reform?

A 80-as évek második felében a reformok eufóriájának csúcsán, amikor gyökeres változtatások is az addigra varázsszóvá stilizálódott "reform" címke alatt kerültek megvitatásra, az egyetemi és az akadémiai szféra alapvető átalakítási tervei is hangot kaphattak a szakmai körökben. Abban az időben az akadémiai-egyetemi szféra mint társadalmi alrendszer egyik központi kutatási területem volt és az összehasonlító kutatások eredményei alapján, mintegy melléktermékként, radikális reformtervet publikáltam a hazai viszonyok megváltoztatására. A reformterv nagy visszhangot keltett, mivel e szféra fennálló rendszere évtizedekig támadhatatlan volt, és az alternatív modellekről a gondolkodás, előbb a veszély okán, aztán már inkább csak szellemi restség miatt, eltűnt a magyar szakmai körök vitáiból. A 89-ben felgyorsult politikai rendszerváltás azonban félretolta az itteni reformterveket, és még ha 1995-ben már tisztábban látjuk is az első parlamenti ciklusban kormányzó nemzeti-konzervatív kormány teljesítményét, a szellemi-kulturális szférákban a hozzá nem értés miatt létrejött tehetetlenségüket nem lehet eléggé kárhozatni: egy sor változtatási lehetőség és terv vált semmivé kormányzásuk alatt. Még mindig emlékszem a naiv kijelentésre, melyet az akkori kultuszminiszter tett a felsőoktatási törvény előkészítésének apropóján, és amely úgy szólt, hogy "eltűntek az ideológiai-politikai korlátok, így tehát semmi nem áll már az egyetemi élet és a tudomány fejlődése előtt." Ezzel szemben inkább az áll közelebb az igazsághoz, hogy e szférák belső strukturális felépítése és a személyi állományukban fennmaradt korábbi hierarchiák miatt itt jórészt minden változatlan maradt, és a 89-es politikai rendszerváltás szinte alig érintette e szférák belsejét. Ami változás volt, az is alapvetően rossz irányba mutatott, mivel az osztársadalom többi részében végbement változtatások és a növekvő államadósság miatt a pénzügyi megszorítások az állami pénzekből fenntartott intézmények tekintetében az összeroppanás és a feszültségek kitörésének szélére sodorták mára az egyetemi szférát. A tandíj bevezetése, mely az egy hallgatóra jutó állami finanszírozásnak alig néhány százalékát teszi ki, és a tervezett létszámleépítések önmagukban semmit nem javítanak e szféra alapproblémáin. Még felületi kezelésnek sem tekinthetők, hisz egyrészt a kilátástalanság feltételei közepette tandíjfizetésre kötelezett diákokból dühödt ellenállást váltanak ki, másrészt a leépítések mechanikus 15 %-ába - a mai egyetemi hierarchiák miatt - korántsem biztos, hogy a valóban fölösleges karok, szakok, tanszékek kerülnek bele. A felsőoktatási szféra strukturális reformjának végiggondolásával ez a kormány éppúgy adós maradt mint a korábbi; így a pénzügyi kormányzat mechanikus pénzügyi egyensúlyt javító intézkedési csomagjai - hálgyokovács módján - e szféra szétverését idézhetik elő.

*

A mai létező egyetemi szféránk, egyrészt alacsony hatékonysággal működik, másrészt az államadósság miatti megszorítások következtében elnyomorodással fenyeget. Az évtizedek óta alapjaiban változatlan modell alapkövei a következők:

A mai egyetemi-főiskolai szférát a **közvetlen állami intézményfinanszírozás** jellemzi. Másik oldala, hogy az államilag fenntartott intézményekbe a diák - ha már szerencsésen felvették ide - ingyen járhat. Az utóbbi években ez ugyan módosult annyiban, hogy a működési költségek egy részét az állam az adott egyetemre és főiskolára járó diákok létszáma szerint adja, de a monopolegyetem jelleg miatt ez nem igazán tudta megtörni a közvetlen intézményfinanszírozást, hisz a diák még a legnépszerűtlenebb szakra is elmegy végül, ha a máshol tízszeres túljelentkezés miatt nem tud bekerülni.

A mai felsőoktatási modell másik alapköve a **központi engedélyeztetési rendszer**. Egyetemet csak külön törvény, egyetemi fakultást kormányhatározat, egyetemi szakot csak minisztériumi határozat hozhat létre. Ezzel egyrészt a létrehozandó intézmény minőségét, másrészt szükségességét kívánják elvileg ellenőrizni. A minőségnél meghatározott paramétereket vizsgálják meg elvileg, a szükségesség vizsgálata pedig azt jelenti, hogy az ország adott régió régiójában van-e már más ilyen intézmény, és ha nincs, akkor szükség mutatkozik-e új egyetem, kar, egyetemi szak létrehozására? Persze mindezek csak elvileg futnak így le, mert a kormány, a minisztérium és az engedélyeztetési bizottságok menthetetlenül érdekcsoportok befolyásolási szempontjai szerint is döntenek, sőt el lehet mondani, hogy tulajdonképpen ezek a döntő szempontok. Ha egy új egyetem létrehozása politikailag közel áll a parlamenti többséghez, a kormányhoz, akkor akár minden paramétertől eltekintenek. Fordított előjel esetén a legkézenfekvőbb szükségesség sem hozza meg a pozitív döntést. A központi engedélyeztetési rendszer minőségvédő és takarékoskosságot védő jellege tehát sok esetben inkább csak ideológia, mintsem realitást kifejező jellemvonás.

A monopoljelleg a következő alapkő, melyen mai felsőoktatási rendszerünk nyugszik. Az ország egy-egy régiójában legfeljebb egy-egy egyetemi fakultás, vagy ezek főiskolai szintje lehetséges. Új egyetem stb. csak akkor jöhet létre, ha a régióban ki lehet mutatni az "üres rubrikát". (Észak-Magyarországon nincs bölcsészkar, szemben az ország összes többi régiójával!) Az így létrejövő egyetemek és főiskolák a monopólium minden jellemzőjével rendelkeznek. Monopoldiplomáik a bekerülő szerencsés diákok számára nem azért fontosak, mert garantálják a felhalmozott ismeretek és készségek, hanem mert törvényes engedélyt adnak egy-egy hivatás - orvos, jogász, közgazdász - gyakorlására.

A felvételiző diák kiszolgáltatottsága a mai rendszer következő jellemvonása, amely logikusan következik az előbbi strukturális jellemzőkből. Az érettségizett fiatal, nem mint szolgáltatást nyújtó intézményhez fordul szabad választással, hanem mint a magasabb karrierhez vezető út szükséges életpályák kapujában strázsáló és a belépéshez engedélyt kiadó hatósághoz. A belépni vágyakozó fiatal döngetheti a hermetikusan elzárt kapukat, és a nagy társadalmi szükségletet jelző sokszoros túljelentkezések miatt - melyet ez a merev rendszer képtelen követni, és egész felépítése folytán számára szükségtelen is - a jogászi pálya helyett mondjuk földrajztanárnak vagy vízügyi mérnöki pályára kerül. Mivel a felvételiző fiatalok érdekközösségük ellenére sem alkotnak tartós csoportot, így konfliktusképtelenek, és óriási tömegeik ellenére illetve kiszolgáltatottságuk miatt visszhangtalanok maradnak. Csak a sok százezer pályamódosítás, a családi keserőségek maradnak, és az egész társadalom jár rosszul ezzel a rendszerrel. Politikai botrányt viszont nem indukál, így a rendszer ettől még békésen működhet.

A felsőoktatás falai közé már bekerült diák kiszolgáltatottsága bizonyos fokig megszűnik.

A fenti keretek között, ha korlátozottan is, de befolyásolni tudja az egyeteme, egyetemi fakultása működését. **A mai egyeteminket főiskoláinkat ugyanis döntő mértékben a bennük résztvevő három érdekcsoport - az egyetemi vezetés és vezető professzorok, az oktatói gárda és a diákok képviselőiből álló egyetemi tanácsok, szenátusok, kari tanácsok stb. - irányítja.** Az, hogy ki legyen a rektor, a dékán, vagy tanszékvezető, sokszor attól a diákképviselőtől függ, aki egy-két éve került be az egyetemre, és igazán nem is tudhatja, milyen összefüggések, harcok és klikkek állnak egy-egy választás, kinevezés mögött. Az egyetemi tanácsokba, kari tanácsokba összezárt érdekcsoportok között a legtöbb esetben folyamatos

harcok zajlanak, és a nélkülözhetetlen kompromisszumok gátolják a megújulást akár a csőd szélén álló egyetem, egyetemi fakultás esetén is. (A német egyetempolitikai vitákban megvetően "Gruppenuniversität"-nek nevezik megvetően ezt a modellt!).

A rektor, a dékán korlátozott jogköre a következő jellemvonás, amely az előbbinek logikus párját jelenti. A rektor, a dékán "primus inter pares", első az egyenlők között az egyetemi tanácsban vagy a kari tanácsban. A stratégiai döntéseket viszont nem ő, hanem ezek a testületek hozzák. A rövid időszakokra megválasztott rektor, dékán kiemelkedik prefesszor kollégái közül. Tudja, azonban, hogy az igazi meghatározó erőt a folyamatosan létező klikkek, az érdekcsoportok jelentik, és azt is tudja, hogy épp azért választották meg, mert akkor épp az őt támogató érdekcsoport bizonyult a legerősebbnek. Ha szembe kerül velük, folyamatosan leszavazzák a tanácsuléseken, és ez az egyetemi élet lebénulását idézheti elő. Nem beszélve arról, hogy a következő rektorválasztásnál esélye sem lenne az újraválasztásra, és egész későbbi karrierje elakadhat az adott egyetemen.

Az egyetemi demokrácia tehát - mint minden demokrácia - az érdekcsoportok harcait és kompromisszumait emeli a középpontba. A magyar egyetemi rendszer mai peremfeltételei között, amelyeket az első négy jellemvonásnál jeleztem, ez lehetetlenné teszi az egyetemek belső megújulását.

*

Nézzük meg, milyen alapköveken nyugodhatna egy hatékonyabb működési modell.

Kiinduló pontként röviden úgy rajzolhatjuk meg az új modell lényegét, hogy a mai monopoljellegű, közvetlen állami fenntartású és központi engedélyeztetési rendszeren nyugvó modell helyére, melyet az egyetemi érdekcsoportok harcai és kompromisszumai működtetnek, egy versengő, közvetett állami finanszírozáson és utólagos értékelési mechanizmusok által rangsorolt egyetemkből álló egyetemi modell lépne. Ez által a **belsőleg** takarékosagra kényszerített egyetemek potenciálisan az összes érettségizett fiatal befogadására lennének ösztönözve. A hatékonyság növelése mellett így az egyetemi reform a fiatalkori munkanélküliség radikális csökkentéséhez is hozzá tudna járulni. Jelezni kell még a kiindulópontban, hogy a következőkben vázolt új működési modell nem lenne alkalmazható a nagy eszközigényű orvostudományi és műszaki egyetemekre. Ezek mint kis szigetek a régi működési modell szerint léteznének tovább. Itt változás csak annyiban lenne, hogy - különösen a műszaki egyetemeken - a mai "kényszerdiákok" elapadnának, és csak a reális szükségletek mértékében folya itt az élet tovább.

(1) A közvetett állami finanszírozásra áttérés jelentené a legfontosabb lépést az új modell felé. Egyetemet, fakultást csak az tarthat fenn, ha elegendő számú diák választja. Az állam a fejkvótát kiszámolja, és az érettségizett magyar állampolgárok választása szerint annak az intézmények adja - és addig -, ahová beiratkoznak. Mivel a mai túljelentkezési arányokat alapul véve a mai hallgatói létszám megkétszereződésével lehet számítani - ezt a fejkvótát a mai, egy diákra eső állami finanszírozásnak körülbelül felében kellene megállapítani. (Így kb. 200 ezer forint lenne.)

(2) Csak a legteljesebb mértékű szabad egyetemalapítás és fakultásszervezés esetén tudná kimutatni e modell hatékonyságra ösztönző jellegét. Filozófia vagy szociológia szakot akár egy

ötszobás lakásban is be lehet indítani, és aki hosszabb ideje tanít a nagy monstrum egyetemeken az tudja, hogy a hatékonyságot és minőséget így is magas szinten lehet tartani -megszabadulva a bürokráciától és a lélekölő klikkharcoktól. Ha az ilyen újonnan alapított egyetem vagy új egyetemi fakultás kap diákot, akkor az minden jogalapja - és állami fejkvótából pénze - meg van a létezéshez. Nyilvánvaló, hogy az így tucatszámra alakuló egyetemek között a szélhámosok kiszűrése lenne a központi kérdés a szülők és a felvételeiző diákok számára. Nincs racionálisabb döntő a gyerekének egyetemet választó szülőnél! Nem kell tehát félni, hogy a "állami gyeplő lovak közé dobása" káoszt hozna létre. Ahogy a szabad többpártrendszerre áttérésnél a szélhámos kis pártalakítások sokasága létrejött az első hónapokban, itt is ez lenne az egyik melléktermék. De ahogy a versengő többpártrendszer is ki tudta szűrni a szélhámosokat, a versengő egyetemi rendszerben is csak a bizalomra méltók maradnának talpon a kezdetek után. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az elmúlt négy évben a Világbank szakértőinek tanácsai nyomán hazai egyetempolitikusi körökben a még centralizáltabb, a "francia racionalitás" nyomán központi engedélyeztetésen és tervezésen alapuló egyetemi modell elképzelések erősödtek fel. Pedig a magyar feltételek között - az ország kis mérete, fővárosközpontúság stb. - ez a modell minden szempontból az alacsony hatékonyság és az egyetemi oligarchia felé hat!).

(3) A központi engedélyeztetési rendszer teljes eltörlése volt az előbbi követelmény, és ezt váltaná fel **az utólagos állami értékelési rendszer kiépítése**. A kultuszminisztériumban a mai engedélyeztetési és felügyeleti osztályok helyett csak egy felsőoktatási értékelési központ működhetne. Mérné egy sor paraméter alapján a megsokasodott egyetemek működését, és periodikusan publikálná az egyetemek, illetve egy-egy szakterületre eső egyetemi fakultások értékrangsorait. A "salaknak" minősített egyetemet, fakultást nagy ívben kerülnék el a diákok. Persze csak ha a minisztérium nem manipulál, és tényleg objektív paraméterek alapján rangsorol. Szemben a mai állapottal, amikor lényegileg mindegy, hogy az ember hol szerez jogi diplomát, történészi oklevelet stb., központi kérdéssé válna a diploma eredete, és a társadalom értékítélete nyomán, amely nyilván összetettebben alakulna, mint a minisztérium általi mindenkorai értékrangsor, bizonyos diplomákat jobb lesz eldugni, mások meg aranyat érnek majd a munkahelykeresésnél. Nincs az a központi engedélyeztetési rendszer, mely úgy tudná védeni a diplomák minőségét, mint az így vázolt rendszer. E feladatok mellett a minisztérium csak mint pénztáros működhetne az egyetemek fölött. Pontos nyilvántartásokat vezetve utalná át a pénzt abba a tetszőleges intézménybe, amelyet az érettségizett fiatal tanulmányi folytatására választ.

(4) az előbbieket az egyetemi szféra makrostruktúrájára vonatkoztak. Ez a modell azonban csak úgy tudja kifejteni jótékony hatását, ha az **egyetemek belső működési rendje is radikálisan átalakul**. A változtatás lényege lenne, hogy a mai egyetemi érdekcsoportok helyére az egyetem első számú vezetőjének, a **rektornak kiszélesített jogköre lépne**; mellette az érdekcsoportok képviselői, az egyetemi tanácsok csak mint tanácsadó testületek szerepelnének. E nagyhatalmú rektort azonban két piac tenné kiszolgáltatottá, de nagyon kiszolgáltatottá az egyetemi résztvevők felé. A diákok számára az egyetemi piacon való szabad egyetemválasztás adna a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb mozgásteret. Oda viheti fejkvótáját, ahová akarja, illetve nyilvánvalóan oda, ahol magasabb minőségű diplomát tudnak adni számára, és nem egyetemi tanácsokban kell harcolnia az egyetemi vezetéssel és az oktatói testülettel. De az oktató kiszolgáltatottsága a rektor felé is ellensúlyozva lenne azzal, hogy a jó oktató, nagy nevű tudós után sokszorosára nőne a kereslet a versengő egyetemek révén.

Ebben a modellben csak a rossz egyetemi oktató, a tudományos hírevet és teljesítményt

felmutatni képtelen, a nyugdíjig "örökös adjunktus" maradó oktató és a felsőoktatásra alkalmatlan diák veszhet. Mindenki más - és az osztálytársadalom - csak nyerhet. A mai rendszerben tandíjat bevezetni, leépítéssel megoldást keresni csak látszaintézkedést jelent. A baj sokkal nagyobb annál, hogy sem ezek célra vezessenek.

(1995 június 3)

Az értelmiség útja a hatalomhoz?

Avagy: professzionalizálódás, értelmiség és politika

(Az interjút készítette Szabó Iréne)

Közismert dolog, hogy egy ország politikai rendszerének működését alapvetően meghatározzák kulturális életének és értelmiségének szerveződési formái. Ön szerint milyen megállapításokat lehet tenni ezen a téren a mai Magyarország tekintetében?

Talán úgy lehet a legjobban felmutatni a politikai kultúra és a politika szerveződésének sajátosságait a mai Magyarországon, ha összevetjük a nyugat-európai szerveződések közös alapvonásaival. Ha magas absztrakciós szinten közelítjük meg a nyugati társadalmak kulturális szerveződését, akkor a köztük is meglévő fontos különbségektől eltekinhetünk, és az elmúlt két évszázad kulturális fejlődését úgy írhatjuk le, mint az egységes értelmiségi kultúra fokozatos, belső differenciálódását. Olyan speciálisabb kulturális formák szakadtak el egymástól, mint a tudomány, művészet, majd a professzionalizálódó újságírás és a politika alrendszerei. Ezek a speciálisabb tudásformák önálló értékelési dimenziókat alakítottak ki - hasítottak le a korábbi egységes értelmiség kulturális szférájából, és az önálló értékelések mentén a professzionális tudós, művész, zornaliszta stb. jutalmazási mechanizmusai kitesztik a belső értékelésüktől mostmár idegen értékszempontok hatását. Lehet például valakinek szellemi teljesítménye csillogó stílusban megírva, tudományosan értékelhetetlennek számít, ha eredeti új összefüggés leírását nem tartalmazza. Ugyanígy lehet egy irodalmi alkotás, gondolatilag-filozófiaiilag magasröptű vagy politikailag gyűjtő hatású, de művészeti értékelése alacsony marad, ha esztétik és kritikusok által definiált művészi szép kellékeinek nem felel meg. Ugyanígy fontos tárgyunk szempontjából, hogy lehet valaki nagy tudós vagy művész, akit az adott ország szélesebb kulturális körei a legmagasabbra becsülnek, de ez a teljesítménye politikai fellépése esetén önmagában nem fogja megrengetni az adott ország politikai tábornegoszlásait. Noha, mint tudjuk, egy Habermas vagy valamikor egy Heinrich Böll kiállása egy politikai vitában valamelyik fél mellett nyomatékosító érvet jelentett.

Összegzem tehát eddigi fejtegetéseimet, és az egységes értelmiségi kultúra felbomlását, a professzionalizálódó speciális tudásformák ill. ezek önálló értékelési mechanizmusainak önállóságát szeretném ismét kiemelni a nyugati társadalmak kulturális szerveződésének jellemzőjeként. Önálló politikai logika, amelyet a periodikusan visszatérő választások és a

többspártrendszeren felépülő parlamentarizmus intézményesít, csak akkor tud kialakulni, ha két periódus között **ténylegesen** a választások eredményei döntik el a kormányhatalom mindenkori birtoklását. Hogy rögtön jelezzem a mai magyar sajátosságot: ez nem tud kialakulni, ha a választások eredményeitől függetlenül egy saját intézményrendszerrel rendelkező médiaértelmisségi értékelési mechanizmus folyamatosan és hatékonyan felül tudja bírálni a mindenkori kormánypárt döntéseit. Némileg korrigálva Niklas Luhmann megfogalmazását a politikai alrendszer bináris kódjáról, azt mondhatom, hogy a "kormányon maradni/vagy ellenzékbe menni" értékelési duál tiszta működése biztosít önálló logikát a politikának.

Megfigyelhető-e már Magyarországon az egységes értelmisségi kultúrának ez a professzionális szétszakadozása?

Magyarországon - szemben az előbb vázolt képpel - az egységes értelmisségi kultúra belső széttagozódása professzionális tudásformákra még csak nagyon csekély fokban ment végbe. Ennek folyamatai megindultak ugyan a múlt század utolsó évtizedeiben, és a német kulturális térségbe ágyazottan egy sor világhírű tudóst és művészt adtunk ekkor néhány évtizedig, de az ország leszakadása erről a térségről és az ország magyarlakta területeinek szétdarabolása Trianon nyomán az 1920-as évektől megakasztotta ezt a fejlődést. A sztálinizmus pedig - felépítésénél fogva - visszavett minden autonómiát és társadalmi alrendszereszerű differenciálódást Közép-Európában. Kitekintésképpen hadd jegyezzem meg, hogy ha zárójelbe tesszük a sztálinizmus borzalmait, és semlegesen akarjuk megfogalmazni lényegét, akkor mint **tagoltság nélküli és centralizált stuktúrát lehet megfogalmazni, amely minden társadalmi alrendszer logikáját szétfűzni igyekezett**. Hogy ez modernizációs zsákutca, és ennek egy differenciálódott társadalmi struktúrán nyugvó nyugati modellel szemben el kell buknia - persze ha már egyszer nem tudta még idejében megsemmisíteni katonailag Nyugatot a "világforradalom" menetében, mint azt valaha az oszmán birodalom is megkísérelte - azt Magyarországon néhányan Niklas Luhmann és Talcott Parsons nagyon absztrakt elemzései nyomán már a 70-es évek végén tudtuk.

Nos tehát, az elmúlt évtizedek nyomán Magyarországon megakadt az egységes értelmisségi kultúra felbomlása, sőt a magyar reformok évtizedei alatt, amikor az alternatív politizálás bizonyos lehetőséget kapott, de önálló terep nélkül - így szükségszerűen a társadalomtudományokba és az irodalomba szorult vissza - még csak növekedett az értelmisségi kultúra egységes jellegének kijegecesedése. Ennek pedig óriási hatása van ma mind a tudomány, a művészet, mind az újságírás és a politika belső értékelési mechanizmusaira.

Az eddigiek eléggé elvontan hangzottak, Ha mondana néhány konkrétumot, akkor az olvasó talán könnyebben megértené mire gondol.

Hadd hozzak ennek érzékeltetésére néhány példát. Ha én mint egyetemi professzor egy sor cikket írok néhány szűk körben olvasott szaklapban, azt egy-két szorgalmasabb kollégám biztosan észreveszi. De ha egy napilapban nyilatkozom egy újságírónak, vagy egy tudományos cikkem napi politika szerint aktuálisabb részét publikálom, akkor három-négy ilyen cikk után az ország fő politológusává, szociológusává, filozófusává avanszálhatok. Sőt, ha egyáltalán nem írok tudományos cikket, hanem más által megírt ilyen dolgozatokból folyamatosan kimazsolázok egy-két politikailag aktualizálható meglátást, akkor is én leszek a főtudós. Ha más egyetemre pályázok, vagy kutatási pályázatot adok be, akkor ezzel a teljesítménnyel nagyobb esélyem van az elismerésre, mint esetleg egy tucat "száraz" szakkönyvvel. Hasonló a helyzet

a művészeti ágakban is - legalábbis az irodalmat illetően. Az író, a költő, aki értelmiségi rendezvényeken szaporán részt vesz, sűrű morális kiállásaival politikai viták kapcsán tényleges esztétikai hírnevet szerez mint "népben-nemzetben gondolkodó", vagy a másik táborban mint "értelmiségi guru"; aki pedig nem, az íróként, költőként is leértékelődik. Bár őszintén szólva, itt azért az átfogó értelmiségi értékelés annyira nem torzítja el a professzionálisat, mint a filozófia vagy a társadalomtudományok esetében, ahol ma nálunk szinte nem is létezik önálló professzionális értékelés.

Lehet, hogy amit mond az állt a "reformértelmiség Magyarországra" a 70-es, 80-as években. De az elmúlt néhány évben óriási változások történtek a társadalom minden szegletében. Így felmerül a kérdés, vajon érvényes-e az Ön állítása?

Én épp ellenkezőleg látom, és megítélésem szerint az összefonódott és egységes értelmiségi kulturális struktúra az elmúlt négy-öt év sajátos magyar politikai átalakulása folyamán még fontosabb szerepet kapott a mai politikai szféránk szempontjából, mint az a tudomány vagy a művészet esetén is megfigyelhető. Más oldalról megfogalmazva: a politika logikája ma Magyarországon még inkább bele fonódott a diffúz értelmiségi struktúrába, mint az a többi kulturális jellegű alrendszernél megfigyelhető. Fontos még ebből a szempontból, hogy apolitikára ható értelmiségi eszmecserék a nyilvános véleményformálás, amely végülis közvetlen okozója volt az elmúlt évek politikai fordulatának, a **tömegmédiákban és a sajtóban szerveződött meg.**

Mi hozta létre Ön szerint a tömegkommunikációs eszközöknek ezt a nagy szerepét Magyarországon az elmúlt évek politikai fordulatának végrehajtásában?

Ez a jelenség a 80-as évekre nyúlik vissza, és az 1987-90-es politikai átalakulásban érte el csúcspontját. Röviden úgy lehet ezt összefoglalni, hogy az átalakulás - szemben a némileg későbbi NDK, cseh, majd román átalakulással - nem a százezres tömegek közvetlen követelése, utcai tüntetései hatására ment végbe, hanem egyrészt az uralkodó párt reformerekre és apparátcsikokra való szétválásával kialakult patthelyzet eredménye volt. Az átalakulást másrészt a patthelyzetet kihasználó értelmiségi reformerek és bizonyos újságíró körök radikalizálódását a többpártrendszerre áttérés szükségességéről folytatott, nyilvánosság előtti vitái hordták ki, és tették elkerülhetetlenné. Természetesen ez a sajtón keresztül zajló békés forradalom nem történhetett volna meg a "reálisan létező szocializmus" nyilvánvaló és akut válsága, illetve Gorbacsov ezt belátó Moszkvája eltérése nélkül. Magyarország mindenestre 1988 végére úgy jutott el a többpártrendszerre áttérés hivatalos elismeréséig, hogy azt tömegesebb politikai erők nem követelték. Az ellenzék maroknyi volt -szemben az NDK vagy cseh társaikkal - és főként morális kiállása révén hatott nálunk, nem pedig az átalakulás okozati tényezőjeként. A Magyarországon többpártrendszerre áttérés a tömegkommunikációs eszközökben ment végbe zszurnaliszták és értelmiségi reformerek nyilvános véleményformálása révén. Az állampolgárok milliói szobáikban a TV és a rádió előtt ülve meghökkenve és hitetlenkedve figyelték a korábbi tabuk megdőlését néha hetek-hónapok alatt. Hadd tegyem hozzá, ezt a tényt - megítélésem szerint - ma eléggé elhallgatják az átalakulás leírásakor. Az újonnan létrejövő politikai pártok egyike sem szívesen ismeri be, hanem vagy leszűkítik az átalakulást 1989 őszére, nem említve a korábbi két-három év átalakulási eredményeit, vagy aránytalanul felnagyítják egy-két hozzájuk közel álló pártideológus közreműködését az eseményekben. Ezzel szemben hadd állítsam én azt, hogy az akkori Magyar Nemzet, a Heti Világgazdaság és a 168 óra rádióműsor kb. nyolc-kilenc újságírója okozatilag erősebben hatott az átalakulásra, mint az összes ellenzéki szervezet

együttvéve.

Ami talán tárgyunk szempontjából fontos, azt úgy foglalhatom össze, hogy az átalakulás menetében **az egységes értelmiségi struktúra a tömegmédiák révén közvetlenül is intézményrendszerhez jutott, és néhány vezető újságíró és televíziós ill. rádióriporter révén megszemélyesített szervezőt is kapott.**

A politikai fordulat lezajlása után annyiban változott a helyzet a tömegmédiákban, hogy az értelmiségi-politikai diszkurzusok színrevitelében, mostmár nem társadalomtudós-reformerek voltak a riporterek "társai", hanem eleinte a rendszerrel korábban nyíltan szembe forduló filozófusok és irodalmárok, napjainkban pedig már bárki, aki egy téma kapcsán eléggé kritikus tud lenni a nemzeti-konzervatív kormánypártokkal szemben.

Hadd egészítsem ki ezt azzal, hogy az 1989-től kialakuló többpártrendszer eddig nem tudta leszakítani a politizálást a tömegmédiákról, sem pedig kiszakítani az egységes értelmiségi kulturális struktúrából. Lehet ma valaki Magyarországon a legnagyobb ellenzéki párt elnöke, de ha a tömegmédiák nem őt, hanem a pártján belül vele szembenálló kisebbségi csoportosulásokat favorizálják - politikailag halott ember.

Ön tehát véglegesnek tekinti az értelmiség - vagy a ahogyan Ön fogalmaz az urbánus értelmiség összefonódását a tömegmédiákkal, vagy lehetséges, hogy egyszer valamilyen távoli jövőben megszűnik ez?

A politikának ez a szoros belefűződése a tömegmédiákba és ennek belefűződése az egységes értelmiségi struktúrába hosszabb távon nyilván csökkenni fog, és az autonóm politikai alrendszer, ill. az ettől is elszakadó tömegkommunikáció önálló logikája jobban leveti a mai közvetlen értelmiségi kontrollt. Hadd hozzak fel azonban egy okot annak magyaráztára, hogy az elmúlt három évben nemhogy csökkent, hanem tovább nőtt ez az összefonódottság. Az 1990-es tavaszi első parlamenti választásokon ugyanis azok a pártok, amelyek a tömegmédiákban óriási túlsúllyal szimpatizánsokkal rendelkeztek - eleinte az SZDSZ, később a FIDESZ is - végülis kisebbségben maradtak, és ellenzéki pártok lettek. Gyakorlati-rationális napi politikai munkát tehát nem kell végezniük és így politizálásuk absztraktabb-elvibb síkon maradhatott. Ez pedig jó beleillik az átfogó értelmiségi értékelési mechanizmusokba. Ezzel szemben a napi politikai döntési teher olyan pártvezéreket és olyan kompromisszumokat kíván meg, amelyekkel egy morális kiállású értelmiségi csak kis mértékben tud azonosulni. Az 1990-es választások után tehát a tömegmédiák ellenzékben maradt "saját" pártjai méginkább összefonódtak a tömegmédiák vezető újságíróival, szerkesztőivel, riportereivel, és a kormánypártokat természetesen ellenséjüknek tekintik. A kormány és a kormánypártok iszont a tömegmédiákat tekintik ellenségeiknek. A kormány/ellenzék ellentét tehát áttevődött a kormány/tömegmédiák viszonyára, másrészt az ellenzék méginkább összefonódott a tömegmédiák egy sor vezető újságírójával.

Ha helyes a diagnózisom, akkor igazán jelentős változások az ellenzéki pártok-tömegmédiák értelmiség összefonódottságában az 1994-es választások után várhatóak. A mai kormánypártok ugyanis - mint a pótválasztások sorozatos eredményei mutatják - egyre jobban felérték politikai hitelüket, és akkor várhatóan egy SZDSZ-FIDESZ vagy egy szocialista szociálliberális koalíció kerül majd kormányra. Egy ideig nyilvánvalóan támogatottságra számíthatnak majd - "a mi kutyánk kölyke", mondja a magyar szólás - néhány év alatt azonban várhatóan csökken a

prominens értelmiségik személyes kiállásának értéke, és nő distanciájuk e pártok felé is. Az értelmiségi morális absztrakt mércék nem állják a napi politikai kompromisszumokat és a döntési "aprómunkát". (Bozóki András kollégám egy legutóbbi beszélgetésünkön jelezte, hogy ő már most is ilyen távolodást lát a városi értelmiségi bázisu Demokratikus Charta és az ugyanebből a talajból kinőtt párt, az SZDSZ vezetői között.)

Amit Ön mond az interjúban, az más megfogalmazásban mintha már ismerős lenne...

Hogy félreértés ne essék, megállapításaimat két irányban is el szeretném határolni, mivel korábban már nyilvánosságot kapott nézetek, sőt elméletek más fogalmi keretben érintették az értelmiség és a hatalom viszonyát a magyar szellemi életben. Társadalomtudományi irányban Szelényi Iván és Konrád György valamikori híres munkája "Az értelmiség útja a hatalomhoz" a mai Magyarországon úgy is interpretálható - épp a tények alapján, melyeket felhoztam -, hogy az elmúlt három év nagy politikai változásai döntően az értelmiség által jöttek létre, és az esetleges 1994-es választásokon az igazi értelmiségi bázisu pártok kormányra kerülésével a prófécia beteljesedést ér el. Ezzel szemben az én megítélésem szerint egy kompetitív politikai logika esetén - amely Magyarországon stabilan létrejött már - **az értelmiségi pártok kormányra jutása épp ellenkező irányban kell, hogy hasson és a mai diffúz-egységes értelmiségi struktúra széttöredezését fogja felgyorsítani, ami 1990-ben az említett okok miatt elmaradt.**

Egy másik irányban a mai kormányon lévő MDF népi szárnyának néhány szélsőséges ideológusától kell elhatárolni az egységes értelmiségi struktúra politikai szerepéről mondottakat. Ez a nézet ugyanis tudatos összeesküvésként éli meg a városi értelmiség strukturális összefonódottságát a tömegmédiák nagy részével. Pedig az spontán módon, sajátos strukturális okok következtében jött létre az elmúlt évtizedekben - erre én csak néhány példálózó utalást tettem az előzőekben - és spontán módon működik ma is. E nézet hívei az ilyen újságok, rádiós és televíziós szerkesztőségek minden egyes megnyilvánulását az ilyen újságok, rádiós és televíziós szerkesztőségek egy bonyolult hálózatú, de központilag de vezérelt összeesküvő szervezet újabb cselszövéseként élik meg. Persze a másik oldalról az összefonódás tényeinek elhallgatása, tagadása - ami pedig egy kicsit is elfogulatlan megfigyelő előtt nyilvánvalónak tűnik - az említett nemzeti szárny "vadítását" éri el, és még keményebb összeesküvési elméletek kigondolására ösztönzi.

(1992 október 21)

A "médiaértelmiségről"

"Papa, - mondja a kisfiú a karosszékekben újságot olvasó apjának - ha az erdőben kidől egy fa, de nincsenek ott a tömegmédiák akkor most az megtörtént, vagy nem?" A tömegkommunikáció szociológiájával foglalkozó kézikönyvek rendre átveszik ezt a poént, amely valamelyik amerikai napilapban jelent meg először, és a karikatúrán az apa meghökkent, tanácstalan arckifejezése mutatja a nehezen megválaszolható dilemmát: mikor történik meg valami a társadalmi világban,

és pusztán fizikai lezajlása milyen feltételek mellett válik "társadalmi történéssé"? A társadalmi világban nem igazán az a fontos, megtörtént-e valami, vagy sem, hanem hogy milyen mértékben és milyen feldolgozásban észleli azt a szélesebb környezet. Az újságok, a rádió és a televízió révén a XX. században kitágult a világ számunkra, és a saját szemünkkel észlelt események mellett úgy ítéljük meg nagyjából a világot - esetleg Ugandától Fokföldig - ahogy a tömegművelődés az események milliárdjai közül néhány százat és politikai pártállásuk, érdeklődési körük stb. szerint tárolnak szelektálva számunkra. A tömegművelődés révén a világ kitágul, de ennek ára van, és észleléseink, értékítéleteink alatt még az eddig sem biztos talaj is ingoványosabbá válik, amit saját érzékszerveink adtak eddig ehhez.

Persze a tömegművelődés tendenciózus szelektálása és eseménytárolása nem minden esetben korlátlan. A tapasztalatok azt mutatják, ha egy ország kulturális élete és ennek mentén tömegkommunikációs szerkezete decentralizált, akkor - politikai demokrácia fennállása esetén - egymással versengő napilapok, hetilapok, a példányszámuktól függő életben maradásukért küzdve, a "hírérték" fokozatai szerint szelektálnak az események között. A rádióadók, a televíziós csatornák versengése a hallgatókért és a nézőkért háttérbe tolja a "pártosan elfogult" szelekciót, ahol baráti pártok vezetői és prominensei bérelt hellyel és jószágos-szellemes tárolásban a politikai ellenség pedig ritkán és lehetőleg "ördögire festve" jelenhetnek csak meg a hírmagazinokban. Egy centralizált szerkezetű országban ezzel szemben rendszerint a fővárosban található az országos terjesztésű tömegművelődés, és az így spontán módon létező hírközlési monopóliumok szabad kezű adnak a politikailag elfogult eseményszelekcióra és tárolásra.

Magyarország főváros-központúságát már sokan és régóta elemezték, jelentőségét a pluralista politikai akaratképzés szempontjából azonban - erre elvi lehetőség csak néhány éve jött létre - még ezután kell végig gondolnunk. Hiába jött létre a többpártrendszer, az alkotmánybíráskodás, és vált reálissá az állampolgárok millióinak választójoga az államhatalom meghatározására, ha **véleményformálásunk alapjait a fővárosi tömegművelődés köré seregülő néhány száz főszerkesztő, szerkesztő, riporter, újságíró és politikailag elkötelezett értelmiségi meghatározza**. Az elmúlt évek néhány eseménye még az illúziókkal már leszámolt elemzőt is meglepettette a tekintetben, milyen összehangoltan tud működni ez a monopolstruktúra. A legnagyobb ellenzéki párt korábbi elnöke, Tölgyessy Péter például 1992-ben szembekerült pártja szociálliberális érzelmű vezérkarával és háttérrel. Noha a tömegművelődésben ez a párt a lehető legnagyobb mértékű dominanciával rendelkezett, a médiumok gyakorlatilag leírták a pártelnököket, és minden politikai elemző számára evidens volt, hogy az elnök "politikailag már halott" - a legnagyobb ellenzéki párt élén. Ezzel szemben a fővárosi szociálliberális és szocialista politikai tábor néhány prominens képviselője által szervezett és mozgatott Demokratikus Chartát mint "politikai földindulást" tárolták a napilapokban, TV-adásokban és rádióműsorokban. Ellenkező előjellel nem kevésbé volt összehangolt és koncentrált az elmúlt hónapok során a FIDESZ politikai "trónfosztása" az iránta hirtelen ellenségessé vált tömegművelődés révén. A szociálliberális és szocialista irányban határozottan lezáródó és a nemzeti-centrista irányban nyitó FIDESZ - az ezt deklaráló 1993. áprilisi kongresszusuk után - szembekerült a fővárosi tömegművelődés szociálliberális-szocialista érzelmű és elkötelezettségű "médiaértelmiségével". Ezután hónapok alatt "feldarálták" a párt közvéleményben kialakult pozitív megítélését. Debreczeni József kitűnően elemezte a Magyar Nemzetben megjelent cikkében, hogyan vált a "kedvenc kis királyfóból" mefisztói alakká a FIDESZ-vezér Orbán Viktor a tömegművelődésben, amikor a szociálliberális iránytól elfordulva szembekerült a médiaértelmiséggel. Pedig a Charta szókimondó szövegírója, György Péter egyik írásában neki is

jelezte, hogy nincs esélye annak, aki megpróbál velük szemben politizálni. A FIDESZ-tanácsadó Kovács András egy tavalyi Mozgó Világ-interjúban maga is rémülten konstataálta ezt. Pedig nem gyáva ember; a 80-as években egyáltalán nem félt szembekerülni a Berecz János-féle ideológia apparátussal és nyílt ellenzékiiséget vállalni.

Nagy kérdés persze, hogy mi lesz a helyzet "médiáérteliséggel" a májusi parlamenti választások után. A politikailag aktív rétegek nagyobb részét országosan befolyásoló három napilap, a Népszabadság, a Magyar Nemzet és a Magyar Hírlap között már az elmúlt hónapokban erősödtek az eltérések az eseményszelekczióban és a politikai tálalás terén. A 90-es évek elején szürkébbé vált Magyar Nemzet az elmúlt év folyamán markánsabban kezdi kimutatni centrista és nemzeti liberális irányban való vonzalmait, és ezzel erősebben távolodik a "médiáértelmiségtől". A Népszabadság és a Magyar Hírlap között árnyalatnyi különbséget se lehet felfedezni, amikor keményen kell odacsapni a nemzeti vonal kedvenc témáinak képviselőinek, és különösen az MDF vezette kormánytábornak. Ezzel szemben markánsabb eltérés látszik közöttük, amikor pozitívan kell állást foglalni a szocialisták vagy a szociálliberálisok kormányra segítése kérdésében. Lehet, hogy túlságosan szubjektív a megfigyelésem, de ebben a kérdésben én sokszor az egyik, hírlapi politológiában különösen jeleskedő politológus-kollégám írásain orientálok, aki tetszés szerint helyezheti el azokat a cikkeket, amelyekben találékony és erőteljes szavakkal gyalázza/üti/bírálja a kormányt és a nemzeti elkötelezettségű vonalat, de mikor szocialista elkötelezettsége pozitívba csap át és az MSZP-nek ad tanácsokat, akkor már csak a Népszabadságban tudjuk olvasni eszmefuttatásait.

Lehet, hogy csak reményeimmet vetítem bele a valóságba, de úgy gondolom, a "félelmetes" médiáértelenség spontán módon oszlásnak indulna, ha a tömegmédiák szintjén kiegyensúlyozottabban kapnának helyet az említett politikai irányok, és e felé én már látok elmozdulásokat. Egy "hírtéken" orientálok, politikailag semleges tömegsajtó, rádió és televízió azonban sajnos utópikus cél ahhoz, hogy még erről is álmodozunk.

(Megjegyzés: a cikk a Heti Világgazdaság felkérésére készült 1994 februárjában, ám végül nem került publikálásra.)

Kommunikatív hatalom

Jürgen Habermas német társadalomfilozófus 1992 őszén egy vaskos monográfiát jelentetett meg "Tényszerűség és érvényesség" (Faktizität und Geltung) címmel, melyben a jogot, a jog politikához fűződő kapcsolatait és a politika határterületeit dolgozza fel. Habermas általános társadalomszerkezeti képében a "kommunikatív hatalom" fogalma jelent újítást az 1992-es kötet lapjain: e fogalom használatával a politikai állam, a politika és a közigazgatás helyi értéke Habermas korábbi elemzéseire képest megváltozik. Habermas ugyanis az elmúlt évtizedekben mindvégig a "politikai állam és a polgári társadalom" kettős kategóriáit vette alapul a politikai szféra jelenségeinek tárgyalásában. Az **egységes politikai állam** fogalmat azonban már

egyáltalán nem lehetett magától értetődően használni a XX. század nyugati demokráciái esetén, mivel a politikai pártok, érdekegyesületek és a politikai sajtó szférájának intézményes kifejlődésével egyrészt az államon túl politikai erőter szerveződött másrészt a kitáguló közigazgatási apparátus és tevékenysége elválasztódott a direkt politikai befolyás alól.

Ezt a jelenséget már Max Weber jelezte a századelőn: "A szakképzett hivatalnoksereg uralomra jutásával egyidejűleg fejlődött ki - bár sokkal kevésbé érzékelhető átmenetekkel - az "irányító-politikus" alakja ... a közhivatalnokoknak két, ha nem is szervesen, de mindenképpen láthatóan különálló kategóriára kellett válniuk, egyfelől szakhivatalnokokra másfelől "politikai hivatalnokokra". A szó tulajdonképpen értelmében vett "politikai" hivatalnokok külsőleg általában arról ismerhetők fel, hogy teszés szerint bármikor áthelyezhetők, elbocsáthatók vagy "rendelkezési állományba" helyezhetők." Pontosabban megfogalmazva és rendszerelméleti nyelven kifejezve ezet a weberi meglátást, **a politikai állam politikai erőterrel kitágulását és ezzel együtt a par excellence politikai alrendszer és a közigazgatási-jogi alrendszer kettébomlását lehet a XX. század demokráciáiban megállapítani.**

Habermas hegeli és marxi ihletésű a XIX. századot idéző politikai állam-fogalma mindig is problémát jelentett politikaelemzéseiben, mivel ezt a kettébomlást nem tudta tematizálni ezzel az egységet kifejező fogalommal. A "kommunikatív hatalom" fogalmának megjelenése és a politika elkülönítése a közigazgatástól bizonyos fokig orvosolja ezt a problémát, de látható az is, hogy Habermas más határokat von meg e szférák számára, mint amelyek a weberi politika/közigazgatás elkülönítés nyomán húzhatók. Ez utóbbinál a közigazgatás esetében a hatalom elvesztését lehet kiemelni, amely a politika által alkotott programoknak (törvények, rendeletek) alávetés miatt jön létre, de a konkrét erőszak alkalmazását a jogilag szabályozott közigazgatás hajtja végre. **A politika ezzel szemben elszakad az erőszak közvetlen alkalmazásának lehetőségétől,** és csak azokat a programokat alkotja meg, melyek nyomán a közigazgatás belenyúl a társadalom egyes szféráiban, ez a szféra szükség esetén erőszakot is alkalmazhat. A politikai hatalom elválasztása az erőszak alkalmazásától és a közigazgatás erőszakalkalmazási monopóliuma így a weberi gondolatmenetből evidens módon származik.

Habermas tehát átvehette volna azt a kettébontást Weber elemzéseiből is, amikor még támaszkodott ezekre az elemzésekre, ám a kiindulópontját adó egységes "politikai állam" fogalom megítélésem szerint megakadályozta ebben. Most ő Hannah Arendt hatalom/erőszak fogalmi disztinkciójával jutott el ugyanide: "A kommunikatív hatalom fogalmával csak a politikai hatalom keletkezését és nem a már konstituálódott hatalom adminisztratív alkalmazását, vagyis a hatalom alkalmazásának folyamatát ragadjuk meg" (Habermas 1992:186). Nem lehet azonban a weberi politika/közigazgatás kettébontás helyére tenni a kommunikatív hatalom/közigazgatás disztinkciót, mert a közigazgatásnak programot adó kommunikatív hatalmat Habermas döntően nem a politikai pártokra alapozza, hanem a társadalom mindennapi diszkurzusaihoz közelebb levő "civiltársadalom" szférájára, amely a különböző egyesületek, társaságok keretei közötti tevékenységét jelenti. Ennek a súlyponteltolódásnak eredményeként a politika nem a professzionális politikusok tevékenységeként jelenik meg, amely periodikus választásokon és a közvetlen demokrácia formáin keresztül alkalmanként a társadalom egészének választásain és szavazatain mérődik le, hanem a folyamatos politizálásban résztvevő aktív állampolgárok tevékenységeként. A jog alkotása ebben a tematizálásban a kommunikatív hatalom által meghatározott, úgy ahogy a weberi politika/közigazgatás disztinkciót elfogadó elmélet számára is adódik, csak itt a pártok alatti szinten tevékenykedő "civiltársadalmi" formák jelennek meg a jogalkotó erőként: "Ezért

azt javaslom, hogy a jogot mint azt a közvetítő médiumot kell megfogalmazni, amelyen keresztül a kommunikatív hatalom az adminisztratívba átültetődik" (Habermas 1982:187).

Nézzük meg közelebbről a kérdést, mennyiben jogosult a valamikori "államhatalom" kifejezést módosított formában áttolni a politikán túlra, és kommunikatív hatalmat felételezni?!

Csak a félreértések elkerülése érdekében szögezem le már a kiindulópontban, hogy természetesen a 'hatalomról' mint befolyásoló erőről a legkülönbözőbb társadalmi tevékenységeknél beszélhetünk. Joggal lehet beszélni például a tudás, a tudomány hatalmáról, az irodalom és tágabban a művészeti termékek által kifejtett befolyásról és így hatalomról, vagy az egészséget biztosító orvosi rétegek, kórházak, klinikák hatalmáról - és még lehetne tovább sorolni. Azonban a hatalom, abban a szűkebb értelemben, amit a **közhatalom** jelent, az elmúlt évszázadok európai fejlődésében intézményesen is lokalizálódott és formalizálódott, s körülbelül az utóbbi 200 évben ez a közhatalom a legális erőszakalkalmazás monopóliumát is el tudta érni. A szabaddá és tömegessé váló politizálással ez bővült ki politikai erőterrel az európai parlamentarizálódás folyamán, és bomlott ketté az egységes politikai állam közigazgatásra és politikai alrendszerre. Hadd jelezzem, hogy én már ezen a szinten problémát látok abban, hogy valaki politikai alrendszer helyett 'politikai hatalomról' beszél. Ez ugyanis egységes hatalmi szférát sugall - miközben a politikai alrendszerben nagyjából a politikusok és a szervezetek fele - az ellenzék - hatalom nélküli, és elsősorban csak mint a jövő választások utáni lehetséges alternatívák jelen a politikai alrendszerben. A közhatalmat csak a kormánypártok tudják meghatározni - a következő választásokig.

Nos tehát ezt a speciális elrendelést letakarja a 'politikai hatalom' kifejezés használata a 'politikai alrendszer' kifejezés helyett. A 'kommunikatív hatalom' kifejezés Habermasnál is ugyanezt a hibát követi el - miközben a súlypontok a pártok közti küzdelemről áthelyezi a közhatalom meghatározásától távolabbi diszkurzusokra. Csak itt még szembeötlőbb a probléma, hisz a résztvevők közül már tényleg senki nem tudja meghatározni monopolizáltan a közhatalmat, így a 'hatalom' kifejezés már csak abban az általános értelemben használható, mint a tudomány hatalma, vagy a művészetek hatalma etc.

Kivéve persze egy esetet: ha a parlament és a pártok előtti térben a plurális tömegkommunikáció és egymást kiegészítő politikai vélemények helyett **monolit és egyszólamú tömegmédiák** alakulnak ki. Ekkor valóban lehet kommunikatív hatalomról beszélni. A választásokon győztes kormányzati hatalom mellett-felett ugyanis az a társadalmi csoport, amely a politikailag monolit tömegmédiákhoz privilégizáltan és folyamatosan hozzájut, valóban meg tudja határozni a közhatalom döntéseit és játékterét. Ebben az esetben valóban lehet beszélni **kettős hatalomról** a periodikusan visszatérő választásokból kinövő **kormányzati** hatalomról és a tömegmédiák monolitása által gerjesztett **kommunikatív** hatalomról. Tehát ilyen esetben tényleg jogosult megfogalmazni a kommunikatív hatalom kategóriáját, ám ennek csak egészen kis köze van a Habermas által feltételezett "egyenlő résztvevők kényszermentes diszkurzusához". Intencióival szemben éppen hogy a szabad véleménycsere és közvélemény kialakulásának elfojtása hozza ezt létre. Végülis tehát a kritikám lényege Habermas 'kommunikatív hatalom' kategóriájával szemben röviden úgy foglalható össze, hogy ahol plurális-kiegyenlített politikai diszkurzusok folynak a pártok és a parlament akaratképződésének befolyásolására, ott a kommunikatív hatalom csak olyan általános igazsággal bír, amit egy sor további társadalmi tevékenység 'hatalmáról' is el lehet mondani. Habermas ezzel feloldja azt a speciálisan intézményesített politikai hatalmat, amit a politikai alrendszeren belül a

kormánypártok birtokolnak. Másrészt pedig, ahol tényleg egy kommunikatív hatalom gerjesztődik egy monolit tömegmédia-szféra révén, azt Habermas tematizálása (szándékai ellenére) megneemesíti és a realitás helyén egy "ideális-kommunikatív" - szituációt tételez fel.

Egy rövid megjegyzésben érinteni lehet a kommunikatív hatalom tematizálásának a közép-kelet-európai valósággal való találkozás után felbukkanó lehetséges következményeket. A kommunikatív hatalom és az ehhez csatolt "civil társadalom" fogalmakban ugyanis egy párt és parlamentarizmus-kritika rejtőzik, amely a XIX. sz. végén és a XX. század első évtizedeiben már többször fellobbant, és a közvetlen demokrácia szerepét igyekezett növelni a pártokon nyugvó képviselői demokráciával. Habermas ugyan nem utasítja el a pártok létjogosultságát, de a politizálás súlypontját a folyamatosan politizáló polgárokról és a pártokon túli politikai diszkurzusra kívánja áttolni. Ez mint normatív követelmény, a pártok és a parlamentarizmus szélesebb bázisú véleményalkotási folyamatokra alapozásának követelése elfogadható és helyeselhető. A realitásban azonban a pártokon túli politikai véleményalkotás elsősorban a társadalom politikailag aktív, elsősorban értelmiségi rétegeire korlátozódik, és a tömegmédiák műhelyeiben szerveződik. Közép-Kelet-Európa országaiban a szellemi és kulturális infrastruktúra hagyományosan a fővárosokban koncentrálódik, és a most ismét lehetővé vált nyílt politizálásban döntő mértékben csak az értelmiségi körök vesznek részt. A súlyponteltolás a pártokról a "bázis" felé - a bázis nagyon szűk jellege miatt - egyáltalán nem valószínű, hogy a Habermas szeme előtt lebegő egyenlő állampolgárok széles tömegéhez tolná át a politika meghatározását. Kicsit kihegyezve azt lehet mondani, hogy **a "pártokráciától" a "mediokráciához" kerül át így a súlypont.** A realitásban a kommunikatív hatalom formálása a tömegmédiák kezében van bizonyos fokig még a fejlettebb nyugati társadalmakban is. Közép-Kelet-Európa országaiban és Magyarországon viszont méginkább ez a helyzet. Habermas "kommunikatív hatalom" elemzéseivel szemben kritikaként el lehet mondani, hogy míg a pártok esetében a kétségkívül meglevő problémákat - belső akaratképzésük demokratikusságának alacsony fokát, "államosított" jellegüket etc. - jelzi, addig a tömegmédiák problémáit és a "mediokrácia" jelenségét nem hozza be elemzésébe, és így kimondatlanul az ideálisan eltervezett kommunikatív hatalom kerül a valóságos struktúrák helyére. Magyarországon ez sokszor néhány száz politizáló értelmiségit és a tömegmédiák maroknyi vezérszerkesztőjét, riporterét és újságíróját jelenti, kiknek politikaformáló ereje sokmillió állampolgár szavazatával felér. Ezek "kommunikatív hatalma" még mindig távolabb esik Habermas szeme előtt lebegő ideális demokráciától, mint a választópolgárok milliói előtt megméretkező politikai pártok által nyújtott demokrácia. Közép-Kelet-Európában nem tekinthetünk el ettől.

(1994 okt. 18)

A "francia entellektüel" visszatérése

Engedjék meg, hogy egy kontrasztolással kezdjem előadásomat: a "megélt világ" fogalmában van egy gondolkodás-ellenesség: le a pusztán megfigyeléssel a megszerzett tudás hasson át, és alakítsa át gondolkodásunkat, cselekedeteinket. Hadd jegyezzem meg, hogy eddig a pontig egyértelmű a "megélt gondolkodás", a "megélt világ" pozitív kiemelésével. Az a társadalom-tudós, aki csak mint elkülönített információ tömeget gyűjti tudását és a mindennapi szituációban egy gyerekkorától elsajátított fogalmi készlettel, normakészlettel, sztereotípiákkal reagál, igazán soha nem fogja megérteni elszigetelt "tudományos tudását", nem hogy kreatívan tovább vinni. Pedig a tudomány üzemszerűvé válása, a kibővült egyetemi oktatás szükséglete nagyszámú egyetemi tudós iránt ezt a fajta tudóst is létrehozta a mai világunkban. A valódi tudományos tudás továbbvitele azonban a ilyenfajta tudóstól nemigen várható el. Értéke csak annyiban van, amennyiben pontos lexikális tudása, filológiai pontosságú idéző képessége révén hozzájárul a nagy tömegű egyetemi hallgató oktatásához, az eddig felhalmozott tudáskincs továbbadásához. A társadalomtudományok és a társadalomfilozófia továbbvitele csak az olyan tudóstípustól várható, aki megszerzett absztrakt tudását mindennapokban is alkalmazni tudja, ezek révén új oldalról képes meglátni az összefüggéseket. A mindennapi szituációkban "megélt" és alkalmazott elvont tudás mindenkor újabb ösztönzést tud adni az absztrakt tételek új kombinációkba állítására, illetve esetleges tévességük így tud tudatossá válni. Csak kitekintésként jelzem, hogy empirikus szociológia módszerek kifejlődésével a modern társadalomtudományokban, bizonyos ellenőrzési módszerek létre jöttek, amelyekben nem az egyes tudós működteti az elvont tételt a konkrét szituációkban, hanem formalizált eljárások és adatfelvételek keretében egész csoportok hajtják végre. Nem akarom lebecsülni az empirikus szociológiai eljárások jelentőségét, de a tényleges tudásgyarapításban és az elvont tételek gyakorlati ellenőrzésében ezek csak kis szerepe van ahhoz képest, amikor alkotó társadalomtudós és filozófus önmaga képes ütköztetni az absztrakt tételeket és kategóriákat a konkrétabb szintű tudásanyaggal.

Dicsérjük hát a "megélt gondolkodásra" törekvő és erre képes társadalomtudóst a pusztán "tudásraktár" típusú lexikális "szobatudóssal" szemben. Itt azonban meg is állok, és kritikai hangszíjjal idézem a "megélt gondolkodásban" és a "megélt világban" rejlő aktivizmust, mely arra ösztönzi a tudóst, hogy szálljon be a világ átalakításába: a megszerzett tudás igazi célja ebben a megközelítésben, hogy a tudós az ezzel szembenálló valóságot átalakítsa, vagy legalábbis nagy mértékben közreműködjék az ilyen átalakításokban. Csak a félreértések elkerülése érdekében teszem hozzá, hogy nem a magyar társadalomtudósok szubjektív hibájaként fogom fel az átalakítási tények készítését. Néhány kutatásom következményeként én is készítettem és készítek ilyen terveket. Inkább azokat a strukturális kényszereket kárhoztatom, amelyek túlzottan ösztönzik a tudóst az ilyen tervek készítésére és kiemelten díjazzák. A problémám ezzel a beállítódással az, hogy sok esetben fokozatos eltolódás megy végbe a tudós tudást szerez, majd ennek megvalósításaként beszáll a társadalmi politikai harcokba, aztán fokozatosan leáll az elfogulatlan új tudásanyag szerzésével, az egész életet kívánó politikai-ideológiai szféra foglya marad. Még rosszabb a hatás, amikor egy ország tudományos életében ez a beállítódás széles körben elterjed, és az újonnan belépő társadalomtudós fiatalok szemében már eleve az aktivista társadalomátalakítás a fő cél, és a szakmai tudás nagyon fáradságos megszerzése is elmarad.

Az értelmiségi szerepe: a francia entellektüel

Megítélésem színt, ha a "tudós szereppel" szemben nagy mértékben az "értelmiségi szerep" formálja az egyetemi oktató gondolkodását és cselekvéseit, akkor ez a torzulás nagy valószínűséggel fokozódni kezd. Indoklásul röviden emlékeztetnék az "értelmiség" jelenségével foglalkozó elméletek néhány elemzésére.

Az "értelmiségi", az "entellektüel" kifejezést a múlt század végén kezdték alkalmazni Franciaországban egy meghatározott magatartásminta jellemzésére. Az "értelmiségi" jelölés alkalmazásakor megítélésem szerint legtöbbször még ma is erre a magatartásmintára gondolnak. A Dreyfus-perről van szó és nyilvánvaló igazságtalanságról, amely ellen Emile Zola és egy sor híres író fellépett a tömegsajtóban. Nézzük meg a **Stadtische Intellektuelle** (Városi értelmiségi) című kötetből a szituáció leírását, hogy azonosítani tudjuk az "értelmiségi" szerep sajátosságát: "Az 'értelmiségi' vitatott alaknak számít, mióta a századfordulón Franciaországban a modern társadalom politikai és társadalmi színpadára lépett. Azokat, akik az antiszemita okokból hazaárulási perben elítélt katonasziszt Dreyfus mellett kiálltak, a katolikus-konzervatív politikai tábor oldaláról megvetően értelmiségieknek nevezték. Az 'értelmiségi' egyszerre volt szégyenbélyeg és kitüntető jelző, tehát vitatott fogalom volt ez, és az is maradt [...] Másik szempontból is paradigmátikus volt a konfliktus az értelmiségiek pártja és ellenfelei között. Mindkét csoport komplex hatalmi pozícióval rendelkezett. A nyilvánosság előtt fellépő értelmiségiekhez, mint Zola is, republikánus beállítottságú tudósok - mindenekelőtt szociológusok és filozófusok - tartoztak; továbbá politikusok, akik az ultramontán katolikus áramlatokkal szemben az iskolaügyet és a felsőoktatást el akarták választani az egyháztól és a racionalista és pozitivisták módon gondolkodó gimnáziumi tanárok. A párizsi újságok és a szalonok nyilvánossága e koalíciót támogatta" (Demirovic 1992:47-48). Az "entellektüel" alakját ez a szituáció formálta ki, és rövid néhány év alatt szereplőjévé vált az irodalmi szellemi élet számára egy lehetséges pozitív az író feladata - az írás mellett -, hogy figyelje a közéleti eseményeket, és ha az értékekkel ellentétes döntéseket lát, álljon ki, morálisan ítélje el, szervezkedjen megváltoztatásáért.

A századvégi Franciaországban kialakult értelmiségi szerepnek persze voltak történelmi előzményei. Az elnyomás, a külföldi hódítók ellen fellépő írók, költők, filozófusok szabadságharcosokká, forradalmárokká váltak, és haláluk után mártírságuk biztosította hatásukat az események befolyásolására. A múlt század végi francia entellektüel ezzel szemben két fontos körülmény különbözteti meg elődeitől. Egyrészt ez az alak már a kialakult parlamentarizmus és a szabad politikai véleményformálás világában jelent meg - még ha a múlt század végi Harmadik Francia Köztársaság politikai demokráciájában lehet is problémákat találni. Másrészt fontos körülmény volt, hogy ekkor már létezett tömegsajtó és szélesebb olvasóközönség, amely folyamatosan figyelte és értékelte a közéleti eseményeket.

A "francia entellektüel" tehát az irodalmi-szellemi szférában tevékenykedett, ám a politikai demokrácia nyújtotta szólásszabadságot kihasználva és a tömegsajtón keresztül fejtette ki hatását. Ez a magatartásminta nagy vonzerőt gyakorolt más országok íróira és társadalomtudósaira is. A németeknél például a Weimari Köztársaság periódusa alatt az első világháború után jelent meg az "entellektüel" alakja, és nagyon is tudatában voltak e minta francia eredetével, s úgy értékelték, mint a "franciaság" betörését a német kultúrába (Thomas 1980:159). Ugyanígy másutt, ahol a XX. században kialakult a politikai szólásszabadság és a

parlamentarizmus, a folyamatosan működő tömegsajtó szélére telepedve elkülönültek az írók, társadalomtudósok és a filozófusok csoportjai, amelyek a tényleges hivatásukon túl a közélet eseményeit morális felhangú írásokkal igyekeztek befolyásolni.

A XX. század folyamán azonban olyan folyamatok zajlottak le a nyugat-európai, illetve az észak-amerikai társadalmakban, amelyek a "francia entellektüel" hatókörét és magatartásmintájának vonzerejét nagymértékben csökkentették. Ezeket a folyamatokat röviden az egyes szellemi értelmiségi tevékenységek professzionalizálódásának nevezném. Ennek során az üzemszerűvé vált társadalomtudományos kutatások olyan belső értékelési-jutalmazási mechanizmusokat alakítottak ki, amelyek a **tisztább kognitív orientálódást** kényszerítik rá a tudásközösségek tagjaira az egyetemeken és a kutatóintézetekben. A tömegkommunikáción belül a hivatásos újságírás és az események hírérték szerinti szelekciója háttérbe szorította a politikai újságírást. De ugyanígy a kibomló könyvpiac versenymechanizmusai és az irodalmár közösségek belső értékelései domináló helyzetbe tudják juttatni az **esztétikai dimenziót** a moralizáló politizálással szemben. Ebben a professzionalizálódásban és az egységes-diffúz értelmiségi szerep felbomlásában - amit a "francia entellektüel" alakja megtestesített - vannak persze különbségek a nyugati társadalmak között. Az Egyesült Államokban például a legtisztábban végbement; Európában az angol szellemi életben is látható, illetve a német kulturális térségben is. Franciaországban azonban még ma is jó pozíciókkal rendelkezik a "diffúz értelmiségi" figurája, akár szociológiai kutató intézetekben dolgozik, akár mint szabadúszó publicista-író. Ezért a depolitizálódott újságírás még ma is csak csökevényesen tudott kialakulni itt, és a nagy francia lapok erősebben tapadnak az egyes politikai irányzatokban.

Általánosságban el lehet mondani, hogy a legtöbb fejlett nyugati társadalomban a "francia entellektüel", a "diffúz értelmiségi" alakja és az ebből álló csoportok marginalizálódtak a társadalmi események meghatározásában. Ebben sokkal inkább hivatásos politikusok, tudósok, hivatásos újságírók, jogászok, közgazdászok és az egyes funkcionális alrendszerek vesznek részt. Egy hatékony komplex társadalom csak úgy tud összeomlás és káosz nélkül működni, bizonyos fejlettségi szinten túl, ha a "francia entellektüel", a "diffúz értelmiségi" alakja és szerepe helyett professzionalizálódott tudósok, művészek, politikusok stb. tevékenysége formálja a társadalom történetét. Teljesítményüket persze mindig az osztálytársadalom méri meg: a professzionális politikusokat és pártjaikat választások, népszavazások emelik kormányra egy-egy periódusra, majd távolítják el; a hivatásos írókat, a profi újságírónak pedig a könyvpiacra és az újságpiacon kell helytállni az olvasó közönség értékítéleténél.

Ha fejlődéstaniilag el akarjuk helyezni a "diffúz értelmiségi" szerepét és gondolkodásmódját a társadalom tudásformái között, akkor mint **félutat** lehet megfogalmazni a mindennapi gondolkodás diffúzitása és a hivatásos tudós, művész, újságíró politikus, jogász etc. specializálódása között. A hivatásos tudós, művész, újságíró politikus nézőpontjából a "diffúz értelmiségi" tevékenysége mindig dilettánsnak minősül és egy sor mechanizmussal igyekeznek kirekeszteni az ilyen tevékenységet a tudomány, a művészet vagy a professzionális újságírás jutalmazásaiból. Csak a legismertebbekre utalva jelezhetem itt a Nobel-díj, az Oscar-díj, a Pulitzer-díj, a Grammy-díj szerepét az egyes professzionális szférák jutalmazásainál, s az egyes szférákon százával lehetne sorolni belül a további jutalmazási mechanizmusokat. (Részletes elemzés ehhez **A professzionális intézményrendszerek elmélete** című kötetemben található; lásd Pokol 1991). E jutalmazások nem kedveznek a diffúz értelmiségi szerepet játszóknak és ennek megfelelő teljesítményeknek. A mindennapi gondolkodás reflektálatlansága, magától

értetődőségekkel telítettsége nézőpontjából a "diffúz értelmiségi" teljesítmény is "szakmunkának", készítője pedig "specialistának" "szakértőnek" számíthat. Össztársadalmilag azonban ez nem tudja megakadályozni a professzionizálódott teljesítmények túlsúlyát és a "francia entellektüel"-féle teljesítmények marginalizálódását a fejlett nyugati társadalmakban. A napilapok kulturális rovataiban recenzió íróként, kulturális rádióműsorokban alkalmilag foglalkoztatott riporterként és más hasonló marginális szerepekben kell tengetni életüket, de "váteszként" már nem tudják maguk irányítani a figyelmet.

Ennek megerősítésére hadd idézzem a 80-as évek közéről egy ilyen marginalizálódott értelmiségi kesernyős válaszát az "Értelmiségi visszatérése?" körkérdésre, amit az "Ästhetik und Kommunikation" című folyóirat tett fel tíz hasonló sorsú értelmiséginek: "a 70-es évek végén feltűnt nekem - válaszolt az említett körkérdésre Lothar Baier - hogy egyre több értelmiségi válik ki, vagy esik ki a szervezeti alkalmazásból. Mit csinálhat egy szellemi dolgozó, akinek a szerződése mint átmenetileg alkalmazott egyetemi oktató lejár? Megkísérli, hogy mint recenzens író, rádió, vagy televíziós műsorok készítőjeként fenntartsa magát. Ha akarja, ha nem, szabad közíróvá válik. Egyik oldalon állt az íráskényszer és a vágy, hogy a szabad diákéletet az egyetem után is folytatni lehessen, a másik oldalon a kényszer, hogy ilyen üzletekkel pénzt keressen. Így barkácsolódott össze lassanként a recenzióírás, a fordítás, a kiadói lektori munka és a rádió műsorokban riporterkedés nyomán a "szabad közíró" alakja. (Baier 1986:228). A "szabad közíró" Németországban nem áll tegező viszonyban az összes miniszterrel, nem szokta elküldeni kéziratát a köztársasági elnöknek és a miniszterelnöknek, vagy ha valamelyik tesz is ilyet, annak tudnia kell, hogy ezt - finoman szólva - nem tekintik normális dolognak.

Ezzel a megjegyzéssel már a hazai viszonyokra akartam célozni. A frissen létrejött közép-európai parlamentáris országokban, főként Magyarországon az előbbi képpel szemben a "diffúz értelmiségiek" paradicsomát figyelhetjük meg. Magyarországra koncentrálva néhány okot hadd említsek meg e jelenség magyarázatára:

(1) A funkcionálisan elkülönült tudomány, tömegkommunikációs szféra, politizálás, művészeti szféra nálunk a századunk első évtizedére csak csökevényesen alakult ki. Az ország szétdarabolása Trianon, illetve sztalinizálódása 1947 után semmissé tette ezeket a modernizációs vívmányokat is. Ennek révén a felbomlóban lévő egységes-diffúz értelmiségi szerep ismét stabilizálódott, nem fenyegette már a specializálódott tudásformákra felbomlás veszélye.

(2) Különösen fontos volt a mai egységes-diffúz értelmiségi szerep elterjedésében a kádárizmus fél-liberalizációja, mely engedett a központi hatalmi ellenőrzésen és bizonyos terepet engedett a politikai véleményformálásnak. Mivel azonban erre elkülönült szférát nem engedett létrejönni, így ez spontán módon irodalmi és társadalomtudományos körökben alakult ki, elsősorban a fővárosban, mert a vidéki ideológiai titkárok és a helyi apparátusok jobban kontrollálni tudták a szellemi - egyetemi köröket. (A Valóság, a Mozgó Világ, egy ideig a Tiszatáj ennek az egységes-diffúz értelmiségi kommunikációnak a központi orgánjai voltak.)

(3) Az előbbi két ok az 1989-es fordulatig mutatta az egységes-diffúz értelmiségi szerep dominanciáját a hivatásos és specializált szereppel és az ilyenfajta teljesítményekkel szemben. A fordulat után még inkább megnőtt a "francia entellektüel" társadalmi szerepjátásának lehetősége a létrejött parlamentarizmus és a tömegkommunikációban kibontott politizálás révén. Azt lehet mondani, ma nálunk a múlt század végi Harmadik Francia Köztársaság

körülményeiből, minden előfeltétel hatványozottan jelen van, ami a "francia entellektüel" alakját domináló helyzetbe juttatta a közélet meghatározásában: a). Van parlamentarizmusunk, de nincsenek olyan hivatásos politikus csoportjaink, amelyek megfelelő presztizzsel és politikus tudással rendelkeznének, illetve amelyeknek kiépített kommunikációs hálózataik lennének a magyar társadalom széles köreiben. b). Van kormányhatalom által nem ellenőrzött tömegsajtónk és ugyanilyen elektronikus tömegmédiánk, amelyek azonban a legerőteljesebben beleágyazódnak a politikai akaratképzésbe és politikai véleménykialakításba. c). Ugyanúgy, vagy még inkább, mint Franciaország Párizs-központúsága, Magyarország a tömegkommunikációs szféra szempontjából hipercentralizált: az országos tömegmédiák mind a fővárosokban koncentrálódnak, és a vezérújságírók, főszerkesztők stb. mind a fővárosi értelmiség egy homogén csoportjából kerülnek ki.

Van tehát az ország politikusi és kulturális életét meghatározó, centralizált tömegkommunikációs szféránk, amely mint a hatalom megafonja erősíti milliószorosára azt a véleményt, amely privilegizáltan és folyamatosan hozzá tud jutni e centralizált struktúrákhoz. Ebben a helyzetben a "diffúz értelmiségi", a "francia entellektüel" nemhogy marginalizálódott helyzetben tengetné az életét, szerény recenzióíróként és "kulturális segédmunkásként" a tömegkommunikáció szélére telepedve, hanem a szabad szellem és az autonómia bajnokaként jelenhet meg a közéletben. A főváros szellemi közegében írói vagy társadalomtudósi rangjára és ismertségére alapozva politikai mozgalmat szervezhet és bizton számíthat a tömegmédiák hasonlóan "francia entellektuel"-beállítottságú vezérújságírói és riporterei megafonjaira, melyek mint országos jelentőségű hírt röpitik e mozgalmak megnyilvánulásait óránként a világba.

Persze mondhatja erre valaki, hogy a nagy írónak, esztétának, társadalomtudósnak bizonyos fokig joga van hozzá, hogy túllépjen szűkebb szakmai közösségén, és az ország egésze előtt nyilvánuljon meg. A helyzet azonban rosszabb. Nem egyszerűen a szakmai reputáció tevődik át a politikai közélet befolyásolására, hanem a tömegmédiák vezérújságírói és domináns csoportjai tudják eldönteni, kit tekintenek nagy írónak, esztétának, szociológusnak, politológusnak, filozófusnak stb. Az esetek döntő részében inkább azt emelik ki nagy "tudósként", "filozófusként" stb. a tömegmédiákban, aki a tömegmédiákban domináló szűk csoportok által támogatott a politikai véleményt mondja. Ez pedig teljesen természetes egy átpolitizált tömegkommunikációs szférában, hisz ez nem az irodalom vagy a társadalomtudományok jótejkony művelésére szerveződik.

Összegezve ezt a gondolatmenetet azzal zárhatom előadásom első részét, hogy a politikai életben az 1989-es fordulat után megindult parlamentarizálódás és az olyan kulturális jellegű funkcionális alrendszerek, mint a tudomány, a művészeti és a tömegkommunikációs szféra fejlődése a "diffúz értelmiségi" - vagy ahogy megpróbáltam előadásom elején pontosítani: a "francia entellektüel" - szerep széleskörű intézményesítésével és befolyásával modernizációs akadályba ütközött, amely egy komplex és harmónikus társadalomban gátolja a fejlődést.

Megszűnik-e ez a helyzet és milyen előfeltételek mellett? Mivel mi is személyesen érintve vagyunk ebben, hadd mondjam többes szám első személyben: akkor megyünk majd vissza egyetemi dolgozószobáinkba, vagy mások írói mesterségükhöz, filmrendezői stb. hivatásukhoz, ha megszűnnek a "francia entellektüel" dominanciáját létrehozó okok, és a tömegmédiák szélére csak a marginalizálódott alakoknak lesz érdemes települnie. Vagyis: (1) professzionalizálódnak a versengő politikus csoportok és kiépítik országos hálózatukat. Ez alapvető feltétel ahhoz, hogy a "diffúz értelmiségi" politizálási lehetősége háttérbe szoruljon.

(2) A tömegmédiák közvetlen politizálása csökkenjen és egyrészt jobban a hírérték szerinti informálásra, másrészt a szórakoztatásra épüljön át. (3) Végül elengedhetetlen ehhez az, hogy a professzionális társadalomtudomány, a professzionális művészeti ágak a hivatásos újságírók közösségeinek belső kommunikációs körei és értékelési-jutalmazási mechanizmusai erősebben kiépüljenek, és ez egyúttal le fogja értékelni a "diffúz értelmiségi" teljesítményét.

(1994 január 8)

Legitimáció és "kegyelmi pillanat"

A nagy parlamenti többséggel rendelkező kormánykoalíció felvetette az új alkotmány létrehozását, s ez felmelegítette a magyar politikai gondolkodásban néhány éve bevett új legitimáció-értelmezést. Legitim egy politikai rendszer, egy fennálló államhatalom - állítja ez az értelmezés, - amennyiben olyan alkotmányon nyugszik, amelynek létrehozásakor a társadalom egésze megegyezéséről biztosította ezt az aktust. Mivel ez az értelmezés Kis János tollából látott napvilágot (ha jól emlékszem, 1991 végén a Magyar Hírlapban) aki az akkori legnagyobb ellenzéki párt, a szabaddemokraták elnökeként állt a közfigyelem előtt, és cikkének volt egy olyan felhangja, hogy az új alkotmány '90-es létrehozásának elmulasztása miatt "ez a rendszer" (a nemzeti-konzervatív kormányé) nem is legitim, ezért inkább csak politikai torzsalkodásokat váltott ki ez akkor, de komoly elemzés nem született erről. A fogalmi tisztázás miatt pedig nagy szükség lett volna már akkor is az elfogulatlan elemzésre, mert a legitimáció fogalmát már a XIX. század elejétől kezdve egészen eltérő értelmezésekben használták, és ezek az értelmezések - sokszor egymást átfedve - jelen vannak a mindennapi politikai szóhasználatunkban is. Ezek közül különösen két legitimáció fogalom használata figyelhető meg gyakrabban.

Az egyik értelmezés eszmetörténeti gyökere a napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös bécsi béketárgyalásokig vezethető vissza. Lényege, hogy a Napóleon által felbolygatott európai monarchiákban az elűzött uralkodócsaládok trónutódlási szabályai szerint állították vissza a legfőbb államhatalom gyakorlását. Ez volt a "legitimitás elve", és tartalma mint a "törvényes uralkodó országlása" írható le. Ezen elv szerint akkor lehet legitim államhatalomról beszélni, ha legfőbb hatalmat gyakorló uralkodó halála vagy más okból történő felváltása az adott ország közjogának legfontosabb részét jelentő trónutódlási szabályok szerint történt meg. Ebben az értelemben lehet ma is használni a **normatív legitimitás fogalmát**, amikor bármely kormány legitimitására kérdezzük rá. A kérdés ekkor úgy szól, hogy a hatályos közjog szabályai szerint megalakult kormányról van-e szó? Azaz: szabályos parlamenti választásokon és a parlamenti többségen nyugvó kormánynak lehet-e tekinteni? Ha igen, akkor e normatív legitimitás értelmében éppúgy legitim, mint amit a XIX. század elején a "törvényes uralkodó országlása" jelentett. Nem legitim ezzel szemben a kormány, ha puccsal vagy választási csalással került hatalomra, mint ahogy régen a trónbitorló számított ennek.

A XX. század elejére azonban egy teljesen eltérő legitimáció-fogalom is elterjedt, döntően Max Weber, német szociológus írásai alapján. Ennek lényege, hogy a hatalom legitimitását nem a

hatalmi váltások közjogi szabályoknak megfeleléséhez köti, hanem ahhoz, hogy **a társadalom tagjai elismerésre méltónak tartják-e a hatalom működését**. Nevezzük ezt az előbbi normatív legitimitás - fogalom mellett **szociológiai legitimitásnak**, és fontos eltérésként kell kiemelni itt, hogy míg az előbbi értelemben a legitimitást nem lehet elveszíteni - a hatalomváltás vagy megfelelt a közjogi szabályoknak, vagy nem - addig a szociológiai legitimitást, a hatalom társadalom általi elfogadottságát (elismertségét) igen. Az új legitimitás-fogalom tulajdonképpen megfelelt annak az újkori fejleménynek, hogy az államhatalomnak egyre inkább igazolni kell érvekkel elismerésméltóságát a társadalom politikailag aktivizálódó rétegei előtt.

Különbséget jelent még a szociológiai legitimitás annyiban is a normatívhoz képest, hogy míg az utóbbi az éppen uralkodó (kormányzó) király, államfő, kormányfő személyét érinti- **ő, hogy került hatalomra** - addig a szociológiai legitimitás a fennálló államhatalom szerkezeti felépítésére vonatkozik: elismerésre méltó-e az a hatalomgyakorlási mód, amit a fennálló államhatalom megvalósít, vagy elvetendő-e, s a társadalom tagjainak többsége mást tart-e elismerésre méltónak?

A két legitimitáció fogalom láthatóan kiegészíti egymást. A fennálló hatalmi szerkezet egészére vonatkozik az elismerésméltóság kérdése (szociológiai legitimitás) és ha ez problémamentes, akkor az alkotmány szabályai szerint kormányra kerülő politikuscsoport mentesítve van az elismerésméltóság firtatásától. A választásokon ugyanis ők kapták a legtöbb szavazatot, így az ő normatív legitimitásuk implicite tartalmazza az elismerésméltóságot is. Mivel pedig legkésőbb a következő választásokon kiderül, eltűnik-e a társadalmi támogatottság a mindenkor kormány mellől, a normatív legitimitás - vagyis az alkotmányos szabályok szerinti kormányra kerülés - a két választás között tehermentesíti a kormányt a népszerűség természetsszerű ingadozásaira való figyeltől.

E két legitimitás-értelmezés mellé társult az alkotmányozás "kegyelmi pillanatához" kötött új legitimitáció-értelmezés, ezért meg kell nézni, milyen új szempontokat ad az előbbiekhöz? Rendszeresen körbejárni a kérdést csak nagyobb tanulmányban lehet, ezért most csak azt nézzük meg, mi az a legitimáló alap, ami ebben az értelmezésben támaszt ad az államhatalomnak? (Láttuk, hogy a normatív legitimitásnál a közjogi szabályoknak megfelelő hatalmi váltás lefolyása, a szociológiai pedig az államhatalom szerkezetének éppígytlétét alátámasztó érvek széleskörű elfogadása jelentette!) E harmadik értelemben - nevezzük "alkotmányozás általi legitimitációnak" - kettős legitimáló alap tűnik fel: egyrészt az a közös politikai konszenzus, ami az alkotmány tartalma fölött kialakul, másrészt az a közös politikai élmény is, amiben a politikai elitek és a társadalom többsége részesedik az alkotmányozás körüli vitákban, illetve végül a népszavazással történő elfogadás kapcsán. E kettő együtt adja a "kegyelmi pillanatot" e felfogás szerint, ami után és alapján az ilyen alkotmányon nyugvó államhatalom később legitimnek tekinthető. A kérdés tehát az, mennyiben tekinthető reálisnak ez a kettős elvárás?

Már rögtön válaszom kiindulópontjában jelzem kétségeimet. Mind az alkotmány tartalmát érintő széleskörű konszenzus, mind a közös politikai élmény feltételezése eltúlozza ezek tényleges elérhetőségét és így legitimáló értéküket.

Egy új alkotmány belső tartalmi megoldásait illetően illuzórikus elvárni tudatos megértést és alternatívák válogatás után tudatos döntést egy-egy megoldás mellett szélesebb társadalmi

rétegektől. Egy-egy bevett állami szimbólum használata körül - például milyen legyen a Magyar Állam címere - még viszonylag széleskörű érdemi vitát lehet folytatni, legalább az értelmiségi csoportok körében, de a tényleges alkotmányjogi modell-kérdéseket még a politikai elitek szűkebb köreiből is csak kevesek tudják átlátni. Ha az elemző konkrét példákat vesz elő az utóbbi évtizedek nyugat-európai alkotmányelőkészítéseiből - pl. az 1949-es németet, vagy a '70-es évek második felében zajló spanyol és görög alkotmányok előkészítését, - akkor azt láthatja, hogy ilyenkor még a szűkebb alkotmányelőkészítő bizottságokban résztvevő csúcspolitikusokról is áttolódik a hangsúly az alkotmányjogász professzorokra, mivel egy-egy alkotmányi rendelkezés mögött monografikusan feldolgozott összefüggéstömeg áll, és ezt még egy egyszerű jogász sem képes átlátni érdemben. Teljes mértékben illúzió tehát annak feltételezése, hogy "szabad és tudatos diszkurzusokban" a polgárok széles tömegei képesek átlátni a különböző alkotmányos megoldások összefüggéseit, és reális konszenzusra tudnak jutni. Sokkal inkább az a helyzet, hogy még a szélesebb értelmiségi rétegek is a tömegmédiák egyszerűsített tételeit visszhangozzák, és ha egy domináns politikai csoport uralni tudja a tömegmédiákat, akkor ezek az egyszerűsített tételek evidens igazságokként sulykolódnak be a széles tömegek fejébe. (Ez a realista álláspont persze nem tagadja, hogy az alkotmányozás folyamatát fel lehet használni szélesebb tömegek "élő alkotmánytudatának" fokozására nagy publicitás mellett folyó alkotmányozási viták szervezése esetén.)

Nem járunk jobban akkor sem, ha az alkotmányozás "közös politikai élményét" vesszük közelebből szemügyre. Ha az alkotmányozás előkészületeinek folyamán a vitákban aktivizálódó, a gyűléseken résztvevő rétegek számarányait latolgatjuk, akkor nagy optimizmussal néhány tízezerre becsülhetjük. Persze ez is nagyon fontos lesz majd egy előbb alkotmánytudat megteremtésében, de ahhoz a megemelt igényhez, amit a "kegyelmi pillanat" osztársadalmi élménye igényel, csak picit töredéket jelent. Ehhez képest 90 nyarán, a Nagy Imre újratemetésén szerzett közös politikai élmény a százezer fölötti résztvevővel messze jobban megfelelt a "kegyelmi pillanat" eszméjének, és még lehetne sorolni, hányféle esemény képes nagyobb politikai élményt nyújtani szélesebb tömegek számára, mint amire az alkotmányozás folyamata képes. Az alkotmány népszavazásos elfogadása pedig semmivel se jelent nagyobb pszichikai élményt és közös politikai tettet az állampolgárok számára, mint amit egy parlamenti szavazás is szerez. Pontosabban egy esetben lényegesen többet jelenthet. Ha a tömegmédiák az alkotmány elfogadásának egy monolit tömbben egyesülve hetekkel-hónapokkal előre megindítanak egy összehangolt és sok szálon futó kampányt. Ez akkor valószínű, ha az összes országos tömegmédiák egy irányba húz politikailag - ez tényleg létezik ma nálunk - és az alkotmányozás során a tömegmédiákban domináló politikai csoportosulás többé-kevésbé teljesen át tudja vinni akaratát. Ekkor valóban elképzelhető, hogy az újjáéledő Demokratikus Charta, a FÜGE és a többi háttérszervezet az extázisig fokozott állapotba juttatott médiaértelmiségével a "kegyelmi pillanat" elérkezését tudja majd elterjeszteni a közvéleményben.

De mi köze lehet ennek az állampolgárok millióinak igazi érzéseikhez?! Ez a "kegyelmi pillanat" a tömegmédiák és a mögöttes politikai-ideológiai csoportjaik által gerjesztett termék lehet csak. A kormánykoalíció mai állapotát forkészve ennek is kicsi már a lehetősége - a félreértések elkerülése végett: ezt nem panaszképpen mondom -, mivel a szabaddemokraták várhatóan csak részben tudják keresztülvinni alkotmányozási elképzeléseiket a szocialisták már ma is látható ellenállása miatt. Extázisig hevíteni így nehéz lenne a mégoly bigott médiaértelmiségieket is.

Utópia tehát a kegyelmi pillanat lehetősége, még ha el tekintünk is eleve manipulatív úton

előállítható lehetőségétől. A racionalitásfok szempontjából pedig könnyű látni a visszalépést a két korábbi legitimáció értelmezéstől: egy irracionális pszichikai élményt fokoz fel makrotársadalmi méretekben. Ezzel szemben inkább azt lehet reálisan mondani, hogy az alkotmány mítoszát, tekintélyét csak a hosszabb történelmi léte építheti fel fokról-fokra, ahol már nem hatnak a célzatos manipulációk, és éppen hogy elfelejtődnek a politikai döntések születését kísérő kompromisszumok kisszerű alkuk.

A történelmi események mindig csak utólag stilizálódnak kegyelmi pillanattá, mítosszá. Nem lehet megtervezni, melyik eseménynek sikerül ez, melyik válik majd szánalmassá. Ebben téved alapvetően a morálfilozófus, amikor megkonstruálja a legitimáció "kegyelmi pillanatból" eredeztetését.

(1994 okt. 26)

A korporativizmus kísértése

A szakma diktátuma legyen az, aminek meg kell határozni a készülő médiatörvény tartalmát" - hirdette meg igaza biztos tudatában kissé dölyfösen a MÚOSZ új elnöke a TV-híradó nyilvánossága előtt. Ezzel nem tett mást, mint - ami szívéen, az a száján - őszintén kimondta a tömegmédiák világának hangadói közt elterjedt véleményt. A médiatörvény legutóbbi tervezetei például e véleménynek megfelelően egy szakmai-korporatív testületet kívánnak létrehozni a jövőben az egész magyar televíziózás és rádiózás irányítására. Az ideológiát ehhez az a szlogen adja, hogy "azok irányítsák a társadalom egyes szféráit, akik a legjobban értenek hozzá". Expliciten vagy impliciten mindig ott van e szlogen mögött, hogy a politikusok nem értenek a dolgokhoz. (Most az egyszer hagyjuk figyelmen kívül, hogy a tömegmédiák stábjai a legerőteljesebben átpolitizálódtak, és a májusi választások utáni "nagytakarítás" gyakorlatilag teljessé tette a politikai homogenitást a tömegmédiákban, így az "adjuk oda a szakmának a TV-t és a Rádiót" - követelés azt jelenti, hogy adjuk oda az egyik politikai irányzatnak.)

Teljesen nyilvánvaló, hogy a politikusok nem értenek például az egyetemi-tudományos szféra belső összefüggéseinek részleteihez annyira, mint több évtizedes pályafutás után egy egyetemi rektor, vagy egy akadémiai vezető, és ezt bármely társadalmi szféránál el lehet mondani, az egészségügytől kezdve a sporton át a közlekedésig. De az államtársadalom számára sokszor veszélyt jelentene, ha az egyes társadalmi szférák meghatározása a mindenkori fennálló állapot védelmében érdekelt szervezeti vezetők és korporatív szövetségeik, egyesületeik kezébe lenne téve. Alternatív modelleket döntően csak azok a politikusok tudnak felvállalni, akik - a társadalmi problémákra és a jövőbeni választásokon fontos szavazatokra figyelve - kívül tudnak maradni az egyes társadalmi alrendszerek belső hierarchiáin és objektívabban, az államtársadalom hosszú távú hatékonyságára figyelve tudják mérlegelni a fennálló állapotok és alternatív működési modellek előnyeit és hátrányait.

Egykori politikai reformterveim miatt és mostani korporativizmus-kritikám miatt azonban nem

árt némi magyarázatot beiktatni itt. A 70-es évek végén néhány nyugat-európai országban olyan tendenciákat lehetett megfigyelni, hogy a politikai pártok mellett megnőtt az érdekegyesületek szerepe az állami döntési folyamatokban. Ezt a fejleményt nevezik a politológiai irodalomban "neokorporativizmusnak". Lényege az, hogy ha egy országban már kialakultak az egyes szférák hatékony modelljei, és a társadalom prosperál, akkor lényeges modell-kérdéseket nem kell bolygatni és a törvények előkészítési folyamatában a részletkérdésekben az érintett szférák érdekegyesületei ki tudják alkudni a kompromisszumokat. Számomra igazán azért vált ez fontossá akkor, mert megmutatta, hogy a pártok alatti szinten lehetséges egy "második politikai rendszert" kiépíteni. Így ha nincs is esély arra - gondoltam -, hogy egy lépésben többpártrendszert lehessen kitűzni a kelet-európai politikai rendszerek reformjánál célként, egy pluralista érdekegyesületi rendszer inkább megcélozható. Ezt akkor kétkamarás parlamenti rendszerben gondoltam alkotmányjogilag is stabilizálni, az egyik kamarában a hatalom "felét" megtartva az egypárt központi testülete számára, a másikban pluralista érdekegyesületek delegáltjai kaptak volna helyet. Megteremtve így az érdekegyesületi pluralizmust, mintegy "trójai falóként" természetes fejlődés után lehetett volna e terv szerint a pártpluralizmusig eljutni. Így aki eleve szembenállt a pluralizmussal, azért vetette el, aki pedig kompromisszumot még ideiglenesen sem bírt elképzelni, az a pártpluralizmus kétlépcsős bevezetése miatt nem tudott azonosulni e reformtervvel. Viszonylag széleskörű vita is kialakult e terv fölött a nyilvánosság előtt, igaz, már csak a rendszer bukása előtti utolsó években, ezért is kell most kitérnem rá - de végülis nem ez lett a reformok útja.

Meglepő, hogy az elmúlt években a nyilvánosság előtt nagy zajjal megjelenő politikai pártok milyen szegényes hatást tudnak elérni az egyes társadalmi szférákat átalakítani kívánó törvénykoncepciók megalkotásánál. Inkább azt látni, hogy az éppen tárgyalt törvényjavaslattal érintett társadalmi csoportok érdekegyesületei, szövetségei, kamarái képesek ellentmondást nem tűrően keresztülvinni akarataikat. Ez pedig általában a fennálló állapotok tovább vitelét jelenti, mert az alternatív, a még nem létező modellek mellé természetesen még nem sorakozhattak fel érdekcsoportok. Ám az erőtlenség a pártok szintjén messze túlmegegy azon a szinten, amit a nyugat-európai neokorporativista államoknál láthatunk. Ott már kialakultak az egyes társadalmi szférák hatékony modelljei, így nem volt igény megbolygatásukra. Nálunk viszont "vért és könnyeket" igényelnének a strukturális átalakítások még. **Ehhez tagolt programmal rendelkező pártok kellenek az érdekcsoportok visszaszorítása mellett.**

Mi az oka ennek az erőtlenségnek? Mi hozza létre azt a helyzetet, hogy az állami döntési folyamatokban ilyen gyengén szerepelnek az itthoni pártok és a politikusok?

Magyarországon a törvényelőkészítés hagyományosan a minisztériumok törvényelőkészítő osztályaiban folyik. Egyrészt az adott törvénytervezet tárgya szerint illetékes szakminisztériumban, másrészt az igazságügyi minisztérium törvényelőkészítési részlegében, mely mint a jogi szempontok szerinti kontroll szerve, minden törvényelőkészítésben részt vesz. E hagyományos rendben nagy változást hozott, hogy az 1990-es fordulat óta, a társadalom egyes funkcionális alrendszerének és egyes társadalmi csoportjainak tagolt érdekképviselési és egyesületi rendszere kezdett kibontakozni, illetve a plurálissá vált tömegkommunikációban alternatív modellek jelennek meg és válnak ismertté a társadalom előtt. A korábbi óvatos lobbizás helyett az érintett érdekképviselési szervek egy-egy előkészület alatt álló törvénytervezethez széleskörű konferenciákon és nagy publicitási erőfeszítések mellett igyekeznek befolyásolni a minisztériumi törvényelőkészítésben végbemenő szabályozási modell-választásokat. Az érdekképviselési szervek rendszerint az egyes társadalmi

intézményrendszerek éppen fennálló állapotában érdekeltek - mivel ezek az állapotok a teljeskörű állami fenntartás szerint alakultak ki az elmúlt évtizedekben. Az érdekképviselők fő törekvése, hogy ez többé-kevésbé változatlan maradjon, ám lehetőleg nagyobb szeletet kapjanak az állami költségvetésből. Az alternatív működési modelleknek értelemszerűen még nincs létező erőcsoportja az adott politikai rendszerben, és ezeket legfeljebb csak külföldi példák nyomán, s pusztán szellemi szinten lehet bemutatni a politikai vitákban. Ez pedig rossz kiinduló pont az egyes társadalmi alrendszerek alternatív működési modelljeinek politikai megvitatására. (A felsőoktatási törvény előkészítésénél például a fennálló egyetemi hierarchia csúcsát képviselő Rectori Konferencia, a Főiskolai Főigazgatók Konferenciája és a különböző felsőoktatási érdekszövetségek egyaránt az állami finanszírozást és az állami engedélyeztetési rendszerben működő felsőoktatási modellt támogatták 1991-93 folyamán, és nagyon korán lesöpörték az asztalról az előkészítés első fázisában még jelenlévő kompetitív egyetem-tudományos szféra modelljét, amely szabadabb magánegyetem - alapítást és egyetemi piacon megmérettetést irányzott elő). Növeli a törvényelőkészítés minisztériumi szakaszaiban az érdekképviselői szervek súlyát, hogy a sajtóban, a rádióban és a televízióban az egy-egy területre jobban specializálódott újságírók még ma is inkább a fennálló intézmények vezető hierarchiáinak bértollnokaiként, mintsem független újságíróként viselkednek. Ma pedig a fennálló állapotokat védő hierarchiák a tömegkommunikációs eszközökben egyre többször jelentetik meg álláspontjaikat bértollnokaik útján, és ezeket az "egyetlen lehetséges szakmai" álláspontnak mutatják be, amelyeket csak a hozzá nem értők igyekeznek vitatni.

Összefoglalva a mai helyzetet, a törvényelőkészítés parlament előtti szakaszának vonatkozásában el lehet mondani, hogy a folyamatot az átlagosnál erősebben uralják a fennálló struktúrákat védő érdekképviselők és ebbe az irányba hat az is, hogy az átmenet után elbizonytalanodott minisztériumi felsőbürokráciák - támasztékot keresve - jobban nyitottá váltak feléjük, mint az a nyugati országokban megszokott. Tehát bizonyos fokig a neokorporativista modell jellemzőit mutatja a magyar törvényelőkészítésnek ez a szakasza. Ám míg az ilyenfajta nyugati rendszerekben több évtized alatt, plurális és versengő érdekképviselői szervek tömege épült ki, addig nálunk egy-egy ilyen szerv - személyileg összefonódva az adott szféra vezető gárdáival - jórészt monopóliumot élvez. A politikai pártok már csak akkor aktivizálódnak egy-egy törvényjavaslat vizsgálatában, miután a kormány elfogadta az előzetes egyeztetések után letisztázott tervezeteket, és a törvényjavaslatot benyújtotta a parlamenthez.

Itt fontos jelezni egy problémát a mai pártjaink vonatkozásában. Az elmúlt négy évtizedben az egyes intézményrendszerek alternatív működési modelleiről való tudás megszerzése jórészt elmaradt a közigazgatási-szakmai körökben is. A monolit, megkérdőjelezhetetlen és totális politikai irányítás minden szellemi alkotás fölött, az alternatív tudást nagyrészt még a társadalomtudományokból is kiirtotta. A 60-as évek végétől a közgazdaságtan volt az egyetlen tudományág, ahol óvatosan alternatív működési modellek után lehetett nézni. Az összes többi társadalmi alrendszer és intézmény vonatkozásában ilyenfajta alternatív működési modell-feldolgozás nem történt meg. Tudományszervezéssel például egy egész akadémiai intézet foglalkozott, ugyanígy a felsőoktatási szférával is, a 80-as évek végén azonban gyakorlatilag teljes mértékben hiányoztak a magyar nyelvű tanulmányok, alternatív működési modellekről és kiadványaikban csak részlet kérdések bőbeszédű feldolgozását lehetett megtalálni. Ugyanezt el lehet mondani a tömegkommunikációról és a jogtudományról is.

Ebben az állapotban érte a politikai fordulat a magyar társadalmat. Hetek-nénapok alatt megalkultak a politikai pártok, ám ezek alapvetően maroknyi fővárosi értelmiségi körül

szerveződtek, majd e maroknyi csoportok elsősorban a vidéki nagyvárosokban igyekeztek toborozni aktivistákat. Egy-egy párt mint vékony felületi réteg inkább csak egy-két ideológiai jelszó körül csoportosult, mintsem tagolt programmal rendelkezett volna. A tagolt program kialakítását az is gátolta, hogy a mélyebben fekvő társadalomtudományi közösségekben is hiányzott a tudás alternatív működési modellekről, így ezek "kézhezvételük" az új politikusgárdák felé nem történhetett meg. Egyedül a hamarabb szabadabbá vált közgazdaságtan volt képes megfelelő tudást adni a termelési-gazdasági szféra különböző területeire. **Mindezek következtében a politikai pártokban nem épült ki tagolt akaratképzés a társadalom különböző működési területein** - és mint az előbbi elemzés mutatta, egyáltalán nem a pártok hibájából.

A törvényelőkészítés tekintetében ez azt jelenti, hogy a pártok a törvényalkotás parlamenti szakaszában, a minisztériumi felső bürokrácia javaslatához csak csökevényesen képesek átlátni a lehetséges alternatív modelleket. Ezek prezentálása helyett sokszor csak a számukra könnyebben megfogható, ideológiai kihatású részleteken vitatkoznak. Ennek jó példája volt az első parlamenti ciklusban az oktatási törvénytervezet vitája. A működési modell alapkérdéseit alig érintették a pártok képviselői, ám a "hitoktatás" kérdése körül állandó összecsapások zajlottak le. A szakújságírók hiánya miatt a tömegkommunikáció is csak felületi kérdésekre rezonál. Mindez sokszor csak a "látszatzajongást" növeli a törvények parlamenti vitáiban, a lényegesebb modell-kérdések pedig érintetlenül maradnak a magyar Országgyűlésben. **Mindez visszahatva, a parlamenti szakaszban az érdekképviseleti szervek súlyát növeli. Azok pedig a legtöbb esetben a mai Magyarországon a fennálló alapotok fenntartásában érdekeltek.**

Ezen kellene változtatni a közeljövőben.

(1994 nov. 21)

Parlamenti kormányzás, ellenzék és véleményhatalom

Demokrácia az, amikor a kormány együttműködik az ellenzékkel - körülbelül ezt a tanulságot szűrte volna le magának a közmondásos marslakó, ha a 90-es évek első harmadában, az első szabadon választott parlament munkáját kommentáló magyar sajtóból próbálta volna tisztázni a földi politika alapfogalmait. A parlamenti többségre támaszkodó kormány intézkedéseit, törvényjavaslatait az akkor ellenzékben levő szociálliberálisok és szocialisták között ingadozó politológusok, szociológusok és újságírók nagy része mint "diktátumokat" elemezte és nosztalgiával emlékezett a kádárizmus éveinek fél-liberalizmusára. Aki kicsit is ki tudta magát vonni ebből a politológiának és szociológiának álcázott politikai szélhámoskodásból, az felismerte a csúsztatásokat és alapvető torzításokat. A kórus egyöntetűsége mégis elbizonytalaníthatta: hátha olyan változások mentek végbe a modern parlamentarizmusban, amelyek időszerűtlenné tették a parlamenti többségre támaszkodó kormányzás eszméjét? A

bizonytalankodó azonban hamar megnyugodhat az új parlamenti ciklusban: a kormánypártok kormányoznak, az ellenzék ellenáll, viatkozik, kivonul a reménytelen szavazási procedúra elől, és ugyanaz a szociológus-politológus illetve újságíró gárda - mintha új megvilágosodás érte volna - derűsen konstatálja, hogy ez a demokrácia természete....

Tualjdonképpen most van igazuk, mégha az ember vonatkozva vesz is részt velük különböző konferenciákon, a nehezen legyűrhető morális ellenkezés okán. (Apropó: a közelmúltban egy, a szociálliberálisoknak mélyen elkötelezett alkotmányjogász kollégát egy egész órás rádiós adásban, majd a Duna TV adásában sem tudtam rávenni a annak elismerésére, hogy a 94. májusi választások utáni vezetőváltás a rádióban és a televízióban a korábbi szociálliberális-szocialista dominanciát szinta a monopóliumig fokozta. De hogy ez szinte közhelyszerű igazság, azt mutatja Székely Ferencnek, a televízió alelnökének interjúja a **Népszabadságban**, aki evidenciaként nyilatkozta, hogy miután az elmúlt négy évben a rádióban és a televízióban a szociálliberálisok és a népnemzeti vonal harcai határozták meg az eseményeket, a mostani helyzetben a szociálliberálisok gőyzelme után a gőyztesek egyes csoportjai már csak üzleti érdekeltségű egymásközi harcokat csomagolnak be politikáinak. Nem tudom eldönteni, hogy tények politikai célzatú tagadása mikortól kezdve számít a valótlan tudatos állításának - hogy kissé körülményesen írjam körbe azt, amire morális felhanggal olyan csúnya kifejezést kellene használni.)

Ezen a morális problémán azonban - az ember legfeljebb tapintatosan másik asztalhoz ül majd, szórakozottságára tekintettel alkalmanként mellőzi a kézfogást - és árnyaltabban is vizsgálat alá kell venni, milyen előnyök és hátrányok adódnak ma abból, hogy a parlamenti többség háttérbe szorítja az ellenzéket.

Először is pozitív hatása van, amennyiben a kormányzati felelősség tisztábban elválik, és a kormánypártok nem háríthatják el a felelősséget az intézkedéseikért, másrésről pedig az ellenzéki pártok kívülmaradása ezeken a döntéseken nyilvánvalóbb, és így a következő választásokon mint alternatív politikai hordozói jelenhetnek meg. A szociológiai rendszerelmélet nyelvén ezt úgy lehet kifejezni, hogy az ellenzék funkciója "a jövő kézheztartása jelenben", alternatív politikai programok építése és nyilvánosság elé tárása a jelenben éppen megvalósuló állami politika mellett. Az ellenzéki pártok programjai tehát pusztán lehetőség-jelleggel rendelkeznek a ténylegesen megvalósuló állami politika mellett, amely a mindenkori kormánypárt/ok programja által meghatározott. Az ellenzék funkciója ezenkívül az, hogy a parlamentben ülve figyelje a kormányon levők államvezetésének részleteit, leleplezze esetleges visszaéléseiket és ezzel a kontrolljával eleve elriassza a hatalmon levőket a jogsértésektől, illetve parlamenti vizsgáló bizottságokkal, interpellációkkal a nyilvánosság elé tárja a kormánypártok által eltakart problémákat.

A 89-es politikai átmenet Nemzeti Kerekasztal-korszaka nem ilyen felállás felé ösztönözte a kezdődő magyar parlamentarizmust. Nyilvánvalóan hamarabb beállt volna ez a helyzet, ha a tömegmédiákban domináns helyzetben levő szociálliberális csoport nem került volna ellenzékbe az első parlamenti ciklusban. Kormányra kerülve így egyszerűen négy év eltolódással állt be az, aminek már 90-ben végbe kellett volna mennie.

Személyes emlékem 1990 tavaszán Németországból, ahol akkor egy hosszabb tanulmányút jóvoltából éltem: Willy Brandt az ellenzéki szociáldemokraták oldaláról felszólította Kohl kancellárt, hogy a német újraegyesítés kivételes eseményei miatt tegyék félre a kormány és

ellenzék terminusokat, majd egy kerekasztal keretében együtt vigyék végbe az egyesítést. A kancellár magabiztosan kijelentette, hogy "kerekasztalokat a kelet-európai új demokráciák létrehozásakor szoktak létrehozni", ám ő a választási felhatalmazása alapján nem hiszi, hogy érett demokráciában az ellenzékkel kellene osztozni e feladat megoldásának felelősségében. "Tessék megszerezni a többséget a következő választásokon, s megkapják a kormányzás egészét"!

Ha nincs egy szerencsétlenül széttöredezett pártrendszer, az érett demokráciákra valóban a kormány és az ellenzéki pártok tisztább elkülönülése jellemző. Magyarországon azonban a kormányra került szociálliberálisok monolit médiahatalma sokban módosítja az előbbieken vázolt parlamenti ellenzék-elmélet helytállóságát. Ugyanis ahhoz, hogy a kormánypártok elhasználásával párhuzamosan az ellenzéki pártok hihetően a nyilvánosság elé tudják tární programjukat, a tömegmédiák szférájában legalábbis valamiféle kiegyensúlyozott politikai elfoglaltsági állapothoz kellene közelíteni, ha már a viszonylagos depolitizáltság e szférában nálunk elképzelhetetlen. Ezzel szemben a magyar tömegmédiákban a 94. májusi parlamenti választások óta a véleménymonopóliumhoz közeledő állapot valósult meg. (Előtte csak dominálónak lehetett nevezni a szociálliberális csoportok pozícióit itt.) E monolit véleményhatalom persze kevésbé képes megmenteni a mai kormánypártok hitelvesztését a társadalom széles körei előtt, ha napi intézkedéseik hatása érezhetően negatív. Ám mivel a tömegmédiák túlnyomó része a kisebb koalíciós kormánypárt mellett elkötelezett, nem kizárt egy olyan stratégia részükről, hogy - "benn is vagyunk, kinn is vagyunk" - a népszerűtlen intézkedések a tömegmédiák révén a szocialistáknak számítsák be. Már voltak ilyen jelek az elmúlt hónapokban is, a jövőben azonban felerősödhetnek és nem kizárt, hogy a szociálliberálisok több-kevesebb sikerrel járnak ebben. (A tényleg kiváló stratégiai érzékkel rendelkező Kis János meg is hirdette már, hogy ők lesznek 98-ban a szocialisták váltótársai...)

Elzárja másrészt a monolit véleményhatalom a mai ellenzéki pártok előtt a lehetőséget, hogy a nagy nyilvánosság előtt a mai kormánypolitikát felváltó alternatívákat tudjanak prezentálni. A tömegmédiák hatalma ugyan nem korlátlan még az ilyen monolit egységben sem, mint ami nálunk kialakult, amikor pozitívan akarnak felépíteni egy kedvező képet a hozzájuk közeledő személyiségekről, pártokról, ám negatív irányban, amikor rombolni akarnak, a politikailag szembenálló valamelyikének mítoszát szétzúzni, gyenge oldalaiból visszataszító összképet szerkeszteni, vitatható döntéseikből botrányt kreálni és ismételni, ismételni a médiazongora minden billentyűjén, a vitriolos vicclaptól kezdve a napilapjaik publicisztikai rovatain keresztül a TV-kerekasztalok 'független' médiaértelmisségeinek szakszerű elemzéséig - nos, ebben az irányban szinte végtelen lehetőséggel rendelkeznek. Ilyen állapot esetén az ellenzéki pártok alternatívát kínáló programjai egyszerűen kizáródnak a tömegmédiákból, és elsősorban csak egy-egy párt belső vitáira, egy-egy renegát pártelhagyó "leleplező" megnyilatkozásaira élénkül meg az érdeklődés irántuk. Ekkor rögtön megjelennek a legnézettebb TV-híradó kamerái helyszínen, és a napilapok megélénkült újságírói hosszan cikkeznek az ügyről. Csak deviáns lehet az, aki ilyen pártokat, politikusokat kormányzásra alkalmasnak gondol - szégyenli el magát az állampolgár, és legfeljebb nem megy el a következő választáson szavazni, ha már a kormányon levőktől megcsömörlött, az ellenzéki pártok meg ilyen visszataszítóak...

A "kormánypártok kontra ellenzéki pártok"-szerinti megoszlást és az egészséges váltógazdaság működését tehát nagy mértékben zavarja a tömegmédiákban kialakult monolit véleményhatalom léte. Ez azonban nem ok arra, hogy az ellenzék funkcióját másképp kellene látni. **Inkább azt kell mondani, hogy nem teremtdőtt sajnos meg a pluralista demokráciának fontos felétele, az intézménye-strukturális értelemben vett sajtószabadság**

és a kiegyensúlyozott politikai nyilvánosság Magyarországon. Ennek következtében - a többpártrendszer léte ellenére - nem tud normálisan működni a magyar parlamentarizmus.

Egyet mindenesetre már most világosan kell látni. A '89-es átalakuláskor az állami gazdaságirányítás és az erőszakapparátusokkal körbevett valamikori egypárti Pártközpont széttörése mellett legalább olyan fontos lett volna a tömegmédiákban akkor még csak formálódó véleményhatalom hordozóinak megroppantása is. Csak bízni lehet abban, hogy a 98-as parlamenti választások után mégiscsak e véleményhatalommal szembenálló valamelyik párt kerül kormányra, és nem ismétli meg a 90-es kormány mulasztását. E véleményhatalom széttörése nélkül soha nem tud kialakulni a parlamentarizmus Magyarországon.

(1994 okt. 29)

A társadalmi problémák tündöklése és bukása

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a közvéleményben megjelenő társadalmi problémák spontán módon választódnak ki az objektívan meglévő kisebb problémák közül, amelyek nem érik el a közfigyelemre-méltóság egy magasabb fokát, majd a közfigyelem által kikényszerített megoldásuk után ismét eltűnnek, hogy sürgős gyógyírt igénylő más társadalmi problémákat engedjenek a közvélemény elé. Semmi sem naivabb ennél az elképzelésnél - állítják az újabb szociológiai kutatások. "Objektív ártalmassági elmélet"-nek nevezik ezt a laikusok számára magától értetődőnek tűnő elképzelést, és kimutatták, hogy a társadalmi problémáknak karrierjük van, "ügynökeik" vannak, és közfigyelembe kerülésük vagy onnan eltűnésük csak nagyon kis összefüggésben áll az egy-egy társadalmi probléma által jelzett "objektív ártalmassággal". Egyes ügynökök esetén egészen ártalmatlan kis problémák is eluralkozhatnak a közvéleményen, akár széleskörű pánikot és felháborodást is kiváltva, míg szerencsétlen színreviteli kísérletek után komoly és hosszú távra kiható problémák hangtalanok és észrevétlenek maradhatnak a széles közvélemény számára.

Kiinduló pontként azt kell látni, hogy egy-egy társadalomban objektíve mindig a problémák óriási sokasága létezik, és ezek csak különböző, szűk körű megfogalmazásig jutnak általában el. Hogy a sok probléma közül mit "dramatizálnak" az országos közvélemény előtt, egy sor különböző szférában tevékenykedő "ügynök" felkarolásától függ. Néhány éve egy amerikai szociológus szerzőpáros a lehetséges társadalmi problémák rétegzettségét elemzve három szontet különböztetett meg: (1) Egy-egy időszakban egészen szűk problémakör tud a közfigyelem középpontjába kerülni - annak szűkösége miatt. Ezek a "domináns" politikai és társadalmi viták mindenkorai tárgyai. Az átlagos főszerkesztő, rovatvezető e témák rendezvényeire mindenképpen kiküldi a kéznél levő szabad újságíróját, riporterét, ha önként egyetlen munkatársa sem hozott róluk friss hírt újságja, rádióadója etc. számára. Egy magára valamit is adó rádiós vagy televíziós csatorna hírmagazinjának a közfigyelem elé került társadalmi problémáról vagy botránnyról hírt kell szállítani, még ha abban lehetnek is különbségek, hogy mit emelnek ki egy-egy témánál, illetve milyen hosszan taglalják. (2) Az előbbinél sokszorosan tágabb azon problémák, amelyek nem kerülnek a széles közvélemény/nyilvánosság elé, szűkebb szakmai közösségekben viszont alapos megvitátást

kapnak, és mint társadalmi problémák megfogalmazást nyernek. (3) Végül a lehetséges társadalmi problémák nagyon széles köre még a szakmai közösségekben sem fogalmazódik meg, vagy itt is csak nagyon gyengén észlelt marad. Csak azok észlelik, akik közvetlenül szenvednek tőle, de a közvélemény elé tárás minden esélye nélkül; esetleg egy-egy magányos kutató "vesszőparipája" lesz.

Csak naiv ember gondolhatja azt, hogy a sok probléma csak érik, érik, majd egy idő után azok, amelyek széles körben hatnak és elértek egy súlyossági szintet, spontán módon berobbanak a közvéleménybe mint társadalmi problémák, ott vitákat, elégedetlenséget kiváltva lassanként terápiák kidolgozását kényszerítik ki, s a megoldás után eltűnnek a közfigyelem elől. Egy probléma számára ügyes szószólók kellene, kijáró emberek és jó összeköttetések a tömegkommunikáció kulcsfiguráihoz. Ha az ilyen probléma megmozgatja a közvéleményt, nem kell feltétlenül a "helyzet rosszabbodására" gondolni, hanem ügynökei érdemelnek elismerést: sikerrel jártak, más problémák ügynökei meg lemaradtak a versenyben. És viszont: ha egy társadalmi probléma eltűnik a közfigyelem elől, az egyáltalán nem azt jelenti, hogy "megoldották a problémát", hanem inkább azt, hogy ügynökei nem tudtak olyan aspektusokat hozzáfűzni, amelyek érdekességet adtak volna a futó témának, szinten tartva vagy növelve az események hírértékét. A szegényesebb fantáziával rendelkező probléma-szószólóknak drámai eseményeket kell kreálniuk - valamelyik országos hírességet megnyerni szószólónak, emberláncot alkotni, forgalmas utakat, köztereket megszállni. A versengő problémák ügynökei sokszor teljesen új figyelemfelkeltő akciókat is kitalálnak, és ezek kicsalják a nagynézettségű televízió-adók kameráit, az országos napilapok pedig nagyobb lélegzetű cikkeket szentelnek az ügynek. A közvéleménybe emelésről sztárriporterek, talkshowvezérek, főszerkesztők, parlamenti bizottságok elnökei, pártvezérek etc. döntenek. Nem vitás persze, hogy közfigyelem arénái közül a tömegműediumok és ezek vezérei játszik a főszerepet.

A társadalmi problémáknak ez a szociológiai újragondolása tulajdonképpen csak egyik megjelenése a társadalmi lét természetéről mélyebb síkon futó átfogalmazási vitáknak. Egyre többen felfedezik a társadalmi képződmények "csinált" jellegét, és ezért a természeti környezet objektív "magánvaló" jellegével szemben a társadalmiság "puhaságát", szerkesztettségét vallják.

Az eddig leírt elemzések persze elsősorban Amerikára vonatkoztak, ahol a közvéleményt formáló tömegműediumok nagyon tagolt rendszerben óriási versengés mellett működnek, mind a sajtó szférájában, mind a televízió - és a rádióadók területén. Ez a verseny teljes önfinanszírozás mellett mindenkor a "pusztulás terhe" mellett teszi csak lehetővé az egyes lapoknak, rádió - és tévé-adóknak az események közti válogatást, és ez az eladhatóságra, illetve a magas nézettségre törekvést kényszeríti tudatos manipulálását, bizonyos korlátokat szab neki. Röviden: aminek nincs hírértéke, az lehet bármilyen kedves máskülönben - politikailag vagy más szempontból - a médiavezérek számára, túlságosan hosszan mégsem szerepeltethetik lapjukban, adásaikban. A konkurencia léte hamar leleplezheti a túlságosan erős egyoldalú tálalásokat, ami egy idő után a lap, a tévé-adó csődjéhez vezethet.

Végülis tehát a társadalmi problémák "szerkesztettsége" és a közvélemény, illetve a közfigyelem tömegműediumok általi formálása a **versengő tömegműediumok révén nem engedi meg a teljes manipulációt**. Dolgozni kell ugyan az egyes problémák "ügynökeinek", de kreativitás, szervező készség esetén a közfigyelem elé kerülés rajtuk is múlik, nemcsak a médiavezérekén.

Nem ilyen pozitív a helyzet az olyan monolit média-struktúrával rendelkező ország esetén, mint Magyarországon. Az országos napilapok, hetilapok, televízi- és rádióadások fővárosi centralizáltsága és az ott dolgozó újságíró, riporterek, szerkesztők döntő többségének közös szocializációja az elmúlt években egy politikailag és ideológiailag egységes csapatot alakított ki a magyar tömegművelődés világában. (A központi rádióból és televízióból az 1994-es kormányváltás utáni politikai tisztogatások során az addig is domináns szabaddemokrata irányzattal szembenálló kisebb csoportokat teljesen kisöpörték vagy marginalizált helyzetbe szorították, így a tömegművelődésnek ebben a szférájában akár monopóliumról is beszélhetünk.) Ilyen monolit jellegű tömegkommunikációs szféra esetén szinten minden korlát eltűnik a társadalmi problémákkal történő manipulálás elől. A legkisebb olyan eseményt, mely a domináns politikai csoportok számára problémaként jelenik meg, a tömegművelődés minden szférájában dramatizálva lehet a közfigyelem elé állítani. Ha netán nincsenek "ügynökei", akkor az elkötelezett újságírók csoportjaiból kap "kirendelt védőt", akik a lapok első oldalain, a televízióban a legjobb adásidőben térnek ki rá minduntalan. Ezzel szemben lehet valami országos botrányesélyes akkor sem tudja megtörni a művelődés hallgatását, ha szembenáll a monolit véleményhatalom hordozóinak elképzeléseivel. (Lásd például a 93 őszi Esti Egyenlegben a "múzeum"-kérdést, ami hetekig nem tűnt el a közfigyelem elől, míg a 94 nyarán a művelődésben belül végbement politikai mélységű teljesen visszhangtalan maradt a rádióban és a televízióban, sőt mosolygós hangú bejelentések hirdették meg a médiabékét...)

Ugyanez vonatkozik az események botrányként tálalására is. Ha kiegyensúlyozottak a művelődés, akkor egy-egy lap, vagy tévé-adás törekvése valamilyen számukra ellenszenves politikai erő körüli esemény botrányra dagasztására csak csekély eredményt tud elérni. Ám ha a monolit jelleg miatt összehangolt akciókra képesek, akkor finom munkamegosztással a vicclapoktól kezdve a napilapok publicisztikai részein át a televíziós kerekasztalok célzatosan összeválogatott résztvevői köréig lassanként el tudják ültetni a közvéleményben, hogy itt valami mély "morális fertő" húzódik meg. Nincs az a párt, politikai erő, amely e monolit médiahatalomnak ellen tudna állni - ezt mutatták az elmúlt évek eseményei.

Ilyen állapotok között a közvéleménykutatások is új értelmet nyernek. A kiegyensúlyozott tömegművelődés esetén ugyanis a közvélemény - a kisebb-nagyobb manipulációs törekvések ellenére is, amelyek így részben kitolják egymást - spontán módon alakul ki, és a közvéleménykutatások valóban csak felméri állásait. Ám ha a közvélemény a monolit tömegművelődés összehangolt akciói nyomán formálódik, akkor a közvéleménykutatások a manipuláció záró aktusaként már csak "objektíválják" a végeredményt. "Tessék nézni, ezt mondják Önök" - fogalmazódik meg mostmár semleges formában az, amit hetekig-hónapokig súlykoltak a médiavilág minden nyílásából. És az átlagnéző és újságolvasó kellemesen dőlhet hátra karosszékeiben: lám, mennyire egybeesik az ő véleménye a köz véleményével...

Az egyik legutóbbi könyvemben a fenti megfontolások fényében jeleztem a FIDESZ "székfoglaló" botrányként tálalásának természetét, mire a szerkesztő - nehéz nála a szabaddemokraták felé politikailag mélyebben elkötelezettnek lenni - ingerülten jelentette ki, hogy valami nagy botrány vagy nem botrány, és ez nem tálalás kérdése. Művelt hölgyről volt szó ebben az esetben, és többszáz ezer társa véleményét hallottam ki szavaiból. Ha olvasóim ezek után csak kicsit is szkeptikusabban szemlélik a közvélemény formálását és a társadalmi világ szerkesztettségét, már érdemes volt az íróasztal mellé ülnöm.

(1994 nov. 14)

A közvéleménykutatások politikai szerepe

Pierre Bourdieu francia szociológus a "70-es évek első felében nagy vitákat kavarázó cikket írt "A közvélemény nem létezik" címmel, amelyben a közvéleménykutatások manipulatív és közvéleményt kreáló oldalaira tette a hangsúlyt. Kimutatta, hogy a kérdések célzatos feltevésével, a kívánt válasz több variációban szerepltetéseivel és más lehetséges válaszok célzatos elhagyásával milyen nagy mértékben manipulálhatók a közvéleménykutatások eredményei. Ugyanígy jelezte, mennyire alaptalan a közvéleménykutatások terén a feltevés, hogy valamely objektív probléma-tömeg létezne egy-egy időszakban, amiről csak fel kell tenni a kérdéseket, s máris megkapjuk, miként oszlik meg a közvélemény e problémákkal kapcsolatban. Ha egy politikai tábornak érdekében áll, hogy egy esemény politikai nyilvánosságot kapjon, és arról ismétlődően a nyilvánosság előtti kommunikálás, akkor közvéleménykutatások megrendelésével és a kérdőíven az adott esemény több oldalú témaként szerepeltetésével efelé lehet irányítani a fejleményeket, segíteni lehet ebbe az irányba a fejlődést. Különösen, ha elérik, hogy politikai táborukhoz közelálló napilapok, tévé-adók nagy teret szentelve ismertessék közvéleménykutatásuk eredményét. Ekkor többmillió ember tudja meg, mi is a 'köz véleménye'... Ha pedig a kapott válaszok publikálása mégsem tűnik szerencsésnek, nyilvánosságra-hozatal nélkül egyszerűen "lenyelik" a megrendelt felmérést és újraserkesztett kérdőívekkel próbálkozhatnak. Személyes élményem a 94-es parlamenti választások után: a korábban fővárosi értelmiségiek pártjának tekintett SZDSZ az értelmiségiekkel és szellemi rétegek által sűrűbben lakott budai elitkerületekben konzekvensen lemaradt a polgári-nemzeti tábor mögött, ám a szinte naponta megjelenő közvéleménykutatásokból nemigen lehetett következtetni rá korábban. Nos, ekkor egy empirikus szociológiával üzletszerűen foglalkozó ismerősöm nevetve mondta, hogy ők Miskolcon, egy szabaddemokraták által megrendelt kérdőív kapcsán ezt már a választás előtt is megállapították, de továbbadás után az adatot "lenyelték" ...) Hogy vád ne érjen: bizonyosan minden politikai táborban voltak és vannak ilyen jelenségek!

Magyarország a 89-es politikai fordulat óta a közvéleménykutatások paradicsoma. Tapasztalataim szerint a magyar országos napilapok sokszorosan több politikai közvéleménykutatást közölnek, mint a nyugat-európai országok nagy napilapjai. Csak elő kell venni a **Magyar Hírlap** vagy a **Népszabadság** egy utóbbi évfolyamát és minden további nélkül összehasonlítani pl. a **Frankfurter Allgemeine Zeitung** vagy a **Die Presse** egy évfolyamával, és nem lehet nem észrevenni a közvéleménykutatások nagyságrendekkel nagyobb fokú felhasználását a magyar napilapoknál. Tovább is lehet finomítani a képet, és a magyar lapok közül is azoknál lehet ezt megállapítani, amelyek a domináns szociálliberális-szocialista médiahatalomhoz tartoznak, míg a polgári-nemzeti oldal sajtójában szinte hiányoznak a közvéleménykutatások publikálásai.

Ha Bourdieu-nak igaza van és a közvélemény valóban nem létezik, hanem előállítják, s ennek fő eszközei pedig a közvéleménykutatások, akkor ezt jól alá lehet támasztani a magyar állapotokkal. Meggyőződésem azonban, hogy a tézis mint általános érvényű megállapítás nem állja meg a helyét a modern társadalmakban, hanem csak olyan **speciális média- és politikai viszonyok mellett, mint amelyek részben Franciaországot jellemzik, de sokkal inkább Magyarországot jellemzik.** Nézzük meg ezeket a feltételeket közelebbről.

kérdések **mintegy objektívalva** jelenthetnek meg a közvéleménykutatások révén, és nagy példányszámú napi- és hetilapokban tárják milliók elé mintegy a manipuláció záróakkorjaként, hogy "Ezt mondják Önök!" Ilyen monopolhelyzetben alakult ki a tömegmédiákban Franciaországban, ahol Bourdieu a 70-es évek elején írta az elemzését, noha azóta a rádiózás és a televíziózás terén némileg plurálisabbá vált ott is a helyzet. A magyar tömegmédiák szférájáról viszont különösen el lehet mondani, hogy politikailag homogén - egy-két kispéldányszámú országos napilap és hetilap kivételével. Így a "közvélemény nem létezik" tézis és a közvéleménykutatások felhasználása a manipulatív közvélemény-formálásra itt alapvető igazságokat mond ki. Abban a formában azonban, ahogy Bourdieu általános érvennyel állította, nem lehet elfogadni. E helyett úgy fogalmazhatnánk, hogy a közvéleménykutatásoknak valójában két funkciója létezik: egy közvéleményt **kreáló** és egy közvéleményt **felmérő** funkciója, s e két funkció közül az eltolódást egyik vagy másik irányban az dönti el, milyen mértékben alakult ki a tömegmédiákban monopolstruktúra és politikai homogenitás, illetve milyen a konkurencia és a politikai sokszínűség. Bourdieu eredeti tézise csak az utóbbi esetben fogadható el. Vagyis a monopolhelyzetben levő médiahatalom léte esetén igaz az, hogy "közvélemény nem létezik, hanem előállítják" - többek között épp a közvéleménykutatások segítségével.

(1995 ápr. 22)

A nyelvpolitikai küzdőtér

A demokráciában a politikusok - legalábbis, ha pártjukkal sikereket érnek el a választásokon - képesek meghatározni az állami döntéseket. Az állampolgárok millióitól való függésüket azonban minden nap szem előtt kell tartaniuk, mert népszerűtlen döntéseikkel, állásfoglalásaikkal a sajtóban megjelenő rossz visszhangjával fokról-fokra elveszíthetik népszerűségüket, és ez a következő választáson bukásukat okozhatja. A demokrácia politikusai kiszolgáltatott a közvéleménynek, és ennek alakulása nagyrészt a tömegkommunikációtól függ. "A sajtóval érdemes jóban lenni!" e tanácsot a fiatal politikus a legelső között kapja meg tapasztaltabb kollégáitól, de a napi eseményeket figyelve maga is gyorsan ráébred erre az alapigazságra.

Közép-Kelet-Európa fővárosközpontú országaiban a sajtótól illetve szélesebben a tömegkommunikációs szférától függés foka nagy mértékben felerősödik. Az ország közvéleményét meghatározó tömegmédiák centralizáltan helyezkednek el, és a mindennapi személyes érintkezések összefonódó csoporttá alakítják az újságíró-társadalmat. Magyarországon mindenképpen ez a helyzet állt elő az elmúlt években. Amennyiben ez az összefonódó újságíró (riporter, szerkesztő stb.) köröket nem sikerül semlegesíteni a politizálástól, a politikusok feje felett monolit tömbként tudják meghatározni a "köz"-véleményt. Nincs információ arról, a többi volt szocialista országban miként alakult a helyzet. Az itthoni állapotokat ismerve is elmondhatjuk, hogy nálunk a többpártrendszer létrejöttével együtt sajnálatos módon nem épült ki a plurális, alulról felfelé irányuló közvélemény, hanem a Pártközpont adminisztratív monopóliumának utódaként a politikailag egy irányban elkötelezett, fővárosi újságíró (riporter, szerkesztő stb.) körök véleményei jelennek meg a "köz" véleményeként. Ez a "médiahatalom" jelensége, melyet az utóbbi időben többen elemeztek, s melynek nyomasztó súlyáról igazán csak az tud képet alkotni, aki a 80-as években is

szembenállt az egypárti hatalommal, és most is úgy alakult a politikai felfogása, hogy kívül maradt a médiahatalom sáncain.

E médiahatalom létrejötte érdekesen módosítja a minden demokráciában megfigyelhető nyelvpolitikai csatározások jelentőségét, amelyek a politikusok által **a napi politika színterein vívott harcok mögött zajlanak le**. Ezek a csatározások alakítják ki a napi politika témái fölötti vitákban, érvelésekben használt kulcskifejezések és alapfogalmak tartalmát, terjedelmét és azt, hogy az adott kifejezéssel illetett esemény vagy állítás rossznak, megvetendőnek vagy éppen dicséretesnek és értékesnek számít-e. Vagyis a politikai vitákban használatos kulcskifejezések, alapfogalmak érzelmi felhangjait a mélyrétegekben folyó nyelvpolitikai harcok "hangszerelik". A pártpolitikusok a parlamentben illetve a nyilvánosság más színterein folyó vitákban már adottként használhatják őket, s módosításukra nagyon kis lehetőségük van. Egy független entellektüel még megteheti, hogy igaza biztos tudatában dacosan vállalja a negatív felhanggal ellátott kifejezést ("égessetek el, majd az utókor engem igazol!") de egy szavazatokra és a következő választásokra figyelő politikus ezt nem engedheti meg magának.

Nézzünk meg néhány példát a nyelvpolitikai küzdelmekre. E küzdelmek megértéséhez felhozhatjuk az elmúlt években elterjedt új elnevezés, a "pufajkás" szó felbukkanását. Az 56-ban majd a 60-as évekig a belügyminisztérium mellett szervezett katonai egységek megnevezésére korábban a "karhatalmista" kifejezés szolgált. Mivel 56-os atrocitásai nem váltak széles körben ismertté, a tömegkommunikáció ellenőrzése miatt, nem tapadt különösebben negatív értékelés ehhez az elnevezéshez - nem úgy mint még korábban az "ávós" kifejezéshez. (Emlékszem, a 70-es évek elején, amikor diákként a nyári szünetben egy építkezésen dolgoztam, az egyik munkás mesélte magáról, hogy karhatalmista volt, de mikor megszüntették ezt a katonai alakulatot és őt is rendőri állományba akarták átsorolni, inkább leszerelt, mert azt azért szégyelte volna a szomszédok előtt, hogy rendőr.) A "pufajkás" kifejezés 1990-ben hetek alatt bevetté vált, miután megindult az 1956-os karhatalmista atrocitásoknak napilapi szintű publikálása. Vagyis a rossz értékeléseket nem hordozó "karhatalmista" fogalmát az új ismeretek fényében nem átértelmezték, hanem az "ávós"-hoz hasonló negatív tartalmú "pufajkás" szóval váltották fel. A régi kifejezés feltehetően nem tudta volna felvenni elég gyorsan azt a mélységesen negatív értékelést, amit a tömegműedumokban dominánssá váló új politikai erők némely csoportja hangoztatott velük kapcsolatban. Az új "pufajkás" szóban ugyanis már eleve benne van a "békés civilek közé lövő gyilkos" képze, a "karhatalmista" kifejezésbe viszont az elmúlt 30 év békés kádárizmusa után nehéz lett volna utólag belepréselni ezt a tartalmat. E nyelvi csere nélkül pedig az igazságtétel és a számonkérés körüli politikai csatározások nem futhattak volna le olyan pályákon, mint ahogy az látható volt.

Ugyanez volt az alaphelyzet egy 40 évvel ezelőtti nyelvi cserénél is, amikor a totális ellenőrzés alatt álló tömegkommunikáció az "emigráns" kifejezés helyett a "disszidens" kifejezés használatát sulykolta be. Az "emigráns" kifejezést először a francia forradalom elől menekülő arisztokratákra használták, majd 1917 után az orosz forradalom elől menekülő orosz nemesekre, még később a náci Németországból tömegesen külföldre távozóakra. A magyar nyelvben így ez a kifejezés nem kapott negatív értékelést. A sztálini hatalom számára az 1949 utáni politikai rendszer elől százezrével Nyugatra menekülők negatív értelmű elnevezésére nem volt tehát alkalmas az "emigráns" szó, és a központilag kontrollált sajtó, s hatására a legtöbb ember is a "disszidens" kifejezést használta az "országot elhagyó bűnöző" tartalommal. (Ha az embernek akár a legjobb barátja disszidált, nem azt mondtuk, hogy "emigrált".) A gyilkosság, lopás, csalás stb. mellett a büntetőtörvénykönyvben ott állt a "hazatérés megtagadása" bűncselekményi

tényállás. Erre nem volt megfelelő a magyar nyelvben évszázadosan pozitív hangsúllyal elterjedt "emigráns" kifejezés, és így tudatos sulykolással a "disszidálás" szóval váltották fel.

E néhány példából is látható tehát, hogy az emberek meggyőzéséhez nem elegendő pusztán érvelni és az ellenfél pozíciójának negatív oldalait feltárni a "nyelv semleges médiumában". Igazán jelentős áttörés a politikai harcokban akkor mehet végbe, ha a mélyebb nyelvi rétegekben húzzák ki a politikai ellenerők kulcsszavai, disztinkciói alól a talajt, és új kifejezéseket, új disztinkciókat tudnak elterjeszteni helyettük. A konkrét választási küzdelmek ekkor már csak a részleteken változtathatnak. A nyelvpolitikában sikertelen pártot "nyelvileg megverik", mielőtt a választási pástra léphetne. A pártviszonyok alapjait a közvéleményben elterjedt-elterjesztett kulcsszavak, alapvető megkülönböztetések már lerakják. Lényeges változtatást a felületi párterőviszonyokon csak akkor lehet elérni, ha sikerül a nyelvi mélyrétegekben is átdefiniálni a napi politikai harcok kulcskifejezéseit, ezáltal új táborokra oszlást kikényszeríteni.

Érdekes nyelvpolitikai küzdelem folyt a 89-es politikai átmenet első időszakában a "liberális" jelző használata körül. A fővárosi tömegmédiumokban egy érületileg a szabaddemokratáknak mélyen elkötelezett, domináns újságírói-szerkesztői csoportosulás tudta már ekkor alakítani a közvéleményben használt kulcskifejezések tartalmát. A szabaddemokraták központi magját adó szűk kör az amerikai értelemben vett (baloldali) liberalizmus értékeit vallotta, ami az európai szóhasználatban még leginkább a szociáldemokrata megjelölésnek felel meg. Európában ugyanis a liberalizmus a piaci társadalomszervezést mint az egyén autonómiáját legjobban megvalósító berendezkedést a középpontba emelve, döntően szembenáll az állami társadalomszervezést preferáló szociáldemokrata társadalomképpel. A 89-es pártalapításnál tehát alapvető dilemmát jelentett a szabaddemokraták számára, hogy - értékeik tartalmának megfelelően - az európai fogalmak szerinti "baloldali szabaddemokrata" elnevezéssel jelöljék-e magukat, vagy megkísérjék amerikai mintára átértelmezni a "liberalizmus" kifejezést. Vagyis utóbbi esetben az addig bevett fogalom ellentétét igyekeznek elterjeszteni a "liberalizmus" jelölés alatt a magyar szellemi-politikai gondolkodásban. Az olvasó nyilvánvalóan érzékeli már a dilemma fontosságát: egy bukott szocializmus utolsó éveiben ennek ellenzéke rossz nyelvpolitikai kiindulópontot választ, ha a vele rokon "szociáldemokrata" jelzővel illeti magát. Nem beszélve arról, hogy így egy táborba kellett volna kerülni a régi szociáldemokraták egymással is harcoló különböző pártaival, és vállalni a méltatlan acsarkodást, ami az "igazi" szociáldemokrata párt jelzőért folyó versenyfutást kísérte. Ebben a történelmi helyzetben tehát előnyösebb volt vállalni a "liberális" kifejezés mélyben futó nyelvpolitikai átértelmezését, mintsem a napi politika szintjén beszállni az "igazi" szociáldemokrata pozíció birtoklásáért folyó harcokba.

A szabaddemokraták mögött álló tömegmédiumok és szélesebb szellemi-kulturális köreik többhónapos érleléssel evidenssé tették, hogy a "liberális" jelző mindenek felett áll, és a szabaddemokraták - egy ideig még a Fidesz is - természetyszerűleg az liberális értékek letéteményese. A "liberális" jelző ezután, mint minden jó foglalata, oly mértékben dominánssá vált e nyelvpolitikai átdefiniálás és elterjesztés következtében, hogy még a szabaddemokraták legnagyobb ellenfele, az MDF Antall József vezette szárnya is harcba szállt használati jogáért. (Emlékezzünk Antall méltatlankodó kifakadásaira a szabaddemokraták ellen 1990-91-ből a liberális jelző jogosulatlan kisajátítása ellen!) A kísérlet azonban óhatatlanul megghiúsult, hisz a nyelvpolitikai harcokban nem az érvek "igazságáról" van szó, hanem egyszerűen arról, mennyi erő van a küzdő oldalán a közvélemény csatornáinak tartósabb igénybevételére? A

szabaddemokraták monolit médiáhatalma ezt kilátástalanná tette, és az MDF mint az ókonzervatív - a hisztérikusabb szabaddemokrata hinterland számára néha fasisztoid - eszmekör letéteményese került be a köztudatba. Persze ennek hátulütője, hogy az így elterjesztett liberalizmus kifejezés pedig maga a gyűlölet szinonimája lett a társadalomnak körülbelül egyharmada és az értelmiség nagy része számára, akik az elmúlt négy év tapasztalatai alapján lassanként már bármely pártra inkább szavaznának, mintsem a szabaddemokratákra. A Fidesz is, leszakadva és szembekerülve a szabaddemokratákkal, itthoni terepen egyre kevésbé vállalja már az ily módon átértelmezett liberalizmus kifejezést, míg a nemzetközi porondon a hagyományos európai értelemben vett liberalizmust szemmel láthatóan ma is vállalja. Itthon inkább az a szellemes megjelölés igaz, amely a "liberalizmus" kifejezés torz és alakatlan elterjedésére a "tudlib" fogalmat találta ki - a "tudsoc" (tudományos szocializmus) mintájára.

Látható tehát, hogy akár egy szócsere, akár egy szó új tartalommal feltöltése illetve érzelmi felhangjainak áthangszerelése - pozitívról negatívra és viszont - alkalmas lehet egy-egy politikai irányzat vagy politikai törekvés előnyhöz juttatására, vagy ellenfél esetén: a politikai arénából kiszorítására. A pártpolitikusok a napi politikai vitákban már nem tudják az ilyen nyelvpolitikai "előmunkálatokat" újrendezni. Teljesen reménytelen tehát a javaslat, amit végső elkeseredésében egy MDF pártvezér tett a minap, miszerint "a politikai köznyelv leggyakoribb és legártalmasabb torzulásait belső tájékoztatókban leplezzék le." A nyelvpolitikai mélyrétegek felett a pártok közvetlenül nem tudnak rendelkezni, legyenek akár milyen jól szervezettek is. A nyelvpolitikát alapvetően a tömegmédiák kulturális rovataiban, publicisztikai mellékleteiben és kerekasztalainál üzik milliós közönséget elérve. Egy-egy párt kulturális hinterlandja képes rá, a pártvezérek pedig nem. Itt tudott sikeres lenni a szabaddemokraták vezérkara, s a korábbi domináns pozíció után az elmúlt években már tudatosan is törekedett a szélesebb szellemi-kulturális szféra kulcspozícióinak szimpatizánsokkal feltöltésére.

Illúzió az, ha az MDF vagy bármely más párt belső pártújságokban akarja megtörni a szociálliberálisoknak a nyelvpolitikai szférában elért domináns pozícióit. Erre csak akkor van mód, ha a mögöttes médiaértelmiségük közvéleményalakítási monopóliumát törik szét. Ez pedig a sajtó szerkezetének átalakítását, a politikai kiegyensúlyozottság felé tolását és a társadalomtudományi-kulturális szférában a többszínű nyelvpolitikai aréna létrehozását teszi sürgetővé.

A nyelvpolitikai küzdőtér jelentőségét az érettebb német demokráciában már a 70-es években megfogalmazták, pedig ott az egyközpontúság hiánya és az országos tömegmédiák területi decentralizáltsága messze kisebb határfokot tesz lehetővé ahhoz képest, amit mi Magyarországon az elmúlt néhány évben már megtapasztaltunk. Két tömör megfogalmazás a 70-es évek német szociológiájából hasznos lehet a mi számunkra is, hogy jobban felbecsüljük, milyen horderővel bírnak a nyelvpolitika küzdelmei: "Szuverén az, aki a tényállást definiálja...Az ember rabszolgává tevésének eddigi utolsó formáját a nyelven keresztüli uralom valósítja meg....Ezért az erőszak-diktatúrák elleni fellépés morálisan sokkal könnyebb, mint a nyelv-diktatúrák ellen... Aki új politikát akar elfogadtatni, annak meg kell újítani a nyelvet is, mégha régi igazságokat is akar kifejezni vele" (Helmut Schelsky). "Örök igazság, hogy aki a fogalmakat és a gondolatokat meghatározza, az hatalommal bír az emberek felett. Ugyanis nem a tények mozgatják az embereket, hanem a tényekről szóló szavak."

(1995 jan. 5.)

Ideológia és nyelvpolitika

Egy példából rögtön érthetővé válik, miről szeretnék elmélkedni. Amikor az átvilágítási törvény alapján az országgyűlési képviselők első csoportját az esetleges korábbi ügynökmúlt szempontjából leellenőrizték, és egy sajtótájékoztatón Eigner József bíró jelezte, hogy az ellenőrzött képviselők között találtak egy volt ügynököt, vihareként robbant ki a magyar tömegmédiákban a korábban csak lappangva létező ellenérzés: mire jó ez az egész átvilágítás, mire jó a múlt bolygatása? Noha a politikai erők közül sokan támogatták az átvilágítás folytatását, a tömegmédiákban befolyásos csoportok szembenálltak vele. Az eset után megfigyelhető volt, hogy az újságok a korábbi "átvilágító bíró" jelölés helyett hirtelen az "ügynökbíró" kifejezést kezdték használni. Sőt, ha valaki utána néz, látni fogja, hogy ez a megnevezés elsősorban a Magyar Hírlapban és a Népszabadságban változott, ahol az átvilágítást ellenző politikai erők uralták a hangvételt, míg például az Új Magyarország vagy a Magyar Nemzet cikkei megmaradtak jobban az "átvilágító bíró" kifejezésnél. Ha az ember az "ügynökbíró" kifejezést szemügyre veszi, valamiféle negatív felhangot érez benne. Hogy felerősítem ezt a negatív felhangot, képzeljük el, ha az utóbbi világháború utáni nácikat üldöző és elítélő bírakat "nácibíró"-nak hívták volna. Az átlagember nem tud gondolkodni minden kifejezésen, s némi elemzés után megnyugodni, hogy nem naci bírókról van itt szó, hanem éppen ellenkezőjéről, így aztán egy idő után a "nácibírók" tevékenységével kapcsolatban **valamiféle negatív hozzáállást** vesz fel.

Nagyjából ez játszódott le nálunk is az "ügynökbíró" kifejezés elterjesztése után. Különösebb érvelés nélkül is viszolyogtató tevékenységként lett feltüntetve a közvélemény előtt Eigner bírók ténykedése.

Az eset a nyelvpolitikai küzdelem iskolapéldájaként is felfogható. E küzdelem lényege, hogy ellentétes politikai erő törekvése ellen nem érveléssel lépnek fel, nem céljainak káros jellegét, esetleg hibás elvi megalapozását mutatják be, a történelemből vett példákkal illusztrálva. Nem: a törekvésre olyan kifejezést ragasztanak, amely ellenszenves (nevetséges, amorális stb.) a tömegek számára, és ezt terjesztik el a közvéleményben a törekvés jelzésére. Bolondnak vagy hősnek kell lenni, aki ezek után lelkesen kiáll e törekvés mellett. A tömegek szavazatán alapuló demokráciában az ilyen törekvés hamar halott dologgá válik.

A politikai ellenfélnek érvelés nélküli legőyzése normális esetben csak csekély jelentőségű lehet, hisz azt feltételezi, hogy a politikai erők egyike rendelkezik a tömeges nyelvi átdefiniálás végrehajtásához szükséges tömegmédiák felett. A plurális tömegkommunikációs rendszerben ugyanis hamar elakad egy tudatosan terjesztett szócsere, így folyamatosan egyik politikai erő sem áll rá a taktikára, hogy ily módon juttassa érvényre törekvéseit illetve szorítsa ki ellenfele célkitűzéseit a politika színpadáról. Persze nyelvpolitikai küzdelmek minden demokratikus országban folynak, de inkább csak a hosszabb távú politikai célok és értékek szintjén, ahol egy-egy nyelvi kifejezés használatának politikai célzatossága nem ennyire szembetűnő. Amit azonban én itt kiemeltem, az napi politikai célzatú nyelvpolitikai küzdelem volt, mely a parlamenti és a tömegmédiákban futó viták kiegészítő terepévé nőheti ki magát.

Míg azonban a parlamenti vitapartnerek kénytelenek érveket használni saját álláspontjaik védelmében, s az ellenfél cáfolására, addig a nyelvpolitikai szócserék egyszerűen csak a tömegmédiákban való túlsúlyon alapulnak, és érvelés nélkül tudnak hatni.

Ebből következik, hogy ha a túlsúly már létrejött és a nyelvpolitikai átértelmezések tömegessé váltak az egyik politikai erő érdekében, akkor a hátrányos helyzetbe került parlamenti pártpolitikuskok nem sokat tudnak ellene tenni. Sokszor észre sem veszik a szócserék mélyebb politikai hatásait, használják viszont ők is az új kifejezéseket, ha már a tömegmédiák is. (Ez megfigyelhető volt az "ügynökbíró" kifejezés esetében is némely politikusnál, aki pedig máskülönb az átvilágítás folytatása mellett volt.)

A magyar tömegmédiák nagy részének politikai elkötelezettsége a szabaddemokráciák markáns túlsúlyát hozta létre. Ebben a helyzetben nagy mértékben felértékelődtek a napi politikai célzatú nyelvpolitikai küzdelmek. Az 1990-94 között kormányon levő MDF politikai diszkreditálásához alaposan hozzájárultak ilyen manőverek, például egykori alelnökük, Csúrk István szélsőjobboldalinak nevezésével. Ugyanez történt, amikor a Fidesszel is feszültté vált a szabaddemokráciák viszonya - egyik legkonzekvensebb szabaddemokrata-ellenes pártvezérük is megkapta a szélsőjobboldali nevet. A nyelvi küzdelemhez tartozott az is, amikor 91-ben az egyik SZDSZ-barát politológus néhány huszárvágással félreértelmezte a legitimáció fogalmát - a legitimitás elfogadottságot jelent, mondta - , s mivel a közvéleménykutatások adatai szerint az Antall-kormány elvesztette elfogadottságát, mint nem legitim kormányt a lemondás felé ösztökölte. A szabaddemokrata-barát politológusok ma ugyan hallgatnak ez ügyben - csak utalok a 95-ös közvéleménykutatások adataira és a kormánykoalíció pártjainak népszerűségvesztésére - , az akkori nyelvpolitikai trükk-jelleg ebben az átértelmezésben viszont ma már nyilvánvaló. (Apropó: mióta kiderült, hogy a parlamenti ellenzék pártjai alaposan rávernek a kormánykoalícióra, és a szabaddemokráciák népszerűsége menthetetlenül csökken, a Magyar Hírlap, mely korábban szinte naponta közölt nemzeti erőknél hátrányos közvéleménykutatásokat, hirtelen lagymataggá vált ezek közlésében, hogy az életszínvonal-vizsgálatok publikálásának elhanyagolásáról ne is beszéljünk....)

Az érvelés nélküli nyelvpolitikától érdemes megkülönböztetni az ideológiai küzdelmeket - tulajdonképpen egy demokráciában csak ennek lenne létjogosultsága. Ha már megszüntetni nem is lehet a nyelvpolitikai manipulációkat, mindent meg kell tenni, hogy jelentőségük alárendelt maradjon. Az ideológiai vita közel áll a tudományos vitához: érvek csapnak össze érvekkel; a vitatkozó feleknek rendszeres ismeretekkel kell rendelkezniük ahhoz, hogy az ellenfél gyenge pozícióit fel tudják tárni, saját pozícióik védelmére általánosan elfogadható érveket tudjanak felhozni. A tudományos vitához képest annyiban van eltérés, hogy míg a tudományban az ember a valóság egy-egy szeletének működését kívánja feltárni és egy modellben leírni, az ideológiai vitában azért érvel az ember, mert meg akarja változtatni a valóság egy szeletét, vagy éppen a politikai ellenfél ilyen változtatási tervei ellen védi meg a fennálló állapotokat. Tehát nem az érvelés jellege más, csak a vita tétje. Így persze az ideológiai viták résztvevői érzelmileg átfűtöttebbek és elfogultabbak, mint a tudományos vitáé. Elvileg itt sem szűnhet meg a logikai érvelés tiszteletben tartása, még ha az ideológiai viták a gyakorlatban sokszor bigottan elfogult álláspontok ütközéseivé válnak is.

Látható, az elmélet nem eleve elrendelten vagy ideológia, vagy tudomány. Mindig az dönti el felhasználják-e ideológiaként, hogy az adott időpontban alkalmas-e valamelyik oldal pozícióinak védelmére vagy éppen az ellenoldal cáfolására az éppen folyó politikai

küzdelmekben. Általánosságban azt kell mondanunk, hogy noha egy-egy elmélkedő hajlamú pártvezér ideológiai célzatú írása is betölthet ilyen szerepet, a mai korban általában a társadalomtudományok egyik-másik nem ideológiai célzattal készült elmélete formálódik át ideológiává. Másrészt az elmúlt száz évben megfigyelhető volt, hogy nem átfogó ideológiai tablók kerülnek át a tudományból az ideológiai szférába, hanem inkább parciálisabb elméleti állítások laza halmazai töltene be ideológiai szerepet.

Az ideológia terén tehát érvelni kell - ez különbözteti meg ezt a nyelvpolitikától. Ha egy politikai rendszerben, mint a mai magyarban is, a nyelvpolitika ki tud szakadni alárendelt szerepéből és közvetlenül meg tudja határozni a politikai erőviszonyokat, ott a tömegmédiák eltorzultak, s erőfölényük a ludas. Némileg ahhoz lehetne hasonlítani, hogyan torzult propagandává az ideológia az egypártrendszer idején. Az érvelést ott is erőfölény helyettesítette - jól kifejezte ezt egy akkoriban csak titokban elmondható aforizma a 'gumibotról, mint a marxizmus legsűrítettebb formájáról' - mint ahogy a tömegmédiákban is ezen nyugszik a megbélyegzés ereje ma Magyarországon.

Egyre inkább az a meggyőződése, hogy a 80-as évek vitáiban öntudatlanul leszűkítettük a demokratikus berendezkedés mibenlétét a többpártrendszerre. Ha ezt elérjük és van sajtószabadság, komolyabb mértékben már nem jöhet létre a társadalom leigázása - gondoltuk. A sajtószabadságot pedig úgy értettük, mint a kormánytól és a politikai hatalomtól való függetlenséget, és fel sem merült, hogy ennél még rosszabb, ha egyetlen politikai erőként működő újságíró-csoport tudja megszerezni az uralmat a sajtó és a többi média felett. Az elmúlt években már nyilvánvalóvá vált, hogy a centralizált magyar tömegmédiák alig néhány száz kulcspozíciója át tudja venni a korábbi Pártközpontbeli irányítást, különösen, ha a pénzt és a bankokat irányító pozíciók birtokosai is ugyanahhoz a politikai erőcsoporthoz tartoznak. A mai végeredmény pedig vizsgált tárgyunk szempontjából az, hogy újra eltorzult ideológiai küzdelmek láthatók nálunk, csak most nem rendőrileg alátámasztott propagandáról, hanem a médiaértelmiség által művelt, érvelés nélküli nyelvpolitikai manipulációról van szó. Mivel a tömegmédiák szabaddemokrata dominanciája a jelek szerint még tovább növekszik, a nemzeti irányultságú napilapok esetleges eltűnésével a nyelvpolitikai küzdelmek szerepe előtt még csak újabb karrier előtt áll.

Hogy Cato-val fejezzem be: a médiahatalmat pedig szét kell rombolni....

(A Magyar Nemzet szerkesztőségéhez 1995 aug. 5.-én leadva)

A nemzet fogalmának átértelmezése?

A közelmúltban egy szabaddemokrata filozófus - hogy pikírt legyek: Arisztotelész és Thürmer Gyula összehasonlító elemzése kapcsán - evidenciaként említette írásában, hogy a nemzet tartalmilag politikai közösséget jelent, és mivel jól láthatóan egymást kizáró politikai irányzatok és csoportok léteznek Magyarországon, "kétkelkedhetünk benne, hogy van-e politikai közösségünk, azaz nemzetünk (ld TGM: Beszélő 1994/28. 15. old.). Nyilvánvalóan csak odavetett megjegyzésről van szó (bár publicisztikában kifejtett filozófiai munkásságokban az alaptézisek sokszor így gyökeresednek meg, s terjednek el a még kevesebbet utána gondoló szélesebb szellemi körökben). A feszegetett kérdés mélysége azonban nem engedi meg, hogy szó nélkül elmenjünk mellette. Ugyanis, ha akarjuk, ha nem, a nemzet kérdése nálunk éppoly fontos ma is, mint a múlt század végén, vagy a századelőn. Magyarországon speciális körülmények miatt az urbánus kontra népi-nemzeti szembenállás a társadalmi élet legfontosabb törésvonalává nőtt a 89-es átmenet után keletkezett hatalmi vákuumban. A korábbi irodalmi szekértáborokból áttérjett az egész szellemi életre, és a politikai élet szerveződését is egyre inkább meghatározza. Ez az odavetett megjegyzés pedig, ha valaki később - szintén csak mint 'evidenciát' - kiindulási pontként fogja felhasználni valamilyen politikai törekvés megalapozására, elementáris nemzeti érdekeket sérthet.

Filozófusunk, a szabaddemokrata, persze butaságokat beszél. Nem nehéz kimutatni csúsztatását: a nemzet fogalma ugyanis az elmúlt kétszáz évben az etnikai-nyelvi-kulturális közösség értelmében terjedt el, és különböző szimbólumok, zászlók, himnuszok, a közösség múltját stilizáltan, megnevesített formában kifejező történelmi mítoszok és évszámaik stb. teszik átélhetővé a legegyszerűbb képzettségű tömegek számára is. A politikai pluralizmus lényege az, hogy **e nemzeti közösség és/vagy formalizált alkotmányjogi keretek bázisán megengedi, hogy szétessen a politikai közösség, és különböző politikai csoportosulások közül, periodikusan visszatéró választásokon azt engedi a kormányrúdhhoz, amely pillanatnyilag megszerzi a többséget.**

Nem kell tehát kételkednünk: 89-ben nem a nemzetünk esett szét, hanem csak álegypártrendszerünk egységesnek mímelt politikai közössége. Csak a félreértések elkerülése végett kell hozzátenni, hogy a nemzetfogalom esetében a nyelvi-etnikai-kulturális közösséghez ragaszkodás ma már nem azt jelenti, hogy egy nemzet szükségképpen egy államban, vagy egy államban csak egy nemzet él. Az utóbbi esetben az etnikai kisebbségeket tiszteletben kell tartani az adott állam közös alkotmánya alapján, az előbbi esetben, mint a magyar nemzet esetében is, a nemzet részének kell tekinteni Magyarországon mint államon kívül rekedt magyar kisebbségeket is. És ez utóbbi példán talán már látható, milyen horderejű kérdéseket bolygatna meg a nemzetfogalom átértelmezése.

Szabaddemokrata filozófusunknál megítélésem szerint komolyabb támadást indít a nemzetfogalomról szóló eszmefuttatásában egy Párizsban élő urbánus közíró - franciának kellene itt mondanom, de az alábbiakban tárgyalt cikkében kifejezetten megtiltotta, hogy franciának nevezzék. Alain Finkielkraut-ról van szó, aki egy 1987-ben publikált tanulmányában a múlt század második felében alkotó Ernest Renanra visszanyúlva a nemzet két, egymással szembenálló fogalmát mutatja be. Az általánosan elterjedt "etnikai-nyelvi" nemzetfogalmat

német torzításnak tekinti, és a francia forradalom korának nemzetfelfogását mint a "választható nemzet" fogalmát állítja a középpontba. A francia forradalmárok tudatában a citoyen, a világpolgár állt, és aki ennek egyetemes jellemző jegyeit, elvont racionalitását, hagyományoktól és egyéb kötöttségektől mentességét magáévá tudta tenni az bárhol a nemzet tagja lehet. Aki pedig nem ilyen, azt ilyenné kell nevelni. Persze ez benne van az emberi természetben - mondja - , csak a "világpolgárt" megbéklyózó kötelekeket kell elsöpörni. Finkielkraut szerint tehát vissza kell nyúlni a későbbi német nemzetfogalom torzításaival szemben a francia forradalom eredeti "világpolgár választott nemzete"-fogalmához.

Itt komoly eszmetörténeti problematika fényében merül fel a bevett nemzetfogalom átértelmezése, mivel a felvilágosodás és a modern társadalmak kialakulásában mérföldkövet jelentő francia forradalom eszmekincsének **valóban létező vonása** alapozza meg. Egy rövid cikkben csak két dolgot lehet felvetni nagyon vázlatosan Finkielkraut eszmefuttatásával kapcsolatban. Egyrészt meg kell nézni, milyen körülmények között dolgozta ki Ernest Renan ezt a szembeállítást, másrészt röviden elemezni kell Finkielkrautnak azt az állítását, hogy az etnikai-nyelvi közösséghez kötött nemzetfogalom torzulás az eredeti francia "választható nemzet" fogalmához képest.

Renan abban a történeti szituációban eszmél rá a "választható nemzet" fogalmára, amikor az 1860-as évektől egyre erősödően a németek azon a jögon követelik az akkor Franciaországhoz tartozó Elzászt, hogy az ott élők nyelve és kultúrája szinte kizárólag német, így a német nemzet részét alkotják. Elzász lakossága azonban - német léte ellenére - nem kívánt átkerülni a porosz hegemonia alatt egységesülő Németországba, és továbbra is a francia államban akart maradni. A francia Ernest Renan ekkor ébred rá az időközben feledésbe merült, francia forradalom idején használt nemzetfogalomra, ahol e fogalom még nem kötődött az etnikai-nyelvi közösséghez. Ha tehát a német nyelvű és kultúrájú elásziak a francia nemzetet választják, akkor ök e nemzet részeit képezik, és Németország nem léphet fel területi igényrel. A "világpolgár választható nemzete"-fogalom tehát jól megfogható és lokalizálható államérdekhez kötődött a francia és a német nagyhatalmi törekvések ütközése idején, és ha ez nem is teszi még feltétlenül hamissá, keletkezését és akkori hatását magyarázni tudja.

Az új nemzetfogalom problémái akkor bukkannak elő, ha szembeállítjuk az **etnikai-nyelvi közösség értelmében vett nemzetfogalom történetileg betöltött funkciójával**. Röviden úgy összefoglalhatjuk, hogy az iparosodás és az írásbeliség elterjedésének növekedésével egyre nagyobb tömegek mozgásán alapuló közösségek **közvetlenül átélhető identitást kaptak az etnikai-nyelvi közösség határainak kontúrossá válásával**, és így nem egy szervesen birodalom bontakozott ki a múlt század elejétől Európában, hanem a kereszténység bázisán egységben maradvá ugyan, de nemzetállamok sokasága formálódott ki. Az elmúlt kétszáz év robbanásszerű európai társadalomfejlődésének ez adta meg az alapot. Mint az köztudott, a nemzeti öntudatra ébredés és belső nyelvi illetve kulturális egységesülés együttjárt a szomszéd nemzetek iránt feltámadó gyűlölettel is, ami az egységes kereszténység középkori Európáját nem jellemezte, de ezt, mint szükségszerű rosszat, mellékesnek lehet tekinteni a birodalmi szerveződés elkerülésének útján. A francia forradalom és a felvilágosodás eredeti nemzetfogalma, a **világpolgárokon nyugvó "választható nemzet" kategóriája nem tudta volna ellátni ezt a funkciót. Ez az elképzelés ugyan lázba tudott és tud hozni néhány tucat entellektüelt és maroknyi filozófust, de nem tudja áthatni és érzelmileg fűtött identitást létrehozni az egyszerű emberek millióiban**. Tehát nem torzulás, aberráció volt az etnikai-nyelvi közösséghez kötött nemzetfogalom elterjedése, hanem a modernség létrejöttének egyik

legelementárisabb vívmányának tekinthető. Az elmúlt évtizedek pedig azt is megmutatták, hogy a kezdeti külső tagadással, a nemzetek közötti gyűlölködéssel alátámasztott nemzeten belüli kohézió békésebbre tudott változni, ahogy a német-francia nemzeti ellentétek mai megszélidülése is mutatja.

Ezzel le is zárhatjuk a nemzetfogalom absztraktabb elemzését, de itt és most Magyarországon sokkal konkrétabb veszélyt jelenthet az urbánus szellemi körök által felkarolt átértelmezés, ezért érdemes már előre jelezni az ebben rejlő problémákat. (A bevezetőben említett szabaddemokrata filozófus nagyon jó francia kulturális kapcsolatokkal rendelkezik, és kizárt dolog, hogy elkerülné figyelmét Alain Finkielkraut!) A etnikai-nyelvi közösséghez kötött nemzetfogalom elvetése és helyette a széleskörű sulykolással elterjesztett "választható nemzet" fogalom legitimá válása esetén ugyanis - és ez a nemzet kérdésének másik oldala - a tömeges rasszizmus kínzó érzése merülne fel és bizonytalanítaná el az értelmiségi és a szélesebb szellemi körökön túl milliókat Magyarországon. Ez pedig minden bizonnyal hozzájárulna a nemzeti identitás további gyengüléséhez, ami az elmúlt 40 év és főként az elmúlt öt év után amúgyis egyedülállóan alacsonnyá vált Magyarországon. Csak emlékeztetőül jelzem, hogy nemzeti ünnepünkre, a legutóbbi március 15-re időzítette a rádió néhány szerkesztője egy olyan írás felolvasását egy magyar arisztokrata családi név viselőjének tollából, amely ebben a kontextusban a magyargyalázás határait súrolta, mint azt néhány ellenzéki lap szóvá is tette. Ezentúl azonban a "csínytevést" visszhang nélkül nyelte le a magyar értelmiség.

Ilyen helyzetben a nemzet fogalmának elszakítása az etnikai-nyelvi-kulturális közösségtől és jelentésének megváltoztatása végzetes lenne a több államban szétszabdaltan élő magyar nemzet számára. Aki azt gondolja, hogy ilyen széles tömegeket ilyen mélyen érintő átértelmezés a gyakorlatban nem hajtható végre, azt emlékeztetem egyrészt a szabaddemokrata médiaértelmiség egyre sokrétűbbé és lassanként kizárólagossá váló nyelvpolitikai hatalmára, másrészt egy konkrét példára, amely hasonló mechanizmusokkal, az előítélet fogalmának kitágításával és ennek sokrétű sulykolásával a közvéleményben oda vezetett, hogy megszüntették a rendőrségen belül szervezett cigánybűnözési osztályokat, mivel ez a kitágított előítélet fogalma szerint rasszimust jelentett. (Ezzel egyáltalán nem akarom tagadni a rendőri túlkapások lehetőségét!) Példám csak azt akarta mutatni, hogy egy elméleti átértelmezésnek a leggyakorlatibb következményei lehetnek, és ha egy vélemény sulykolására és finom munkamegosztásokkal ismételtesre és újabb ismételtesre egy monopóliummal rendelkező közvélemény-alakító szellemi hatalom áll rendelkezésre, akkor akár a nemzet fogalma is átértelmezhető a jelzett irányban. Nyelvpolitikai küzdelemben ekkora fogást még nem ért el ugyan az elmúlt években a szabaddemokrata médiaértelmiség, nem vitás azonban, hogy lassanként most érik el hatalmuk csúcsát, ha a maradék két - lassan már csak másfél - napilap (tőlük való) függetlenségét is fel tudják számolni.

A nemzeti érzés és szimbólumok legitim kifejezési lehetőségei Magyarországon abnormálisan vissza vannak szorítva, és az urbánus kontra népi-nemzeti szerveződés központi politikai törésvonallá válásával az elmúlt években még kiélezettebbé vált a nemzeti szerveződés kérdése.

Figyelnünk kell az etnikai-nyelvi-kulturális közösséghez kötött nemzetfogalom épségére, mert nálunk ez nem csak elméleti kérdés.

(1995 aug. 3.)

A modernizáció értelmezései

A szocialista párt 94-es választási győzelme, illetve a nemzeti politikai tábor háttérbeszorulása miatt az ezt követő nyelvpolitikai átrendeződés hamar megfigyelhetővé vált a tömegmédiák publicisztikai és kulturális részeiben. A trónfosztott kulcskifejezések, régi hívószavak helyett persze nyilvánvalóan csak hosszabb távon mutatkoznak meg az új "közbeszéd" - hogy a Becskeházy Attila és Kuczi Tibor által bevezetett fogalmat használjam - stabilabb részei, de néhány felfutó kifejezést már most is tudunk azonosítani a tömegkommunikáció publicisztikai részeiben és az új vezető politikusok illetve szellemi hinterlandjuk megnyilvánulásaiból. Ilyen karrier előtti stádiumban levő a jelek szerint a "modernizáció" kifejezés. Ismét, mert a 80-as években egyszer már lefutott egy nagy vita erről a fogalomról, noha ez akkor jobbra a társadalomtudományi berkeken belül történt meg. A mindennapi életben persze a fogalmak mindig többértelműek és elmosódottabbak lesznek, de ha némileg leegyszerűsített formában emlékeztetünk itt néhány markáns jelentésre és ezek különbségére, akkor talán reflexívebb szintre tudjuk tolni a közbeszéd fogalmait is - jelen esetben a modernizációét.

Már azért is érdemesnek tűnik tisztázni a modernizáció értelmét, mert erről a 80-as években két teljesen eltérő értelmezés látott napvilágot a magyar társadalomtudományi folyóiratokban - és még nem is említettem az e fogalmat egyszerűen az iparosításra szűkítő megközelítést, amely elsősorban a történészek és a közgazdászok között terjedt el, persze többnyire minden elméleti végiggondolás nélkül.

Modernizáció és megkésettség

Az egyik megközelítés a nyilvánosság előtt először a 80-as évek elején jelent meg, a modernizáció értelmének tisztázása felé törekedve. Ez úgy értelmezte e fogalmat, **mint egy fejlődésben megkésett társadalom tudatos utolérési stratégiáját**. Ebben a gondolati keretben modernizáció csak ott merül fel, ahol egy fejlettebb régióhoz képest lemaradás van, és a lemaradt társadalom a fejlettebb régió katonai, ipari nyomása alatt tudatos utolérési stratégiát kénytelen alkalmazni hátránya ledolgozására. Megkésettség, mintakövetés, a mechanikus másolás veszélye, harmadik világ, iparosítás stb. voltak az ebből származtatott kulcsszavak a modernizáció körülírására. Fontos vonást jelentett ebben a megközelítésben az általános modernizációs trendek elutasítása. Ti. ez a megközelítés arra helyezte a hangsúlyt, hogy ami spontán fejlődésben, sokszáz év alatt valahol egy fejlettebb régióban kialakult, azt a megkésettség állapotában levő ország nem tudja utánozni.

Modernizáció és funkcionális elkülönülés

Egy másik modernizáció-értelmezés szintén a 80-as évek elején jelent meg a hazai társadalomtudományokban, ide tartoztak az én írásaim is. Ez a megközelítés absztraktabb társadalomelméleti szintről indult, és a különböző civilizációk összehasonlítását vette alapul egy fontos szempontból. Ez a szempont pedig a különböző civilizációk által elért társadalmi komplexitást és hatékonyságot jelentette. Részletekben ugyanis a civilizációk valóban összehasonlíthatatlanok. Ha azonban absztraktabb szinten az egyes civilizációk által biztosított komplexitást és hatékonyságot nézzük meg, akkor lehet találni néhány olyan modernizációs

univerzáliát, melyek hiánya miatt egy társadalom nem tud egy bizonyos szint fölé jutni. Nyilván egyetlen történész se fogja vitatni, hogy az írásbeliség valamely formája nélkül nem léphető túl egy meghatározott társadalmi fejlettség (nevezzük ezt semlegesen komplexitásnak, összetettségnek). De ha elfogadják, akkor nincs többé indokuk megtagadni annak lehetőségét, hogy hasonló modernizációs univerzáliák ezentúl is kimutathatók. Minden civilizáció közül, úgy tűnik, a görög-rómaiból kibomló európai fejlődés tudta eddig a legbonyolultabb társadalmakat stabilan megteremteni. Ha megpróbáljuk kiemelni azt a modernizációs univerzáliát, amely ezt lehetővé tette, akkor azt találjuk, hogy **az egyes társadalmi alapfunkciókra irányuló tevékenységek egymástól elkülönülése - funkcionális differenciálódása - volt az az új elem, ami az európai modernizáció utóbbi öt-hatszáz évében jól megragadható.** Ez persze elsősorban Nyugat-Európában ment végbe tisztán. A szekularizációval a vallás lehúzódt le a társadalmi szövodekről, majd a politikai állam vált el a magánszférától. Később - ezek következtében - a jog elválik az államhatalmi szférától és kiépíti önálló logikáját éppúgy, mint a tudományok, majd a XIX. századtól az egészségügy, az oktatás, az ideológiai szféra, a tömegkommunikáció etc. bontja ki önálló alrendszerű szerveződését. Külön-külön ismertek és bevettek voltak ezek a folyamatok a történettudományokban, de egységbefoglalásukat csak absztrakt társadalomelmélet volt képes kidolgozni, és ezt tette több előfutár után az 1950-es évektől az amerikai Talcott Parsons, és az ő vállán állva a német Niklas Luhmann.

Az ő nyomukon azt lehet mondani, hogy egy komplex társadalom nem tud stabilizálódni - vagyis a felmerülő belső feszültségek nem pusztán továbbfejlődését akadályozzák, hanem még fejlődési szintjét is dezorganizálódás fenyegeti - ha a funkcionális elkülönítéseket **valamilyen formában** nem hajtja végre. Itt talán már látható az előbbi modernizáció értelmezéstől való eltérés. Nem Kelet és a harmadik világ, hanem Nyugat itt a viszonyítási pont, másrészt ez a gondolati keret elismeri, hogy léteznek megkerülhetetlen modernizációs vonások. (Amit persze nem biztos hogy elér egy társadalom, de az állítható, hogy enélkül nem tud magasabb szintre lépni.)

Modernizáció és "belevonás"

Fontos vonást jelent a modernizációban az egyre átfogóbb embercsoportokban való szerveződés. Ezt a szociológiaelmélet "belevonásnak", "inklúciónak" nevezi, amely révén átfogó identitások (nemzet, osztály etc.) jellemzik az egyes emberek azonosulását, és ennek másik oldala a szűkebb embercsoportokra szétagozódás leépülése. Európában a kereszténység átfogó bázisán - és sokszáz éves közös, latin alapú szellemi szocializáció után az újkortól felgyorsulva bomlott ki a nemzeti keretek közötti szerveződés, és ez lehetővé tette, hogy a szervetlen birodalmi keret helyett olyan fokú átfogó identitás jöjjön létre, amely a szűk papi-hivatalnoki rétegeken túl a társadalom széles tömegei számára is átélhető közösségi forma adja a szellemi tájékozódás keretét. A nemzeti keretekbe való tömeges belenövés XIX. századi kezdetei persze átmenetileg háttérbe tolták az egységes Európa azonosulási formáit, és az öntudatra ébredt nemzetek között a korábban ismeretlen gyűlölködés érzelmeit is létrehozták. Az elmúlt évszázad katalizmái után viszont az előző évtizedek már a nemzeti érzelmek olyan fennmaradását mutatják, amelyet inkább a belső közösségiség és kevésbé a külső taszítás jellemez. Az egységesülő nemzetközi jog, a világgazdaság, a tudományok és a művészetek átfogó régiókban szerveződése így létre tudja hozni a birodalmi méretű szerveződést, ám anélkül, hogy annak belső ürességet örökölte volna. A "belevonás", az "inklúzió" tehát sok szempontból túlhaladta már a nemzetállamok kereteit a modernizáció mai fokán, de a nemzeti

identitás átalakult formában nélkülözhetetlen a modernizáció magasabb fokain is.

Fontos tehát rámutatnunk, hogy nemcsak a funkcionális elkülönülések elmaradása hoz menthetetlenül létre modernizációs zsákutcát. A társadalom akkor sem tud elérni hatékonyabb szintet, ha csak csökevényesen valósul meg benne a "belevonás". Magyarországon ma ezt különösen hangsúlyozni kell, mert a szellemi-kulturális szférákban az elmúlt négy-öt évben korábban soha nem látott erősséggel csapott fel az "urbánus - népi/nemzeti" szembenállás, innen pedig fokozatosan a politikában is tagozódást kényszerített ki. Ha a tudományos vagy a művészeti termékek megítélésénél, tanszékek, kutatóintézeti részlegek, művészeti és tudományos szerkesztőségek és szerzőgárdáik szelekcióit az határozza meg döntő mértékben, hogy - az adott szervezetben éppen domináns csoport szerint - magyar vagy nem magyar, vagy a másik oldal dominálása esetén: zsidó vagy nem zsidó az érintett, - akiről vagy akinek művéről van szó -, és minden további értékelés, jutalmazás, befogadás már ezen a szelekción alapul, akkor ezt egy részleges modernizációs zsákutcának lehet tekinteni. Ezen az alapon soha nem lehet elérni azoknak az országoknak a teljesítményeit, ahol már leküzdötték ezt a partikuláris, premodern vonást. A "törzsi háború", a "kirekesztés" - legyen az bármilyen irányú is - a modernizáció akadály: a harmonikus belevonás elmaradása. Nem vitás persze, hogy torzulást jelent a "kozmodopolitizmus" is, amikor az átfogó nembeli fejlődésre figyelve megvetően kezelik a nemzeti identitást. A társadalom átfogó tömegei számára különösen nélkülözhetetlenek ezek az elérhetőbb azonosulási formák.

Modernizáció és innováció

E modernizációs megközelítés további alkérdésévé válik az **innováció, a társadalmi megújulás vizsgálata is**, ami persze a technikai újítások kapcsán empirikus szociológiai kutatásoknak is önálló tárgyát képezte a szociológiában. A funkcionálisan elkülönült társadalmi alrendszerek ugyanis könnyebben tudnak kialakítani olyan mechanizmusokat, amelyek folyamatos cserélődést tudnak létrehozni az alrendszerek működésében anélkül, hogy a társadalom megrokkanna. A nem modern társadalmak alapproblémája ugyanis - hatékonyságuk mellett, hogy csak robbanásokkal, forradalmakkal és kataklizmákkal képesek átalakulni. Ez pedig mindig egy kezdőpontra veti vissza a forradalom utáni társadalmakat az új pálya megkezdése előtt. A modernizáció azonban lehetővé teszi az egyes elkülönült alrendszerekben, például a politikában, hogy úgy változtassa meg működő állapotát, hogy összeroppanjon az állam, de ugyanígy a jognál, a tudománynál, a családnál stb. láthatók ezek a beépített megújító mechanizmusok. Melyek ezek? Lássunk néhány példát.

A modern állami politika rendszeresen visszatérő választások formájában kapott ilyen beépített megújító mechanizmust. Nem kell már királyt gyilkolni, palotaforradalmat vagy átfogó társadalmi forradalmat csinálni ahhoz, hogy leváltsuk a régen leválthatatlan hatalmat. A modern jog ugyanígy csak hatályon kívül helyezésig létező jog, míg korábban a "jó öreg jog" nem volt érinthető, hanem csak a generációváltások menetében, a szokásjog "fűnövésszerű" észrevétlen átalakításaival változott meg. Ugyanígy a modern tudomány igazsága már csak cáfolásig létező, és úgy épülnek fel a tudomány jutalmazási mechanizmusai, díjazták a sikeres cáfolást, míg korábban ugye még meg is égethették a nyughatatlant. A modern család is a válásig létező házasságon alapszik már, és csak így lehet maga a család intézménye stabil az állandóan változó világban. A modernizáció egyik aspektusa tehát - a funkcionális differenciálódás mellett - a változásra átépülés. Az olyan társadalmak, amelyek ezeket a mechanizmusokat kiépítették, soha nem látott bonyolultságot tudnak stabilizálni, és ez nagy hatékonyságot ad a társadalom

működésének.

A sztálini modernizáció

Az olvasó talán észrevette az eddig leírtakból is, hogy ez a modernizáció-megközelítés mély kritikára adott lehetőséget a monolit szocialista társadalmakkal szemben is. Ugyanis, amíg a marxi termelési módok egymásutániságát - feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus - vettük alapul, addig boldog fölényben érezhettük magunkat a versenyben lekörözött Nyugattal szemben. De ha a mindennapi ésszel hasonlítottuk magunkat a "legőzöttökhöz", akkor itt valami nem stimmelt. Az általunk adott modernizációs megközelítés azonban jól felmutatta a sztálini társadalomszervezés zsákutcás jellegét, amely - a kegyetlen vonások eltompulása mellett is - a bukásig mindvégig meghatározta a "reálisan létező szocializmus" országait Kelet-Európában és szerte a világon. Ez a zsákutcás jelleg pedig úgy fogalmazható meg, hogy miközben a sztálini társadalomszervezés a Nyugat felületi mutatóit - ipari növekmény, katonai potenciál, írástudatlanság felszámolása - igyekezett behozni, addig ezt olyan társadalomszervezéssel próbálta elérni, hogy összevázta a régióban amúgyis csak csonkák és felemás funkcionális elkülönüléseket, és egy vaskézzel irányított centrumban vonta össze az összes társadalmi szféra szervezését. Ahol egészen mélyről indultak - például Oroszországban, Albániában vagy Bulgáriában - ott az első években ez a modernizációs stratégia nagy sikereket ért el. Az írástudatlanság felszámolása, a durvább nehézipar megteremtése és nagy ipari növekmény eleinte garantált ebben a modernizációs modellben. Ha azonban az iparosítás már elért egy bizonyos fejlettségi szintet - vagy már eleve ilyen országok kerültek a sztálini modernizáció jármára, mint a fejlettebb közép-európaiak - akkor kezdett megmutatkozni, hogy a szétfúzott jogrendszer, tudomány stb. nélkül az iparosítás sem jut túl egy szinten.

Ilyen társadalomelméleti háttérből szemlélődve természetesen előre lehetett látni, hogy a reálisan létező szocializmus országaiban, ha már egyszer nem tudták idejében megsemmisíteni a nyugati modernizáció országait a világforradalom menetében - miként az oszmán birodalomnak sem sikerült annak idején - összeomlás fog bekövetkezni. Még ha nem lehetett is tudni, hogy melyik évben jön el. Ezzel szemben jó néhány világhírű nyugati marxista szociológus a nyugati társadalmak zsákutcás jellegéből kiindulva, mint még eséllyel rendelkezőket figyelte rokonszenvvel - távolról - a szocialista Kelet-Európát. (Tanúság erre vitám Claus Offe professzorral a Bielefeldi Egyetemen, 1985-ös németországi tanulmányutam során.)

*

Ha új kulcskifejezésként ismét elterjed közgondolkodásunkban a modernizáció fogalma, akkor én e második modernizáció-értelmezés mellett kardoskodom. Funkcionális elkülönülések, belevonás, beépített innovációs automatizmusok és önálló logikák jellemzik a modern társadalom jogrendszerét, politikáját, közigazgatását stb. A modern társadalomtudományok feladata, hogy felkutassák mechanizmusait, és jó lenne, ha a modernizáló szocialisták ezeket ültetnék át a gyakorlatba.

(1994 szept. 6.)

Érték és reputáció

Pénz nélkül a modern társadalom nem működik. A pénz értékállóságának összeroskadásával a hatékony társadalomszerveződés végveszélybe kerül. A tervgazdaság kemény évtizedeinek tapasztalatai alapján, sajátos módon már azt is tudjuk, hogy humánusabb olajban megfőzni néhány pénzhamisítót - mint azt a pénzben való bizalom megteremtése iránti középkori erőfeszítések mutatták - mint előidézni a kegyetlen hatást, amikor egy centralizált hatalom elosztó-tervező apparátusa lép a pénz helyére. És még a kegyetlen terror ellenére is el kellett buknia egy fejlettségi szint felett - ha már a világforradalom menetében, 1917 után nem tudta idejében megsemmisíteni a nyugati országok civilizációs mintáit - az oszmán birodalom is ezen bukott el. (Apropó: az elmúlt években a társadalomtudományi irodalmunkban - sőt a nyugati baloldali ideológiai-szellemi körökben is - közhellyé vált, hogy "nem láthattuk előre a kelet-európai szocializmusok összeomlását". Hadd opponáljak itt és jelezzem, hogy - még a reálishan létező szocializmus éveiben - aki Talcott Parsons és Niklas Luhmann funkcionális rendszerelmélete fényében nézte át a modernizáció általános trendjeit és a modernizációs zsákutcák lehetőségeit, az legfeljebb az évszámot nem tudta előre megmondani - és azt nem is lehetett, mert a pontos dátumot mindig egy sor véletlen egybeesés határozza meg - de magát a közeli összeomlást igen. Marxista társadalomelméleti alapról vagy valamelyik újabb variánsa fényében persze, hogy nem volt rá lehetőség, és a fenti tézis bevetté válása, illetve az, hogy a funkcionalista rendszerelmélet belátásainak igazolódása egyszerűen elsikkad ebben a kérdésben, mai erős tudományhatalmi pozícióikkal magyarázható.)

Egy komplex társadalomban, a társadalmi fejlettség magasabb fokain azonban az értéktermelés előfeltétele nemcsak a pénz megbízható működése, hanem egy sor további "generalizált cseremédium" elengedhetetlen itt. Úgy tűnik, hogy **a különböző társadalmi alrendszerek sajátlagos reputációs rangsorai azok, amelyekben rögzülnek az egyes alrendszereken belüli teljesítmények értékei**, és ezzel lehetővé válik, hogy bárki ugyanúgy tudjon eligazodni például a tudományos teljesítmények, az irodalmi, a sport vagy akár az orvosi teljesítmények eltérő értékei között, mint a gazdaságban a pénz értékmérőjén keresztül megmérhetőségévé teszi. Ehhez persze az kell, hogy a tudósközösségek, irodalmárközösségek stb. belső felépítése ne álljon össze egy hierarchiába, hanem egymás melletti kis körök versengése legyen a jellemző, mert a hierarchiában mindig az "előljáró" az okosabb már hivatalból is. Ez esetben pedig inkább mindenki ezekre a pozíciókra fog törni, nem a tényleges tudományos, irodalmi stb. teljesítményre. Másrészt olyan felszíni jellemző jegyek kellenek, melyek alapján az adott szakmai közösségek belső rangsorolása hihetően elvégezhető, s a korszak vezető tudósainak, irodalmárainak, orvosainak, sportolóinak stb. rangsora mindenki számára gyorsan leolvasható. Csak ha ezek működnek, akkor lehet elkerülni, hogy a fiatal kutató, egyetemi oktató ne elsősorban tanszékvezető, dékán, rektor akarjon lenni, hanem elismert tudós, ha pozíció nélkül is - és lehetne sorolni az egészségügyi, az irodalmi, a sport stb. szférákban is ugyanezt. Ha egy ország szellemi életében a szervezeti hierarchiák válnak uralkodóvá, akkor szervezeti karriert kell befutni ahhoz, hogy az ember megkapja a nagy tudós, kritikus, orvosprofesszor, művész elismerést, pedig ez teljesen független a vezetői képességektől és teljesítményektől. És fokozza a bajt, hogy az így "pénzhamisítók" módjára kialakult tekintélyek az egyetemek, klinikák, irodalmi szerkesztőségek élére kerülve egész szférák teljesítményét kontraszelektálják, és vazallusoknak adnak előléptetést, ösztöndíjakat, tanszékvezetői megbízásokat, és milliárdok

felett rendelkezve hatodrangú teljesítményekre költik az amúgy is szegényes állami finanszírozást.

A gazdasági szférában lebontottuk tervutasítást, és piacon-pénzen szerveződő mechanizmusokat engedték kibontakozni. Egy sor más társadalmi szférában azonban rejtőzködve tovább élnek a tervutasítás jellemzői. Felsőoktatásunkat állami engedélyeztetési rendszer, központi engedélyeztetési bizottságok és a társadalomtól elvont pénzekből fenntartott monopolegyetemek, főiskolák jellemzik, s alapvetően ez a helyzet az egész oktatási rendszerben és az egészségügyben is. (A pedagógus szakszervezetek és érdekképviselői szervek valamilyen rejtélyes okból úgy képzelik, hogy valóban a pedagógusok érdekeit védik, amikor ragaszkodnak az államilag fenntartott iskolák rendszeréhez, pedig a nyelvoktatási piac évtizedes működése tisztán mutatja ennek ellenkezőjét; tessék megnézni a nyelvoktatási piacon megjelenni képes nyelvtanárok és a többi tanár jövedelme közti különbségeket!) Merev hierarchiák szövik át akadémiai-tudományos életünket, az egyetemi világot és a legtöbb szellemi-kulturális szférát is. A szakmák közössége előtt még a torzult állapotok ellenére is sokszor kézenfekvő, hogy akadémiai és szervezeti vezetőket korábbi vazallusi teljesítmények röptettek előre, és zokszó nélkül tudomásul vesszük a szellemi "pénzhamisítók" karrierjét, majd egész társadalmi szférákat meghatározó hatalmukat.

A fentiek után nyilvánvaló, hogy én támogatandónak ítélem a pénz értékállóságára törekvő monetarista gazdaságpolitikát, még ha elképzelhetőnek tartom azok igazát is, akik egy gazdasági növekedés beindítása kedvéért egy rövidebb idő után inflálódottabb szinten is lehetők tekintik a stabil pénz későbbi kialakítását. De miért csukják be a szemüket itt a közgazdászok, és miért nem látják, hogy a komplex társadalomban más "pénzek" , cseremédiumok is léteznek, és ha itt szabad a "pénzhamisítás", akkor mint lyukas zsákból folyik ki a kulturális alrendszerekbe pumpált pénz?!

Ha tehát a szakmai reputáció jelenti a különböző társadalmi alrendszerekben működők sajátlagos "pénzét", és az itteni reputációs rangsorok tisztasága felel meg a pénz értékállóságának, akkor ezek védelme épp oly fontos lenne, mint a csengő pénzérmében vagy bankjegyekben megjelenő pénz védelme. A magyar társadalom egyik alapvető problémája, hogy a tényleges teljesítmények mérésére és rögzítésére csak nagyon csenevészeken épültek ki a megbízható szakmai reputáció-rangsorok. A szakmai közösségeken belül már jeleztem a legfőbb akadályt: a hierarchiába, állami engedélyeztetésbe és centralizált szervezetbe merevedést. Ennek kihatása, hogy a szakmabeliek sem fogadják el autentikusnak a szakmán belüli értékeléseket. Ez pedig visszahatásképpen elsorvasztja a szakmai közösségek értékelési mechanizmusainak működését. Másrészt **ez az elsorvadás lehetővé teszi, hogy a szakmai nyilvánosság helyett az átfogó tömegkommunikációs nyilvánosság értékelése lépjen a reputációs rangsorok meghatározójává elő.** A nyugati országokban is meg van a jelentősége annak, ha az ember könyvéről nagy példányszámú napilapokban közölnek recenziókat, készítenek interjút a szerzővel, vagy egy zenedarab, egy színmű bemutatójáról tudósítanak részletesen, hisz ez szélesebb körből is olvasókat, érdeklődőket vonz, hírnevet épít. De mivel itt jól működnek a speciális szakmai közösségek belső értékelései, így a szakmán belüli hozzáértők kontrollja mellett alakulnak a reputációs rangsorok. Nálunk azonban ezek jórészt hiányoznak, ezért a legtöbb szellemi szféra teljesítményei a tömegmédiumok útján kapják meg az egyedüli értékelést. Az így kialakult rendszert akár "nagyüzemi szellemi pénzhamisításnak" is nevezhetjük, ahol politikai pártállás, közös szocializációs múlt és ideológiai elkötelezettség dönt a reputációk nagyságáról. Némiképp túlzással azt mondhatjuk, hogy nemegyszer a belső szervezeti

hierarchiák vazallusi teljesítményei vonalán előrehaladottak csapnak össze a reputáció rangsor élén a tömegmédiák által felhízalt reputációk birtokosaival. Aki pedig mindkét tábor mércéinek megfelel - azaz: ügyes vazallus és jó médiaértelmezési - az akár mint az akadémiai, egyetemi, irodalmi szféra "bárója" érezheti magát a csúcson, és egész korszak fulladozhat kezének súlya alatt.

Én nem tudom, hogy a közgazdaságtanban belül hány évtized kellett a monetarizmus hatalomra jutásához, de reménykedve várom, hogy az átfogóbb társadalomtudományokban és az egész szellemi-kulturális életben is teret nyer egyszer. Egy fejlettségi szinten túl a "szellemi pénzhamisítás", a manipulált reputációs rangsorok működtetése legalább olyan kártékony, mint amit a gazdaságban az egyszerű pénzhamisítás és a pénzrontás más formái jelentenek.

(1994 dec. 24)

Egy új alkotmány előfeltételei

A 94-es parlamenti választások eredményeinek egyik nem várt mellékterméke - ebből a szempontból akár kellemes meglepetést is mondhatunk - hogy az új kormánykoalíció kétharmados többsége esélyt ad egy új alkotmány elkészítéséhez. Egyik utóbbi könyvem függelékeként magam is publikáltam egy részleges alkotmánytervezetet, így érthető izgalommal figyelem az új alkotmány előkészítését illető nyilatkozatokat, információkat a kormánykoalíció vezető politikusainak megnyilvánulásából. Ebben a cikkben a most már konkréttá vált alkotmányelőkészítési folyamat néhány alkotmánytani és politológiai összefüggését szeretném elemezni.

Szakmai konszenzus egy új alkotmány mögött

Az első kérdéskört a következőképpen lehet megfogalmazni: hogyan áll a jövőendő új alkotmányunknak a magyar társadalom tudatában való rögzítésének lehetősége? Egy-egy hozzáértő szakember, széttekintve a világban és a történelemben, egyedül is képes elkészíteni egy szakmailag esetleg minden szempontból kifogástalan alkotmánytervezetet, de **ténylegesen működő alkotmány** csak az adott ország kulturális-szellemi rétegei által kihordottan és az így létrejött konszenzusok és magától értetődőségek közegébe ágyazottan tudja kifejteni a tőle elvárt hatásokat. Mielőtt pedig a szélesebb kulturális-szellemi rétegekben (és innen egyszerűsített formában tovább terjedve a szélesebb tömegekben) kialakulnának ezek a közmegegyezések és magától értetődőségek az új alkotmány egyes elveit és intézményeinek értelmét illetően, szűkebb szakmai körökben kell lefolytatni a vitákat az új alkotmány egyes belső intézményeinek, elveinek főbb modelljeiről. A későbbiekben, a már működő alkotmány idején az itt született közmegegyezések az alternatívákról kontrollálják és őrzik az alkotmány intézményeinek az értelmét, miközben ezen intézmények pozícióinak mindenkor birtokosai

egymással küzdve a napi politika nyomása alatt érthetően "pártosan" elfogulva igyekeznek értelmezni a hosszú távra szóló alkotmány szabályait, elveit, továbbá az újságírók illetve a politika iránt érdeklődő állampolgárok naponta megítélik az alkotmányos élet picinyke részleteit. Azt lehet mondani, hogy a valóban működő alkotmány "magvát" az adott ország szakmai körei által kihordott konszenzusok adják. Ezt tartják irányadónak a politikusok, az újságírók és a szellemi-kulturális rétegek is. Ilyen kihordott szakmai egyetértés nélkül egy-egy alkotmánybíró, médiakedvenc pártszakértő, igazságügyi adminisztrátor stb. többé-kevésbé akadálytalanul hirdetheti ki "evidenciaként" az egyes alkotmányos intézmények és elvek saját verziójú értelmezését, és a laikus újságírók és a szélesebb szellemi körökben homályosan és ellentmondásokkal terhelt alakban rögzülnek az alkotmány rendelkezései.

Egy új alkotmány kidolgozásának kezdetén tehát ezt az alapkérdést kell feltenni: **a modern alkotmányok alapkérdéseit illetően milyen fokú értettséget ért el a magyar szakmai (alkotmányjogi-politológiai) körök állapota, milyen mértékben alakultak ki konszenzusok ezekben a körökben az egyes alkotmányjogi intézmények főbb modelljeit illetően?** Csak a félreértések elkerülése végett: ezeknek a konszenzusoknak nem a bevezetendő, a helyesnek gondolt modellekre kell vonatkozniuk, hanem arra a mélyebb előkérdésre, hogy mit jelentenek az egyes modellek, és az egyes alkotmányos elveknek mi a többé-kevésbé pontos tartalma - tekintet nélkül még arra, hogy aztán ezek közül melyeket tartja valaki alkalmasnak alkotmányba foglalni a mai Magyarországon.

A létező szocializmus és "papíralkotmánya"

Nézzük meg előbb a külső mutatókat az alkotmányelőkészítés szakmai keretét illetően, majd néhány alkotmányos elv és intézmény vonatkozásában a szakmai konszenzus kérdését. Az előbbit érintve csak emlékezetünkbe kell idézni, ami nyomokban talán a szélesebb szellemi-értelmiségi rétegekben is ismert volt: Magyarországon az elmúlt negyven évben, amikor az alkotmány - azon túl, hogy augusztus 20-án munkaszüneti napot jelentett - pusztán papírlapként létezett csak. Alig néhány, nyolc-tíz jogi kari oktató, intézeti kutató tette megélhetése alapjává az alkotmánnyal foglalkozást. Érdemben foglalkozni az államhatalom kérdéseivel egészen a 80-as évekig komoly egzisztenciális - korábban még súlyosabb - problémát jelentett volna, és az egyes államhatalmi intézmények működése amúgyis el volt zárva a nyilvános kutatás elől, így az érdemleges alkotmányjogi kutatás és oktatás gyakorlatilag elhalt ezekben az évtizedekben. Schmidt Péter, az egyetlen hazai alkotmányjogász, aki a 70-es évektől kezdve valami tartalmat is igyekezett publikációiban megpendíteni a választások "érdektartalma" kapcsán, inkább a politikai síkon nyitotta ki a joghallgató generációk érdeklődését, de az alkotmányjogi modellek belső (történeti és összehasonlító) kérdéseiről egészen a 80-as évekig nem volt rendszeres tudás Magyarországon. Ezt azért tudom állítani ilyen biztosan, mert kezdő tanársegédként ezekben az években feladatként kaptam az összehasonlító jog tantárgyának megtervezését a pesti Jogi karon. Miután vaskos német monográfiákból pótoltam, amit joghallgatóként soha nem tanulhattam, és írtam egy összehasonlító alkotmányjogi jegyzetet, senkivel nem tudtam érdemben megvitatni, pedig benne voltam a politológusok és alkotmányjogászok "sűrűjében", akik azóta már országosan ismertek lettek. A 80-as évek vége felé a nagyszorgalmú és korábban államigazgatási ügyészként szakképzett Kilényi Géza szervezésében az Államtudományi Kutatóközpontban megindult néhány nyugati tanulmány lefordítása, összegző tanulmányok íratása egy-egy alkotmányjogi kérdés kapcsán - ez a Központ gyakorlatilag fantomszerv volt abban az értelemben, hogy saját kutatógárdája nem volt, csak külső kutatókkal kötött megbízások alapján működött. Komoly vita nem folyt, és nem is folyhatott szakmailag

kompetens körök hiánya miatt, noha a 88 őszén megindult az új alkotmány előkészítésének. (Ezt mint az akkori alkotmányelőkészítő bizottság tagja is elmondhatom.)

Az alkotmányjogász körök és a tényleges alkotmányjogi tudás hiánya mellett hasonlóan üres volt a pálya a politológiai vonalon is. A 60-as évek végétől egészen a '80-as évek elejéig az úttörő Gombár Csaba egyrészt az asztalfióknak írogatott a szakmai viták minden esélye nélkül, másrészt ezek az írások is távol maradtak a ténylegesen működő államhatalmi intézmények kérdéseitől, a "hatalom" és más hasonlóan absztrakt filozófiai kérdésekkel foglalkozva. Némileg később a politológia felé induló Bihari Mihály szintén inkább a "demokrácia" általános kérdéseivel foglalkozott. Utólag be kell vallanom, hogy amikor a 70-es évek végétől - kinőve a joghallgatói iskolapadból - elkezdtem a politikai reformok kérdéseit körbejárni, néhány év után kissé már ingerülten fogalmaztam meg, hogy ideje lenne továbblépni és a konkrétabb alkotmányjogi síkon is nekilátni a politikai reform végiggondolásának.

A 89-es politikai váltás előtt némi mozgás indult meg a fiatalabb alkotmányjogászok között, a Schmidt Péter-nevelte Kukorelli István és Halmai Gábor érdemben kezdett belemélyedni a modern alkotmányjog egyes kérdéseibe. Tölgyessy Péter, aki túlságosan lázadó volt ahhoz, hogy beférjen közénk a pesti Jogi Kar Alkotmányjogi Tanszékére, óriási energiával és minden régi beidegződés nélkül ugrott neki az alkotmányjog érdemi elsajátításának. Ez volt az induló kör a 90-es évek fordulóján, melynek tagjai rendszeresebb alkotmányjogi tudással rendelkeztek - itt most nincs is mód kitérni az egyes részletkérdésekkel érdemben foglalkozókra. Tényleges viták azonban nem folytak e néhány ember között sem. A 89-es, szakmailag hirtelen jött alkotmányozás Tölgyessy óriási energiái és szerencsés középpontba kerülése nélkül feltehetően sokkal ellentmondásosabb eredményt hozott volna, mégha feszültségek így is jócskán maradtak a módosított alkotmányban. A jogszociológus Sajó András által 1990 tavaszán készített alkotmánytervezet is lényegében egyszemélyes vállalkozás volt. Utólag ugyan nyilvánosan is megvitatták - az alkotmányjogászok közül Halmai Gábor és én vettem részt a vitában -, de ez a vita laikus közönség előtt és pártelkötelezett médiakörök számára zajlott le, úgyhogy szakmailag gyakorlatilag visszhangtalan maradt és halt el. Volt még a DAC ("Democracy after Communism") alapítvány szervezésében egy konferencia az 1994 januárjában, ahol 15 év után először volt szerencsém - és gondolom ugyanez állt a többi résztvevőre is - együtt vitatkozni egy napon keresztül a mai Magyarországon többé-kevésbé kompetens majd összes alkotmányjogással. (Itt tényleg együtt volt Schmidt Pétertől Sajó Andrásig, Trócsányi Lászlótól Halmai Gáborig, Tölgyessy Pétertől Salamon Lászlóig Sólyom Lászlótól Áder Jánosig az ismertebb nevek nagy része.) Számomra azonban ez a vita is csak azt mutatta, mennyire az elején járunk még az igazán rendszeres alkotmányjogi vitáknak, és persze azt is, hogy milyen mértékű "pártszemüveges" látásmód munkál a vitázók egy részében még ilyen zártkörű rendezvényen is.

Az alkotmányozás külső kerete, a magyar szakmai körök állapota tehát eléggé szkeptikussá teszi az elemzőt, ha az új alkotmány előkészítésén elkezdésén medítál. Nem vitás, ma már némileg jobb helyzetben vagyunk, mintha nulláról indulnánk, ahogy a 89-es alkotmánymódosításkor történt, de a szakmai alkotmányjogi viták még ma is kevésnek bizonyulnak egy új alkotmány szakmai megalapozásához. A félreértések elkerülése végett: az előbbi fejtegetések nem arra irányulnak, hogy hátráltassák egy új alkotmány előkészítésének megkezdését, hanem inkább csak fel szeretném hívni a közvélemény figyelmét a rendszeres alkotmányjogi szakmai viták elmaradására, és arra, hogy ezek lefolytatásának kikerülése politikai blöffé silányíthatja a parlamenti többség révén "keresztülnyomható" új alkotmányt. Ez

egyrészt az új igazságügyi adminisztráció felé a túlságosan gyors ütemezések elnyújtását teszi követelménnyé ("az idén decemberre kész kell lenni az új alkotmány tervezetének" - jelennek meg a napilapokban az erre vonatkozó nyilatkozatok), másrészt az alkotmányjogi alapozó viták végett jól szervezett konferenciasorozatokra kell külön pénzeszközöket biztosítani, elfogulatlan szervezőkkel, akik minden kompetens (és csak kompetens) alkotmányjogászt és politológust bevonnak e vitákba - egyenlő eséllyel és írásbeli tanulmányok készítésének kötelezettségével. Megfelelő sűrűség és írott anyagok készítése mellett talán a következő félév is elegendő lenne az elmúlt évtizedek mulasztásainak behozására az alkotmányjogi alapviták terén, de inkább csússzon még egy félévet az új alkotmány, mintsem ez a fázis kimaradjon.

A hatalommegosztás elvének kérdése

Ennek illusztrálására hadd hozzak néhány példát, és ezzel már át is tértem az alkotmánytan belső modellkérdései fölötti konszenzusok, magától értetődőségek állapotára a hazai szakmai körökön belül. A lehető legnagyobb bizonytalanság látható mind e körökön, mind a szélesebb értelmiségi rétegekben a **hatalommegosztás elvét** illetően. Az elmúlt negyven év monolit és egyközpontú politikai rendszerének körülményei közepette a hatalommegosztás elve mint a jogállam kelléke vált bevetté a laikus értelmiségi rétegekben Magyarországon, a pluralista demokrácia, a bírói függetlenség, a szabad politikai véleménynyilvánítás szinonimájaként. Mivel alkotmányjogi diszkurzus nem folyt nálunk, a finomabb disztinkciók, elhatárolások az alkotmányjogi berendezkedés és a hatalommegosztás elvét illetően nem válhattak a laikus értelmiségi tudás részévé. Még emlékszem, mikor fiatal tanársegédként az összehasonlító alkotmányjog tematikáját kellett kidolgoznom a 80-as évek elején, és pótlólagos olvasással a német szakirodalom terén némileg túljutottam a joghallgatóként tanultakon, mennyire meglepődtem idősebb kollégáimon, akik evidenciaként jelentették ki az angol parlamentarizmus hatalommegosztásos jellegét. A helyzet nem változott máig sem. Az elmúlt években feléledt alkotmányos élet a szélesebb jogász, történész, politológusi körökből vonnak kutatókat, alkotmánybírákat, politikusokat az alkotmányjog területére, s ők ugyanígy belső elemzés nélkül használják a hatalommegosztás elvét a magyar alkotmányjogi berendezkedésre. Ez a homályosság pedig nagy feszültségeket okozhat - és okozott már az elmúlt négy évben is - alkotmányos életünkben. Ha jobban szemügyre vesszük a hatalommegosztás elvét, láthatjuk, hogy a modern pluralista demokrácia két történeti előformája - az 1700-as évek végére kiforrott angol parlamentarizmus és a szintén ekkor létrejövő amerikai alkotmányos modell - közül csak az utóbbi épült fel a hatalmi ágak elválasztására. Az angol modell ennek egyenes ellentétéként mind a bírói hierarchiát, mind a végrehajtó szférát befuttatta a kétkamarás angol parlamentbe. A bírói hierarchia csúcsának bekapcsolódása a Lordok Házában, a végrehajtó szervek hierarchiája az Alsóházban, az ennek bizalmához kötött kormány konstrukciójával valósult és valósul meg. Nyugat-Európa országai a XIX. századi parlamentarizálódás folyamán a hatalmi ágak elkülönítését elvető angol modell szerint fejlődtek. Ebben a században is így haladt Európában az alkotmányjogi fejlődés - beleértve az elmúlt négy évben végbement közép-kelet-európai változásokat is. Természetesen léteznek hatalmi ellensúlyok, önálló döntési kompetenciák a hatalommegosztást nélkülöző európai parlamentarizmus modelljében is. A kormány parlament általi megbuktatási lehetőségével például szemben áll, kiegyensúlyozó jogkörként, a kormány oldalán a parlament felosztatásának elindítása, vagy a bírói függetlenség és az önálló közigazgatási bírászkodás is ellensúlyt képez a parlamentben összefutó egységes hatalommal szemben. De ugyanígy újabban a hosszabb időre választott alkotmánybírák is ellenpontot képeznek a parlamenti törvényhozással szemben. Ezt azonban nem lehet összemosni a hatalmi ágak szétválasztásának elvével. Pedig ezt teszi nálunk sok esetben a legtöbb alkotmányjogász,

igazságyügyi főhivatalnok, egy-egy alkotmánybíró, a politológusokról nem is beszélve, mivel ott a többségnél tényleg üres folt maradt a közjoggal történő szisztematikus foglalkozás. Laikus értelmiségi, újságírói és publicisztikai szinten pedig egyre szaporodik a hatalmi ágak megosztásának metaforája, és a sajtó mint "negyedik hatalmi ág" mellett a helyi önkormányzatok, az érdekképviselői szervek mint "ötödik", "hatodik" stb. hatalmi ág válnak közgondolkodásunk részeivé. (Egy kedves régi ismerősöm nyilvános deklaráció mellett ki is lépett most az SZDSZ-ből, mert a parlamenti képviselői és a polgármesteri poszt összeegyeztethetőségét lehetővé tevő, egyik 1994-ben hozott törvényben a hatalommegosztás elvét látta sérülni - és ezt egy liberális demokrata ugye nem tűrheti...)

A hatalommegosztás elvét illető szakmai konszenzussal tehát az a probléma nálunk, hogy érdemi vita sosem folyt róla, és a most formálódó alkotmányjogász-politológusi körök is átvették a laikus értelmiség rendszertelen elmélkedéseinek eredményeit. Néhány fontos itthoni alkotmánybírói döntésben - például a köztársasági elnök jogállásával foglalkozó döntésekben - ez a homályosság már eddig is problémát okozott. A jövőben új alkotmány elkészítése e kérdés tisztázása nélkül pedig lehetetlen.

A médiahatalom és az ombudsman intézménye

A szélesebb szakmai körök az **ombudsman, az állampolgári jogok biztosának intézményét** sem vitatták meg. Mivel egy sor nyugat-európai országban létezik ez az intézmény, a 89-es politikai fordulat után mint lemásolandó és bevezetendő szerv vált bevetté az új pártok célkitűzései között, de igazi szakmai alapviták itt sem folytak le. Pedig ha elgondolunk azon, hogy az ombudsman döntően a tömegmédiák nyilvánosságán keresztül fejt ki hatását, ez a szféra pedig a mai Magyarországon - speciális körülmények miatt, amelyekre itt nincs módomban kitérni, de több tanulmányban részleteztem már - önálló hatalmi forrásként működik a parlamentarizmus intézményein túl, akkor egyáltalán nem evidens, hogy vita nélkül csak lemásoljuk valamelyik nyugat-európai ombudsman-modellt. Nem kell különösebb képzelőerő hozzá, hogy a szkeptikus elemző elképzelje azt az állapotot, amikor a tömegmédiákban domináló politikai csoportok olyan ombudsmanokat kapnak - beépítve most már a parlamentarizmus intézményei közé -, akiknek politikai kötődése hozzájuk mélyen gyökerező. Mivel potenciális alapjogi, adatvédelmi probléma naponként tucatnyi lehet - az ombudsman tematizálásától függően -, és az ezek közötti szelekció és értékelés (botránykénti tálalás vagy enyhe csipkelődés utáni elfojtás - a médiák politikai szándéka szerint) a domináns médiaértelmiség szabad vadászterületét jelenti nálunk, az ombudsman intézménye a médiahatalom lehetőségeinek óriási mértékű kiterjedését tudja maga után vonni. Ez a fejlemény pedig az egész magyar parlamentarizmusra, benne az összes parlamenti pártra fenyegető veszélyt jelent, még azokra is akik közelebb állnak a médiahatalomhoz, hisz e pártok vezető körei méginkább függővé válnak a mind továbbépülő médiahatalom centrumaitól. Csak hadd említsem meg megfigyelésemet, hogy még a médiahatalomhoz legközelebb álló SZDSZ szociálliberális vezérkarában sem található meg az a militáns hangvétel, amely mögöttes médiaértelmiségi bázisukban sokszor dominálni látszik. Egyes hírek szerint még a szabaddemokraták pártvezérek számára is sokszor kínos kulturális hinterlandjuk militáns-agresszív részének tömegmédiákban megnyilvánuló hangneme. (Hadd utaljak itt a Magyar Hírlap híres-hírhedt "gyűlöletoldalának" utóbbi hónapokban néha már fröcskölő cikkeire.)

Nos ilyen médiahatalmi háttérrel egyáltalán nem biztos, hogy az ombudsman intézménye nálunk a Nyugat-Európában megfigyelt hatásokat hozná magával. **Mielőtt az ombudsman**

intézménye bekerül az új alkotmányba, vitassuk meg nyíltan és elfogulatlanul, milyen garanciák és előfeltételek esetén lehet kivédeni a fenn jelzett veszélyeket - melyek bekövetkeztére sajnos minden esély fennáll. Ne zárjuk le a kérdést azzal, hogy márpedig egy jogállamban az ombudsman intézményére egyszerűen szükség van.

Új alkotmány, régi alkotmánybíróság

Nem volt szakmai vita még arról sem, hogy **mi történjék egy új alkotmány esetén a ma létező Magyar Alkotmánybírósággal és főként az új alkotmány előtt a korábbi alkotmány alapján hozott döntési anyagával**, amely már négy vaskos kötetben fér csak el. Ennek megválaszolásával akár tudományos úttörő szerepet vállalhatnak a magyar alkotmányjogászok és politológusok, mivel az utóbbi 50 évben a modern világban terjedő alkotmánybíróság történetében még nem fordult elő, hogy létező alkotmánybíróság működésének megkezdése **után** hoztak volna létre új alkotmányt. Erre a kérdésre válaszunk feltehetően nagy érdeklődést váltott ki, mivel a többi kelet-európai ország is hasonló gyorsasággal hozta létre alkotmánybíróságát, és új alkotmányok alkotása várható náluk is (a lengyeleknél például már jó ideje nagy vita folyik erről) s a német újraegyesítés után Németországban is megindult egy mozgalom az új alkotmányért. Precedens híján számomra őszintén szólva még teoretikusan sem merült fel korábban a kérdés, de azt hiszem, a többi magyar kollégának se, mivel mikor az említett DAC-konferencián az ott jelenlévők többsége nem vetette el egy új alkotmány létrehozásának gondolatát, és Sólyom László, a Magyar Alkotmánybíróság jelenlévő elnöke úgy nyilatkozott hozzászólásában, hogy egy új alkotmány nem különösebben befolyásolná az ő működésüket, lévén, hogy ők a korábbi döntéseiken orientálódnak elsősorban, akkor ez a hozzászólás semmilyen visszhangot nem váltott ki a jelenlévők között. (Időközben ezt az álláspontját az alkotmánybíróság feje több interjúban is megismételte.)

Számomra azonban ösztönzőleg hatott ez a hozzászólás, és azóta is többször elgondolkodtam ezen a kérdésen. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az állam alapja az állampolgárok lehető legnagyobb többségének egyetértésén alapuló alkotmány, és az alkotmánybíróság mint e mellé rendelt védő testület működik, akkor az új alkotmány evidensen maga után vonja a korábbi alkotmány hatályon kívül helyezésével **az arra alapozott összes korábbi alkotmánybírósági döntés jogtörténeti emlékké válását**. Az új alkotmány alapján működő új alkotmánybíróság természetesen visszanyúlhat érveléseinek alátámasztására a régi alkotmánnyal együtt hatályon kívül került döntésekhez - ha nem állnak szemben esetleg az új alkotmány ellentétes rendelkezésével - és meríthet a külföldi alkotmánybíróságok hasonló jellegű döntéseinek érveléseiből is. De az alkotmány státusával szembenállónak gondolom, hogy töretlenül hatályban maradjanak a régi alkotmány alapján hozott döntések. Ez tartalmilag annak bevallását jelentené, hogy az alkotmánybíróság elbirtokolta az alkotmányozó hatalom döntő részét, és tulajdonképpen a társadalom tagjai által gyakorolt alkotmányozó hatalom felett áll. Ezt akkor is sértőnek kell találni egy új alkotmány "szentségét" illetően, ha az elemző nem fogadja is el az újonnan felbukkant legitimációs elméletet, amely az egész politikai rendszer legitimációját a társadalom nagy többségének konszenzusán nyugvó alkotmányozási aktusból - a "kegyelmi pillanatból" - eredezteti.

Az én válaszom erre a történelmileg ritka szituációra tehát szöges ellentétben áll Sólyom Lászlóéval: egy új alkotmány elfogadásának pillanatában a régi alkotmánnyal együtt az összes rajta alapuló alkotmánybírósági határozat hatályon kívül helyezettnek tekintendő. Ez következik a parlamentarizmus logikájából éppúgy, mint az alkotmánynak a jogrendszer csúcsán elfoglalt

helyéből. Egy ehhez csatlakozó mellékkérdés, ami persze a személyi érintettség miatt biztosan nagyobb vitát kavarázó felvetés lehet, ha az elemző a működő alkotmánybíróságunk helyzetére kérdez rá egy új alkotmány elfogadása esetén. Hivatalban maradhatnak-e minden további nélkül az alkotmánybírák ekkor is, vagy újjá kell választani a testületet? A politikusok rendszerint kompromisszumra törekszenek, és ezért a legkisebb ellenállás mentén igyekeznek megvalósítani céljaikat. Elméleti premisszákból indulva azonban itt csak "kemény" döntés támasztható alá: **a régi alkotmánnyal és a rajta nyugvó alkotmánybírósági döntési anyaggal együtt az új alkotmány elfogadása egyben az alkotmánybírák megbízatásának végét is jelenti.** E szervnek ugyanis oly szorosan kell kötődnie az alkotmányhoz, amely új alkotmány esetén megköveteli a tiszta lappal indulást. A kivételes történelmi szituációra tekintettel persze egy részük, vagy talán még nagyobb részük is, most még akadálytalanul újraválasztható, noha a posztum alapszabály az újraválaszthatás tilalma - most nem szólok az ezt megsértő hatályos magyar szabályozásról -, töretlen továbbműködésük azonban, úgy gondolom, szembenáll az alkotmányozás eszméjével.

Kissé karikírozva hadd idézzem fel a helyzetet, amikor a rezzenetlenül továbbműködő alkotmánybíróságunk a régi döntéseire támaszkodva halad előre saját pályáján, ugyanakkor az új alkotmányt mint "kegyelmi pillanatot" ünneplik a kormánykoalíció hivatásos pártszakértői és baráti publicistái cikksorozatokban és TV-kerekasztalokon. Legjobban épp az Alkotmánybíróság házatáján tudnák: humbug ez az egész, fiúk, nem kell komolyan venni.

(1994 aug. 15)

A köztársasági elnök és az alkotmányozás

Lehet, hogy néhány éven éven belül mégiscsak lesz új magyar alkotmány. Most mindenesetre megalapozottan érzi úgy az érdeklődő, hogy a dolog valahogy "leült". Az 1994 májusi választások nem várt sikeres szereplése némileg eufórikussá tette a koalícióra készülő szocialisták és szociálliberálisok vezérkarain illetve szellemi hinterlandjaikon belüli hangulatot, és az eufórikus légkör pátosza a nagy dolgok eltervezése közben az új alkotmány elkészítésének ünnepélyes kinyilvánításához vezetett a koalíciós kormányprogramban. A szociálliberálisok jogászai, az új szocialista igazságügyminiszter, de a koalíciós pártok vezérkarai általában is nagy lehetőséget láttak maradandó alkotásra az új alkotmány kapcsán. A kormány nyári megalakulása körüli időszakban az egyik legtöbbet publikált témává vált az új alkotmány elkészítésének kérdése. Miközben évszázados rekordokat döntött a nyári kánikula többhetes időtartama, és ez csak fokozta a legtöbb politikai csoportosulás szokásos nyári ellankadását, a szabaddemokraták jogpolitikusai lázasan készültek különböző alkotmányelőkészítő konferenciákra - talán csak a médiatörvény előkészítésének újrakezdésére fordítottak ennél nagyobb energiát. Aztán a dolog valahogy leállt a tömegmédiákban éppoly gyorsan, amilyen eufórikusan nekiindult. Elvértve még akadnak rövid hírek a napilapok hátsó oldalain az

alkotmányozásról, de ezentúl ha egyáltalán felmerül, akkor jobbra inkább a szkeptikus megfogalmazások - "kell-e nekünk új alkotmány?" - látnak napvilágot a tömegmédiumban.

Ahhoz, hogy jobban felbecsüljük az új alkotmány létrehozásának esélyeit - vagy végleges lekerülését a mostani koalíció napirendjéről - szemügyre kell vennünk, **milyen rövidtávú politikai motívumok munkáltak a lázas nekibuzdulás heteiben, és milyen események merültek fel, amelyek erőltetették ezeket a motívumokat?**

Az új alkotmány szükségességét elvi jelleggel minden jelentősebb politikai csoportosulás és ideológiai tábor elismeri. Ezt tömegkommunikációs megnyilvánulásaikban jól nyomon lehetett követni az elmúlt évek folyamán. Azonban annak kérdése, hogy itt és most elérkezett-e az idő ennek megalkotására, a versengő többpártrendszer és a nyilvánosság előtt érvekkel harcoló politikai csoportosulások léte esetén mindig rövid távú motívumok által meghatározott. Ezek a motívumok persze a legritkábban jelennek meg a nyilvánosság elé tárt érvekben, de aki nem csak egy-egy érvet és eseményt, hanem az érvelések időben elhúzódó sorozatait illetve az eseménysorokat is elfogulatlanul meg tudja figyelni, az biztos kézzel ki tudja emelni az igazi mozgatórugókat a nyilvánosan hangoztatott érvek közül.

Ha így nézzük az új alkotmány előkészítésének nyárközepi eufórikus megindítását, akkor **mindenképpen szembeötlik a köztársasági elnök és szűkkörű apparátusi-szakértői háttérének hirtelen középpontba kerülése.** Csak meg kell nézni ismét az akkori napisajtó, a hetilapok és a televízió e témával foglalkozó hírmagazinjainak anyagát, és nyilvánvaló lesz a vizsgálódó előtt, hogy a köztársasági elnök körül csoportosuló szociálliberális szakértők, intézményeik és az itteniekkel szinte szimbiózisban dolgozó néhány újságíró összeegyeztetett kampánya állt az eufórikus kezdet középpontjában.

Alapvetően két esemény és körük szerveződő, heteken keresztül tartó - előtte reklámozó és utána kommentáló - tömegmédiumbeli prezentálás jelentette az új alkotmány előkészítésének lázas és lelkes kezdetét. Az egyik esemény a köztársasági elnök szárnysegédje és egyik főosztályvezetője által ez alkalommal létrehozott alapítvány alkotmányelőkészítésről szóló rendezvényeként került a címdalakra 1994 augusztus utolsó napjaiban, Göncz Árpád személyes megnyitójával, hetekkel korábban megindult sajtóreklámmal, a tévéhíradó és a rádióriporterek részletes tájékoztatása mellett, a másikat az MTA Állam és Jogtudományi Intézete szervezte párhuzamosan. Ha arra a szűk körre szorítkozik a vizsgálódó, akik ebben az intézetben rendszeresebben is foglalkoznak alkotmányjogi kérdésekkel, akkor láthatóvá válik, hogy alapvetően itt is szoros politikai elkötelezettség mutatkozik meg a szabaddemokrata politikai tábor felé, és információim szerint a szellemi irányítónak tekinthető Sajó András már évek óta a köztársasági elnök tanácsadójaként működik. Ha pedig e két eseményről szinte kampányszerűen tudósító újságírókat is bevonjuk a vizsgálódásba, akkor a nagy példányszámú Népszabadságban is találunk egy újságírót, Sereg Andrást, illetve a fővárosi szociálliberális értelmiség felé forduló Magyar Hírlapnál is, Szász Istvánt, akik az elmúlt egy-két évben készített interjúik tanúsága szerint szinte szimbiózisban élnek ezzel a szűk szabaddemokrata csoportosulással. (A félreértés elkerülése végett kell csak jelezni, hogy vannak például a Magyar Nemzetnél is újságírók, akik erősebben az alkotmányjogi témákra specializálódtak, vagy ugyanígy a Heti Világgazdaságnál, például Babus Endre, de míg a Népszabadság és a Magyar Hírlap említett újságírói szinte személyi bértollnokként fonódnak össze egy-két szabaddemokrata, ritkábban szocialista jogpolitikussal, addig a többi lapnál e témában

kiegyensúlyozottabb interjúk és írások jelennek meg.)

Végülis tehát, ha a szociológiai hálózatelemzést is felhasználja a vizsgálódó, akkor a 94-es nyári eufórikus alkotmányozási kezdet középpontjában a köztársasági elnököt és környezetét találja. Mi volt a lázas nekibuzdulás motívuma és miért tűnt el ez láthatólag mára?

A feltűnő sietség okát jól látta meg Babus Endre már a múlt nyár végén a Heti Világgazdaságban írt cikkében, amikor jelezte, hogy kellemetlen szituáció állhat elő a köztársasági elnök számára, ha az új alkotmányba közvetlenül választott államfő (tágabb jogkörrel) kerülne be. Ám az 1995 nyarán esedékes új államfőválasztás még a régi alkotmány alapján előírt parlament általi választás szerint menne végbe és ez csökkent legitimitációval rendelkező köztársasági elnököt eredményezne a következő ciklusban. A koalíció mindkét pártja egyetértett - legalábbis eddig - a mai államfő újraválasztásában, így a mai államfő személy szerint érdekelt volt az új alkotmány előkészítésének felgyorsításában. Göncz Árpádnak és környezetének sajtókampánya és erőfeszítései az új alkotmány gyors elfogadtatására tehát így válnak érthetővé.

A "versenyfutás az idővel" beállítódás rögtön az alkotmányozás kezdetén az államfő szűk környezetén belül és e személyi kör középpontba kerülése az alkotmányozásban, amit a tömegmédiákban elfoglalt biztos pozíciójuk révén megvalósuló nagy publicitás tett vitathatatlaná, azonban beszűkítette a koncepciózusabb alkotmányjogászok szélesebb körének bevonását. Gyakorlatilag el lehet mondani, hogy az említett nyári alkotmányozási rendezvényeken általában kívülrekedtek vagy csak a periférián kaptak szerepet azok, akik ugyan országosan ismertek alkotmányjogi kutatásaik kapcsán, de koncepcionálisan szembenállnak ebben a vonatkozásban a Göncz Árpád körüli szellemi-politikai csoportosulással (pl. Tölgyessy Péter, Kukorelli István, Trócsányi László.)

Megítélésem szerint épp a **kezdeti lázas sietség és a szelektív, politikai szempontú és egysíkú formálás volt az alkotmányozás gyors megtorpanásának egyik alapvető oka.** Ugyanis a szociálliberális politikai erők stabil médiahatalmi háttere sem tudta a nyilvánosság előtt elzárni az alternatív alkotmányozási koncepciókat, amelyek jórészt a Magyar Nemzetben kaptak teret, de nyomokban a Heti Világgazdaság is reagált rájuk. A fellángoló viták nyilvánvalóvá tették, hogy az államfő környezetének gyors alkotmányozási várakozásai a 95 nyári új államfőválasztásig keresztülvihetetlenek. Ekkor pedig már nem kell sietni. Az eufórikus kezdet és a gyors leállás így jórészt ugyanarra az okra vezethető vissza.

Persze mélyebben is felmerültek problémák azóta a két koalíciós kormánypárt között, és ez az alkotmányozás további menetét nagy mértékben befolyásolhatja majd. Mint azt több empirikus szociológiai felmérés is kimutatta, a szocialisták szavazóbázisa sok szempontból szembenáll a szociálliberálisok jónéhány törekvésével. Ezentúl pedig a szociálliberálisok szilárd hatalmi pozíciói a szellemi-kulturális életben és radikálisan felerősödött további előrenyomulásuk ezen a területen nemcsak a szélesebb értelmiségi körökben növelte az ellenérzéseket és az ezek által gerjesztett szerveződéseket, hanem a szocialisták szellemi bázisán belül is több, alapvetően különálló csoportosulás egységbe szerveződése felé hatott. (Lásd a "Benczúr utcai 33-ak", majd legutóbb a "Nánási úti 50-ek" összejöveleteit.) Ezek az új fejlemények a szocialista párton belül új mederbe terelhetik e párt alkotmányozási és közjogi elképzeléseit is. A koalíció első hónapjaiban ezekben a kérdésekben teljes mértékben a szociálliberálisok elképzelései uralták a terepet, és a parlamenti többséggel rendelkező szocialisták mint "lomha elefánt" követték

ellenvetés nélkül a lázasan sürgölődő szociálliberálisokat. Ennek persze egyik mélyen fekvő oka volt, hogy a szocialisták szellemi-ideológiai háttér csoportjaiban nem állt rendelkezésre elegendő felkészült alkotmányjogász. Az e célra bevetett egyetemi oktatók és kutatók - pl. Wiener György, Szoboszlai György, Murányi Zoltán - inkább a politológia vagy a társadalomfilozófia távolabbi területein munkálkodtak, de rendszeresen soha nem foglalkoztak alkotmányjogi alap kutatásokkal. Ez a kezdeti bénultság látszik megszűnni a közjogi elképzelések terén is a szocialisták szellemi hátterében, és ha a vizsgálódó ezt együtt veszi szemügyre a koalíciós partnerek átfogóbb politikai síkon is felerősödő ellentéteivel, akkor nem lehetnek illúziói a gyors alkotmányozást illetően.

Az egyik legvitatottabb kérdés nyilvánvalóan a köztársasági elnök jogállása lesz. Ez nem lesz független attól a személyi kérdéstől, hogy ki fogja betölteni ezt a posztot 1995 nyarától - 1989 őszén is az akkori potenciális jelölt Pozsgay Imre személyére formálódott az akkori alkotmányozás kapcsán. Az 1994 májusi parlamenti választásra készülő szocialisták választási ígéreteik közé a szavazóbázis szélesítését ígérő pontok mellé felvették a nagy népszerűségnek örvendő jelenlegi államfő újraválasztását is. A szkeptikus szemlélődő, aki nem felejtette el a korábbi miniszterelnök, Antal József és Göncz Árpád államfő közötti politikai küzdelmeket, és az államfő szilárd elkötelezettségét a szabaddemokraták és szellemi hátterük iránt, eleve gyanakvással figyelhette ezt a tervet. Senkinek nem lehet kétsége afelől, hova áll majd a mai államfő a koalíciós partnerek egyre élesebb vitájában, ha 1995 nyarán már megkapta a megbízást további öt évre. A szabaddemokraták eddig nyilvánosságra hozott elképzelései között pedig ott szerepel, hogy az államfő - mint 'semleges' hatalmi ág - kapja meg a tömegmédiák és a bankvilág fölötti állami hatalmi jogosítványokat. (A rádió és a televízió illetve a Magyar Nemzeti Bank elnöke fölötti munkáltatói jogosítványok alakjában.)

A kívülálló számára abszurdnak tűnik a feltevés, hogy a szocialisták ma is őszintén vallják a köztársasági elnök jogkörének kibővítését és abban a szabaddemokratáknak elkötelezett mai államfő újraválasztását. A politikai hatalom és a társadalom más kérdéseiben a szocialisták egyáltalán nem mutatkoztak abszurdnak az elmúlt hónapokban, így itt is vélelmezni lehet a politika logikájának jövőbeli érvényesülését: ne ültessd politikai ellenfeled bizalmi emberét fejed fölé, ha ellentételezésként nem kapsz ennek megfelelő előnyöket! És milyen ellentételezést kellene kapni azért a posztért amely - a mögöttes médiaháttérrel együttműködve - sok szempontból meg tudta bénítani az Antall-kormány kormányzását is, nem beszélve arról, ha most tényleg kibővítenék az államfői jogköröket!?

Nyitott kérdésnek tekinthető tehát a köztársasági elnök jogkörének szabályozása az új alkotmányban éppúgy, mint a jövő nyári új köztársasági elnök személyének kérdése is.

(1994 dec. 1)

Egy új kormánykoalíció lehetőségéről

A kívülálló szemlélődő számára, úgy tűnik, a magyar kereszténydemokraták nagy nyomás alatt és talán nagy lehetőség előtt állnak. A lassanként állandó szabaddemokrata támadás alá helyezett szocialista miniszterelnök növekvő ellenérzései a koalíciós partnere irányában egyre inkább napvilágra jutnak, és úgy tűnik, hogy e partner mögött álló médiaértelmiség - talán a szabaddemokrata pártközpont akaratán túlmenően is - benne találja meg támadásának egyik fő célpontját. Ilyen légkörben sokasodnak a kiszivárogtatott hírek a szocialisták új partnerkereséséről és arról, hogy ebben a KDNP tűnik a leginkább esélyesnek. A kereszténydemokrata pártvezérek persze ambivalens helyzetben vannak. Most kötöttek szövetséget a polgári-nemzeti tábor másik két pártjával, és az önkormányzati választások eredményei sikert ígérőnek mutatták ezt a szövetséget. E pártok engesztelhetetlenebb ellenfele azonban inkább a kisebbik kormánykoalíciós partner - és a mögöttük álló társadalmi rétegek ellenérzései is ide irányulnak. Így ennek minél gyorsabb leváltása, főként a kulturális-szellemi élet kulcspozícióinak egyre szélesebb megszerzését biztosító központi állami szervek éléről, elgondolhatóvá teszi ezt az alternatívát a kereszténydemokratákon túl a szélesebb polgári-nemzeti tábor számára is.

Milyen előnyök és hátrányok valószínűsíthetők tehát egy olyan új kormánykoalíció esetében, amelyben a következő három évben a szocialisták mellett a kereszténydemokraták játszanák a kisebbik koalíciós partner szerepét?

Egy ilyen koalíció gondolata, a szocialisták 54 illetve a kereszténydemokraták hét százalékos mandátumaránya mellett, rögtön felveti, hogy a kétharmados parlamenti többséghez szükséges további mandátumok csak abban az esetben biztosíthatók az új keresztény-szociális kormánykoalíció számára, ha a Polgári Szövetség másik két pártja, az MDF és a Fidesz, legalább "csendestársként" támogatja a koalícióba lépett társukat. E nélkül - legalábbis az alkotmányjogi intézmények és szabályok szempontjából - az újracszerelt koalíciós partner csak szimbolikus értékű lehet a szocialisták számára (a "Magyarországon ismét a kommunisták kormányoznak!"-szlogen hatásának csökkentése szempontjából.) A KDNP koalíciója a szocialistákkal tehát ténylegesen előfeltételezi a Polgári Szövetség egészének valamilyen fokú támogatását. Egyfajta "nagykoalíció" valósulna meg vele, még ha formálisan csak a kereszténydemokraták vállalnák a kormányzásban való részvételt. Az előnyök és hátrányok kérdését tehát a kereszténydemokratákon és a szocialistákon túl az egész polgári-nemzeti tábor szempontjából is vizsgálni kell.

E tábor számára a legnagyobb veszélyt a mai szociálliberális kormánykoalícióból a szabaddemokraták által a kulturális-szellemi szférákban végrehajtott expanzió jelenti, amely a tömegkommunikációs szférában meglevő korábbi domináns pozíciójukat lassanként monopolhelyzetté fokozta a rádióban és a televízióban végrehajtott tisztogatás után. Ugyanígy az akadémiai-egyetemi szférában meglevő korábbi kiegyensúlyozottságokat már az 1994-es év végére is a javukra billentette fel a minisztériumuk által kontrollált kulcspozíciók céltudatos, politikai betöltése. De elmondható ez a felbukkanó információk szerint a zenei élettől kezdve az irodalmi és a színházi élet területén is. A magyar társadalom politikai akaratképzésének egészét és mögötte az átfogó társadalmi gondolkodást képes leblokkolni - talán hosszú évtizedekre - ez a fajta szabaddemokrata monopólium, ha a 98-as parlamenti választásig ez az előrenyomulás

kiteljesedik. **A polgári-nemzeti tábornak tehát akkor is meg kellene fontolnia a szabaddemokraták kormányból kiszorításának most felbukkant lehetőségét, ha ezentúl semmi mást nem tudnának elérni a kormánykoalíció átalakításával.** Az új kormánykoalíció létrejötte azonban nyilvánvalóan továbbgyűrűző hatásokat is kiváltana, amely a bankszférától kezdve a belügyi igazgatás különböző területéig csökkentené a mai erős szabaddemokrata pozíciókat.

Az egész polgári-nemzeti tábor és az egész magyar politikai rendszer számára döntő fontosságú kérdés a köztársasági elnök néhány hónap múlva esedékes megválasztása. Mivel a mai köztársasági elnök a második parlamenti ciklus kezdete, 1994 nyara óta (feltehetőleg újraválasztási esélyeire is gondolva) visszahúzódott a napi politikába való látványos beavatkozástól, és a szinte vezényszószzerűen együttmozgó tömegmédiák a "derűs-kedélyes családapa"-szerepben jelentetik meg folyamatosan a nyilvánosság előtt, így ideiglenesen elhomályosodott a közvélemény előtt az a szilárd szabaddemokrata kötődés, ami Göncz Árpád működésének egész korábbi szakaszát jellemezte. A szabaddemokratákkal élesedő konfliktusaik ellenére a szocialisták eddig kitartottak a koalíciós programjuk azon pontja mellett, amely szerint öt évre ismét újraválasztják a mai államfőt. Egy semleges megfigyelő számára ez - a koalíciós partnerek közötti éles ellentétek miatt - politikai abszurditásnak tűnik ugyan (a politikatörténészek egyszer nyilván megfejtik majd, mi motiválta a szocialistákat ebben az álláspontjukban) de a polgári-nemzeti tábor pártjai is óvakodtak eddig állást foglalni Göncz Árpád újraválasztásának kérdésében. A mai szociál-liberális kormánykoalíció 72%-os többsége mellett a parlamenti matematika ezt ugyan érthetővé teszi - eleve veszített ügyet csak nyomós ok esetén vállalhat fel egy politikai párt - de a szabaddemokraták lecserélése a kormánykoalícióból e kérdés újragondolását is felveti. Egy keresztény-szociális kormánykoalíció feltehetően nagyon hamar abba a szituációba kerülne az újjáavasztott mai államfővel, mint amit Antall József kormánya évekig megtapasztalt. Így a kormánykoalíció átalakítása esetén mind a szocialisták mind a polgári-nemzeti tábor számára csak egy új államfő látszik elfogadhatónak. Ebben a konstellációban elképzelhető lenne akár egy olyan szocialista személyiség, aki a polgári-nemzeti tábor számára is elfogadható, akár ebből a táborból egy mérsékeltnek ismert és a szocialistáknak elfogadható személyiség. Bármely változat következne is be, az államfő cseréje együtt kell, hogy járjon azzal a sürgető alkotmányjogi követelménnyel, hogy pontosítsák az államfői jogköröket.

A kereszténydemokratákra összpontosítva a figyelmet a kormánykoalícióba lépésük hatásának vizsgálatában, először is azt a pozitív fejleményt kell említeni, ami ezt az eddig némileg "szürkének" elkönyvelt pártot kiemelheti a többi ellenzéki parlamenti párt közül. A párt vezérkarában az elmúlt hónapokban elindult mozgás, markánsabb fiatal politikusok előtérbe kerüléséhez vezetett. Noha nem lehet még tudni a jövő hetekben (1994 decemberében) esedékes legfelső vezérkaruk megválasztásának eredményét, egy új kormánykoalíció esetén nyilván a markánsabb pártvezéri ambíciókat tápláló fiatalabb kereszténydemokrata politikusok is fontos állami pozíciókba kerülnének. A miniszteri tárcák szempontjából mindenképpen a kulturális tárca, ami az egész polgári-nemzeti tábor számára az alapkérdést jelenti, és feltehetően a szociális és egészségügyi minisztérium megszerzése lenne a kereszténydemokraták számára elérhető cél a koalícióra lépés áráként. Gondos előkészítés és pontos megegyezés a szocialistákkal elsősorban a kulturális tárca vonatkozásában lenne szükséges - a másik említett minisztérium nem hordoz ennyi politikai "gyúanyagot" -, ami jelenti egyrészt mind a polgári-nemzeti tábor, mind a szocialisták számára elfogadható kereszténydemokrata kultúrpolitikusok kiválasztását a minisztérium vezető posztjaira, mind annak a lépéssornak előzetes rögzítését,

amely a szabaddemokraták politikai szempontú személyzeti szelekciójának lebontását célozza. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy - elkerülve az SZDSZ, de előtte az MDF által is üzött kemény, pártpolitikai szempontú szelekciót - szigorúan a politikai semlegességet és az előzetes szakmai gyakorlatot kell figyelembe venni mind a kulturális tárca felső bürokráciájának átrostálásánál, mind a tárcától függő további pozíciók felülvizsgálatánál. Az előző kormánypártváltások remélhetőleg mára már mindenki számára világossá tették, hogy a mindenkori kormánypártok militáns háttérértelmiségének pozícióba ültetése csak rövidtávú "zsákmányrendszert" tud megvalósítani a központi közigazgatásban, s a minisztériumi felsőgárda rövid úton követi korábbi politikus gazdáit. Ilyen megoldás mellett a politikai váltógazdaság néhány év alatt életképtelenné teszi a politikai demokrácia egészének eszméjét.

Az új kormánykoalíció lehetőségét mérlegelve a kormányzati felelősséget vállaló kereszténydemokraták esetében ki kell térni az esetlegesen felbukkanó hátrányokra is. Tudjuk, hogy szocialisták sok kényszerintézkedést nem mertek még meglépni, és ezek szükségszerű megtétele a szocialistáké mellett a kereszténydemokraták szavazóbázisát is erodálhatja a következő parlamenti választásig még hátralévő több mint három évben. Egy nagy szavazati aránnyal rendelkező párt esetében, amelyet eltérő szavazattömbök és a körjük csapódó "vándorszavazók" tömegei juttattak a kormányrúdhhoz, mindenképpen első helyen kell számolni ezzel a problémával. A KDNP azonban az eddigi választások tanúsága szerint stabil és homogén szavazati tömbbel rendelkezik, amely köré szinte egyáltalán nem csapódtak "vándorszavazók", pedig ezek aránya még mindig kiugróan magas a magyar politikai életben. Inkább azt lehetne valószínűsíteni a kereszténydemokraták esetében, hogy ha az eddigi szürkébb vezetői mellé markánsabban politizáló pártvezéreket is a nyilvánosság elé engednek, akkor a polgári-nemzeti tábor kormányzati poszton való megjelenítése nagy esélyt adhat számukra az elismertségük növelésére. Így a 98-es választásokon talán a "vándorszavazók" nagy tömegeiből is képesek lesznek majd megnyerni szavazókat. Vagyis a homogén és kis szavazó tábor miatt a KDNP a kormányzati felelősség újbóli vállalásával feltehetőleg csak "a láncait vesztheti".

Milyen hatások várhatók a koalíciós partner lecserélésével a szocialisták táborában és a kormány munkájában? Hátrányt nem nagyon lehet említeni, mert az elmúlt félév tapasztalatai alapján el lehet talán mondani, hogy a szabaddemokraták mai vezérkaránál kellemetlenebb "házastársat" (koalíciós partnert) nehéz elképzelni. (Jellemző, hogy a 94. nyári kormányalakításkor a jámborsága miatt a szabaddemokraták kultuszminisztériumába második emberként beengedett Jánosi György, féléves tapasztalatai alapján, egy interjúban már egy tanmesével olyan skorpióhoz hasonlította a szabaddemokratákat, akik - természetük miatt - nem tehetnek arról, hogy marnak...).

Az új kormánykoalíció létrejötte után az igazi hatás nem is a szocialista párt egészét érintené, inkább **a párton belüli irányzatok erőviszonyait rendezné át**. Pontosabban szólva, hozzájárulna a belső irányzatok ma is mozgásban levő átrendeződéséhez. Feltehetően radikálisan csökkenne azoknak a szocialista kultúrpolitikusoknak és köreiknek a súlya, akik az eddigiekben sokszor a szabaddemokraták "szemüvegén keresztül" közelítettek a döntési alternatívákhoz, ezzel szemben növekedne a szocialisták táborán belüli "népi értelmiségiek" súlya.

A szabaddemokraták médiaértelmiségének kezében levő tömegmédiák nagy része eleinte feltehetően dühödt támadásokat intézne az új koalíció ellen. Ezt előre be lehet kalkulálni, hisz ez volt eredetileg is az egyik oka a szabaddemokraták kormányba vételének. Néhány hónap alatt

azonban kiderült, hogy Horn Gyula miniszterelnök ezzel a lépésével inkább csak a szabaddemokrata kormánypolitikuskok védelmét tudta biztosítani, nem az egész kormányét, ő pedig különösen a sajtó egyik céltáblája lett. A rádióban és a televízióban pedig a 94. május óta kialakult helyzet amúgyis alkotmányellenesnek tekinthető - a véleménykifejezés szabadsága "intézményes-strukturális" oldalának megsértése miatt. Ez parancsolóvá teszi a politikai kiegyensúlyozottság megteremtését a rádió és a televízió állományában és vezetésében - így az itteni viszonyok alkotmányos rendezése rövid idő alatt megoldaná ezt a problémát.

Feltehetőleg jónéhányan túlzottan optimistának fogják találni rövid számvetésemet, de egy szűk csoporton kívül - a szabaddemokraták médiaértelmiségén túl - mindenki csak nyerhetne az új kormánykoalíció kialakításával. Mindenesetre jó lenne felgyorsítani erről a vitát, mert az alkotmány szerint a köztársasági elnököt a korábbi elnök megbízásának lejártá előtt legalább 30 nappal kell megválasztani. Ez az idő pedig nagyon közeledik, és ha a mai szabaddemokrata elnök öt évre ismét visszaülhet a székébe, akkor vele szemben már nagyon nehéz lenne kormányozni a szabaddemokraták nélkül.

(1995 jan. 19)

A konstruktív ellenzékiesség feltételeiről

Egy új kormánykoalíció lehetőségét elemző cikkem néhány héttel ezelőtt nagy visszhangra talált a Magyar Nemzet hasábjain túl egyéb napi- és hetilapokban is. A hozzászólások domináns hangvétele - a személyes beszélgetések is ezt erősítették - a fenntartásokkal fogadtatás volt. (Most György Péter esztéta írására nem térek ki, mivel ebben az esetben nyilvánvaló volt, hogy írásom ürügye kapcsán saját démonaival küzdött, mint teszi ezt már évek óta, és ha bármilyen belső vagy külső körülmény kiváltja, teszi majd feltehetően a jövőben is.)

"Ne engedjük ki az SZDSZ-t a kormánykoalíció csapdájából, inkább erodálódjanak a szocialistákkal együtt ők is a parlamenti ciklus végéig, amit a nélkülözhetetlen megszorító intézkedések mindenképpen kiváltanak majd!" - szolt a fő érv írásom ellen. Ezzel az érveléssel szemben én átgondoltabbnak találtam azt a megközelítést - Tallós Emil fogalmazta meg hozzászólásában -, hogy a szabaddemokraták, váltótársi ambícióik miatt, ahogy azt Kis János megfogalmazta, amúgyis kilépnek a koalícióból még 98 előtt, amikor a kormányhatalom birtokában már mindent, amit csak tudtak már megszerezték. Ne ringassák hát magukat illúziókba a polgári-nemzeti tábor pártjai a szabaddemokraták "békés elernyedéséről". Egyre zártabb médiahatalmuk révén pedig, akár egy évvel a 98-as választás előtt, szakszerűen át tudják magukat fazonírozni a megcélzott jobbközép pozícióra, a szocialistákat leváltandó ideológiai alátámasztásképpen, és ahogy mögöttes médiahatalmuk (pedig akkor még nem is volt teljes mértékben kezükben a rádió és a televízió!) néhány hónap alatt a teljes ismeretlenségből

választási reklámemberré tudta felépíteni Kuncze Gábort, úgy most is akár tucatnyi reklámembert tudnak produkálni kiugrásuk után az új jobbközép pozíció igényei szerint.

A kereszténydemokraták új vezérkarának markáns átépítési tervei - az elmúlt öt év szürkébb vonalvezetését és az MDF melletti, alárendelt szerepük utóhatásait felszámolandó - aktuálpolitikailag amúgy sem teszi megvalósíthatóvá a cikkemben jelzett alternatívát, miszerint a szabaddemokraták kormányból kiszorításának érdekében a kereszténydemokraták lépnének be helyettük a kormánykoalícióba. Az idő azonban sürget, mert a szellemi-kulturális szféra kulcspozícióinak szabaddemokrata megszállása, a tömegmédiákban elfoglalt pozícióik bebetonozása látványosan továbbfolyik, és az információk szerint még a gazdasági-banki szférában is biztosabban halad előre a szabaddemokraták mögötti gazdasági körök előretörése, mint az itt szintén nem tétlenkedő szocialisták mögötti köröké. Az igazán sürgető körülmény azonban az, hogy vésszesen közeleg a köztársasági elnök újabb ötéves ciklusra választásának az időpontja - 1995. június végéig kell döntenie az országgyűlésnek. A mostani államfő szilárd szabaddemokrata elkötelezettsége és a mögéje hézagmentesen felsorakozott médiahatalom miatt az esetleges újraválasztása után egyrészt eddig nem látott mértékű alkotmányos válságok bukkanhatnak fel, másrészt a nép e tényezők együtthatása általi választáson nyugvó demokratikus kormányhatalom tartós elerőtlenedését okozhatja. (Az alkotmányos válságok lehetőségénél utalok a már látható alapvető politikai feszültségekre a két koalíciós partner között, amely szinte naponta mélyebb dimenziókat ölt. Ha a mostani államfő már túl lesz az újabb ötéves ciklusra történő újraválasztáson, és nem függ többé a szocialistáktól, akkor könnyű belátni, milyen lehetőségekkel rendelkezik a már ismert technikák (a miniszterelnöki előterjesztések aláírásának megtagadása stb.) újbóli alkalmazására.

Nem kell különösebben beavatottnak lenni a politika kulisszatitkaiba ahhoz, hogy tudjuk: a miniszterelnök és a szocialista párt vezető csoportjainak túlnyomó többsége kényszerűségből tartja fenn a számukra minden szempontból csalogást jelentő kormánykoalíciót a szabaddemokratákkal. A koalíció fennmaradásának fő oka - úgy tűnik - a bizonytalanság, amit a kétharmados törvények magas aránya jelent a mai magyar alkotmány szabályozása szerint, amelyeket a koalíció nélkül kormányzó szocialisták egyedül nem lennének képesek megalkotni. Felmerül még, hogy visszatartó erőt jelenthet a szocialisták számára a szabaddemokratáktól elválásban, hogy parlamenti frakciójukban a "szívük szerint" szabddemokratákhoz tartozó szocialista képviselők közül néhányan leszakadhatnak róluk, és ezzel parlamenti arányuk 50% alá süllyedne. Viszonylag megbízható információk szerint azonban e képviselők száma semmiképpen nem éri a 15 főt, amely felidézne ezt a veszélyt. (A 209 főt számláló szocialista frakció 194-re csökkenve sem vesztené el a parlamenti többséget!)

A fentiekből következik, hogy a polgári-nemzeti tábor pártjainak be sem kell lépniük a koalícióba; ha megegyeznek egy bizonyos követelménylistában a szabaddemokratákkal fennálló koalíciójuk felbontása fejében kívülről is meg tudnák adni a szocialistáknak a közvetett segítséget, amely mindenféle kormányfelelősség vállalása nélkül biztosítaná egyrészt a szabaddemokrata szellemi-kulturális megszállás folytatásának megakadályozását, másrészt az egyedüli szocialista kormányzás stabilitását is a parlamenti ciklus végéig. Ez lenne a konstruktív ellenzékiesség tartalma, melynek néhány pontját vázaltszerűen igyekszem itt jelezni.

Hipotézisem tehát az - s amennyiben téves, tekintsék egyszerű szellemi játéknak a következő fejtegetéseket -, hogy a szocialista pártvezérkar túlnyomó része, különösen Horn Gyula

miniszterelnök nagy mértékben hajlik a szabaddemokratákkal való szakításra. Ha biztosítékokat kapnának a parlamentben levő polgári-nemzeti pártoktól a kétharmados törvények egy részének külső támogatására, ami ma Magyarországon a stabil kormányzás előfeltétele, akkor a szakítást véghez is viszik. Felmerül a kérdés, vajon **e biztosítéknyújtáshoz elégséges-e egy formátlan "uriemberek megállapodása", afféle szóbeli egyeség minden írásos rögzítés nélkül, vagy elkerülhetetlen egy írásos konstruktív ellenzéki megállapodás egyrészlől a FIDESZ, a KDNP és az MDF másrészlől a szocialisták között?** Az ellenzéki pártok számára nyilvánvalóan jobb lenne az előbbi, a kormányzás terhét egyedül vállaló szocialisták számára pedig a biztosítékok stabilitását az utóbbi tenné megfelelő komolyságúvá. Megítélésem szerint a konstruktív ellenzéki ségnél olyan komplex problémákat kellene rendezni a felek és az ellenzéki pártok között, hogy csak az írásos megállapodás jöhet számba egyedi megoldásként.

A konstruktív ellenzéki megállapodás gerincét egy követelménylista jelentené. Ennek fejében vállalnák el az ellenzéki pártok az egyszínűvé vált szocialista kormány bizonyos intézkedéseinek parlamenti támogatását. Már itt jelezni kell, hogy a támogatást úgy is biztosítani lehet, hogy a három ellenzéki párt és a szocialista párt szakértői mindig egy-egy ad hoc bizottságban alkudják ki a kompromisszumokat. E mellett azonban néhány alapvető pontban előzetesen is meg kellene egyezni, hogy a szocialisták bele merjenek vágni a mai kormánykoalíció felbontásába.

Egy ilyen konstrukció latolgatásánál felmerül még, nem teszik-e illuzórikussá a kereszténydemokrata pártvezérek többszörösen hangoztatott fenntartásai a Polgári Szövetség túlságosan gyors fejlesztési terveivel szemben? Megítélésem szerint ezek a fenntartások valóban csak egy - esetleg valamelyik résztvevő párt számára tényleg alávezettséget előidéző - önálló szervezeti kerettel rendelkező pártszövetségnek szólnak, de egy parlamenti együttműködésre szorítkozó közös fellépési stratégiát nem gátolnak meg.

A következőkben tehát, mintegy mintaként, felvázolok egy fogalmazványt a konstruktív ellenzéki megállapodásról, amelyben az említett követelménylistánál azokra a pontokra korlátozom magam, amelyek feltehetőleg mindhárom párt egyetértését élvezik. Ám a három párt közötti szakértői egyeztetések után nyilvánvalóan további pontokkal lenne bővíthető ez a lista.

Konstruktív ellenzéki megállapodás

amely létrejött egyrészlől az országgyűlés ellenzéki pártjai közül a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Kereszténydemokrata Néppárt valamint a Magyar Demokrata Fórum, másrészlől a Magyar Szocialista Párt között.

A szabaddemokraták tömegmédiúmokban elért monopolhelyzete és a szellemi-kulturális élet különböző szféráiban a kulcspozíciók megszerzésére irányuló törekvésük megfontolandóvá tette az országgyűlés ellenzéki pártjai számára, hogy - a szabaddemokraták kormányból való kiszorításának fejében - egy új szocialista kormányt konstruktív ellenzékként bizonyos 2/3-os többséget igénylő törvények elfogadásánál szavazatukkal támogassanak. Ezt a támogatást az alábbi követelménylistában összegzett feltételek teljesítése esetén és ennek idejére vállalják el az ellenzéki pártok.

Ezek a követelmények a következők:

(1) Az 1995. június végéig esedékes köztársasági elnöki választáson az MSZP lemond a jelenlegi köztársasági elnök újraválasztásának támogatásáról, és egy olyan pártok felett álló személyt jelöl e posztra, amely az ellenzéki pártok számára is elfogadható.

(2) Nyilvános deklarációban el kell halasztani az új alkotmány további előkészítését, mivel az alapul szolgáló szakmai-politikai konszenzus hiánya ma még nem teszi lehetővé.

(3) A rádiózásról és a televíziózásról szóló törvénytervezet vonatkozásában az ellenzéki pártok a következő feltételek teljesítéséhez kötik a szocialista kormány törvényjavaslatának támogatását:

- A kormány végleg lemond a TV2 privatizálásról, mivel a jelenlegi körülmények között ez a szabaddemokraták mögött álló gazdasági-politikai erők kezére adná ezt a csatornát, és növelné a médiában meglévő mai túlsúlyukat.

- A Duna TV önállósága teljes mértékben maradjon meg.

- A rádiózás és a televíziózás felett felügyelő és irányító összes testületben (közalapítványi kuratórium, Országos Rádiós és Televíziós Testület, TET, Panaszbizottság etc.) a magyar társadalom kulturális-szellemi szférájának szervezetei kiegyensúlyozott képviselői aránnyal vehessenek részt.

- A közszolgálati rádió és a televízió állományában kialakult szabaddemokrata politikai hegemonia alkotmányellenesnek tekintendő, ezért az új médiatörvénynek ezt az állapotot meg kell szüntetni.

(4) A kulturális tárcánál és a tárcától függő szervezeteken belüli szabaddemokrata politikai tisztogatás felülvizsgálatára jöjjön létre paritásos bizottság a három ellenzéki párt valamint a szocialista párt egy-egy képviselőjének részvételével. A bizottság javaslatai alapján az új szocialista kultuszminiszter intézkedéseket tesz a felmerült problémák orvoslására.

A fenti feltételeken túl további kétharmados többséget igénylő, a szocialista kormány részéről benyújtott törvényjavaslatot akkor támogatnak a konstruktív ellenzéki pártok, amennyiben - azok parlamenti benyújtása előtt - mindenkor egy paritásos ad hoc bizottságban a három ellenzéki párt valamint a szocialista párt szakértői ebben megegyezésre jutottak.

A FIDESZ, a KDNP és az MDF elnökei pártjaik nevében vállalják, hogy a fenti követelmények teljesítése esetén a pártjaik parlamenti frakciója egységesen támogatják a szocialista kormány parlamenti döntéseit. Az MSZP elnöke, a miniszterelnök vállalja, hogy ezen megállapodás aláírása után haladéktalanul kezdeményezi a szabaddemokrata miniszterek felmentését a köztársasági elnöknel, és egyben olyan szocialista miniszterek kinevezését javasolja az így megürült posztokra, kiknek személye elfogadható az ellenzéki pártok számára is.

(1995 febr. 17)

Új szellemi rabság? (Szubjektív helyzetjelentés)

Tavaly nyár óta írok a Magyar Nemzetbe - néha heti rendszerességgel -, és a legtöbb cikkem már korábban megírt, nagyobb ívű tanulmányom vagy könyvem egy-egy részletét aktualizálta, egyrészt az absztraktabb megfogalmazást némileg oldva és konkrétabb hazai tapasztalatokkal megfűszerezve, másrészt az itthoni politikai élet rezonálására figyelve a témáim kiválasztásánál. A legutóbbi két cikkemben - a kormánykoalíció átalakításának és a konstruktív ellenzéki lehetőségait elemezve - túlmentem ezen a "tudományos visszakötöttségen", és a politikaalakítás szándékát tudatosan vállalva fölvezéltem két lehetséges politikai cselekvési stratégiát a parlamenti ellenzék számára. Amiről írtam "benne volt a levegőben", mert már az első cikkemre is egy sor hozzászólás jelent meg - túl a Magyar Nemzet hasábjain is - de miután nyilvánosságra került, hogy ezeket a kérdéseket egy összejöveten az érintett pártok néhány vezérével is megvitattuk, országos politikai vita bontakozott ki cikkeimről. Csak az országos napi- és hetilapokat számítva is kb. 30 cikk foglalkozott politikai elképzeléseimmel, és sok szempontból szerencsésnek mondhatom magam, mert e cikkek egy része - az én pozícióim védelmében - megválaszolta az elképzeléseim ellen felhozott érveket és személyemet ért vádakat. Így módon tehermentesítve, itt inkább azokra a felvetésekre igyekszem majd válaszolni - és magam számára is tisztázni pozícióimat - amelyek általánosan megfogalmazva a politikai élet iránt érdeklődő vagy abban periférikusan szerepet vállaló szellemi-értelmiségi rétegek szélesebb körei számára is tanulságosak lehetnek.

Rögtön azzal kell kezdenünk, hogy az SZDSZ irányában meglévő szembenállásomat véka alá nem rejtve, azt a besorolást kaptam egy publicisztikájáról ismert irodalomtörténészről egy frissen megjelent 168 óra-beli interjújában, hogy ő MDF-esnek vél engem, de bizonyosan jobbra állok Szabó Iván nézeteitől és emellett írásaimat antiliberalis retorika jellemzi. Úgy gondolom, az átlagpolitizáló gyors ítéletalkotásának sémáiból ilyen ítéletnek kellett kijönni, ha az SZDSZ baloldali és liberális címszavak mellett van jelen a köztudatban. Ezért a félreértések elkerülése érdekében nem árt pontosabban körülírni pozícióimat, másrészt e táborbesorolási címszavak szerepét.

Már sok évvel ezelőtt arra a meglátásra jutottam, hogy a társadalomtudós számára az ideológiai hívószavak és tábormeghatározási címkék nem vehetők komolyan. Neki ugyanis előképzettsége és ráfordítható ideje révén módjában áll elfogulatlanabban elemezni az egyes társadalmi szférák működési mechanizmusait, az ezeknél felmerülő alternatív modellek kihatásait a különböző országokban. Az ilyen elemzések után aztán álláspontja egy-egy kérdést illetően minimálisan is csak vaskos tanulmányban fejthető ki, de még ennek lényegét is csak egy több oldalas összefoglalóban tudja megadni. Ezzel a komplex kifejezési móddal természetesen nem lehet napi politikai vitákban megjelenni, és az itt résztvevők igen nagy százaléka nem is tudja -

előképzettsége és ráfordítható idejének szűkössége miatt - ilyen komplex módon kialakítani álláspontját. Ezen a szinten nélkülözhetetlenek a leegyszerűsítő ideológiai hívószavak és a főbb megközelítések egyetlen szóban történő jelzései, mint baloldali vagy jobboldali, liberális vagy konzervatív etc. illetve ezek kombinációinak használatai. E hívószavak tartalmai a napi politikai résztvevők számára egy-egy országban és korszakban konkretizálódnak egyrészt a pártstratégák és ideológusok öndefiníciós írásai, másrészt az ellentáborok definiálásainak keverékeként. Ezek azonban - a társadalomtudós komplexebb álláspontjához képest - mindig leegyszerűsítők és a tudatos nyelvpolitikai küzdelmek célzatosságai miatt részben mindig torzak és homályosak. A mindennapi gondolkodás egyszerűsítő szükségletei számára ezek ugyan elégségesek, de sziszifuszi munkának gondoltam mindig azoknak az erőfeszítéseit (a társadalomtudományos berkeken belül), akik nagy energiával éveket pazaroltak arra, hogy megtisztítsák az "igazi" liberális vagy konzervatív stb. fogalmak tartalmait, sőt önazonosságuk kialakításában is nagy szerepet juttattak e hívószavaknak.

Úgy gondolom, nekem nincs szükségem rájuk. Hosszú évek, lassanként évtizedek alatt sok tanulmányban elemeztem a modern társadalmak alapszerkezetét, integrációs mechanizmusait, az erre vonatkozó szociológiaelméletek sorozatait, az egyes társadalmi szférák, mint a politika, a jog, az egyetemi-tudományos szféra, a tömegkommunikáció működésének részleteit és főbb működési modelljeiket a világban. Ezekből az elemzésekből néhány általános társadalmi mechanizmus és működési elv pozitív előjellel szűrődött be politikai ítéleteimbe a későbbiekben, és ha így nem is arra támaszkodva, miképpen definiálják magukat - és másokat - az egyes magyar pártok és politikai táborok, de elhelyezem magam az itthoni politikai küzdőtér táborai között.

Mielőtt rátérnék arra, hogy ebben az elhelyezésben miért a legfőbb orientálódási pontom az SZDSZ ma domináló vezérkarával és háttérbázisának militáns szárnyával való szembenállás, hadd jelezzem, hogy politikai pozícióimat a nagyon erős piacpártiság és a versengésen alapuló működési modellek támogatása jellemzi - sok éves elemzések alapján több könyvben fejtettem ki, hogy miért. Az így létrejövő negatív mellékhatásokat a szociális-humanitárius kompenzálások széles körével gondolom enyhíteni, amelyek a nagy hatékonyság nélkülözhetetlen melléktermékének tekinthetők a kompetitív-piacpárti működési modellekben. Minden szféra esetében az állami szervezés és finanszírozás ellen vagyok, ami következik a fenti pozícióból, ha lehetséges a piaci működés, kivéve ha a "privatizálás" monopóliumokkal jellemezhető területen történne. Egy demokratikus kormány még mindig jobb, mint egy magánmonopólium. Ezért például nem támogatnám a televízió kettes csatornájának privatizálását, mivel ezen a területen a szükséges tőkenagyság miatt további földi terjesztésű országos televíziók nem valószínűek e privatizált magán-televízió mellett. Aki ilyen szituációban a "liberális piac" jelszavát és a "kormánytelevízió" sommás elítélését hangoztatja, az egyszerűen visszaél e fogalmak tartalmaival, és politikai megfontolásokból csúsztat.

Ha pozícióimra nem is megfelelő a "jobboldali" vagy az "antiliberalis" besorolás, konzekvens SZDSZ-ellenességem magyarázatot kíván. Úgy gondolom, ezzel a magyarázattal - ismerve az elmúlt évi választások szavazási megoszlásainak részleteit - többszázezer értelmiségi álláspontját fejezem ki, legalább a főbb pontokat illetően.

Szabaddemokrata-ellenességem a magyar szellemi-kulturális (benne a politikai és a tömegkommunikációs) szférák felépülésének egy képéből származik. Ha ez lényegét illetően hibás lenne, akkor politikai ítéletem egyszerű tévedésen alapszik. A legfontosabb ebből a

szempontból, hogy a 89-es átmenet után a politikai akaratképzés csak részben tudott áttelepedni a létrejött többpártrendszer keretei közé; fő súlypontjait illetően a tömegmédiákban belül szerveződött meg. E tömegmédiák azonban az ország fővárosközpontúsága miatt centralizáltan helyezkednek el, és a közvélemény kialakításában monopolhelyzetet élveznek. A strukturális centralizáltság lehetőséget adott a fővárosi értelmiség egy csoportja számára az elmúlt évtizedekben, hogy hegemon helyzetbe kerüljön e tömegmédiák működtetésében, és a közös szocializáció illetve más közös jegyek alapján egyre inkább homogén politikai csapatként lépnek fel politikaalakításukban. Elkötelezettségük döntően a szabaddemokraták mai vezérkara felé figyelhető meg, mégha egyes belső irányzataik egy része a szocialista párt értékei és vezető csoportjai felé is közel áll.

A szabaddemokraták mögötti médiahatalom azonban nem csak a politikai akaratképzés súlypontjait tudja meghatározni, hanem, mivel az egyes szellemi szférák (irodalom, zenei élet, társadalomtudományok stb.) önálló kommunikációs csatornái és értékelési mechanizmusai csak csenevész alakultak ki, az itteni értékelések is a tömegmédiákra települtek át az elmúlt évtizedekben. Így az egyes kulturális szférák belső hierarchiái sok szempontból éppúgy a tömegmédiáktól függenek, mint a politikai akaratképzése is. Ennek az összefonódott egésznek a főváros belső kerületeiben levő együttélése az évek során egy sűrű személyi érintkezésen alapuló és egymáshoz különböző formális és informális fórumokon kapcsolódó körökből álló csoportosulást hozott létre, melynek már a 80-as években is meg volt az infrastruktúrája, de az egykori (pártállami) pártközpont ideológiai kontrolljának eltűnése még csak tovább erősítette e csoportosulás erejét. A sűrű személyi viszonyok révén az egyes szellemi szférákban többé-kevésbé pontosan számon tartható, hogy ki az, aki vagy akik azonosulnak e csoportosulással vagy legalább tevőlegesen nem állnak szembe az ezek által kialakított célkitűzésekkel és véleményekkel, és viszont, a szembenállás különböző fokozatain ki, hol helyezkedik el. Hadd jelezzem, hogy aki belül van ezen a csoportosuláson, és nagyon is jól tudja, milyen belső repedések és torzalkodások léteznek az egyes belső körök között - például a televízió egyes hírszerkesztőségei között - az hajlamos végletes túlzásnak tekinteni az egységes médiahatalom tézisének. Aki kívülről tudja látni a lényeges tendenciákat illetően e csapat együttmozgását, az biztosabban tud ítélni.

A 94-es parlamenti választások után a nemzeti oldalt érintő tisztogatások és a tovább aktivizálódott illetve bővült szabaddemokrata háttérbázis révén ma már markánsan előttünk áll a médiahatalom és a fölötté diszponáló személyi csoportosulás, amely a médiákba ágyazódott politikai és szellemi-kulturális élet fölött bénító hatalommal rendelkezik. **Az SZDSZ-ellenességem abból ered, hogy az elmúlt évek tanúsága szerint a fővárosi vezérkaruk e csoportosulás pártszinten megjelent képviselőjét valósítja meg.**

Nem volt ez mindig így az SZDSZ-ben. A 90-es évek elején a jelzett csoportosulás még nem érte el a mai szervezettségi fokot, és az SZDSZ is több alternatív vezető csoport együttesét jelentette. A mögöttes hidraszerű médiaértelmiség felé a legkeményebb kihívást Tölgyessy Péter pártelnökké választása jelentette, aki alapvetően független volt tőlük. Elnökké választása után egy ideig még megtehetné volna, hogy az elsőprő többséggel őt megválasztó pártaktivistákra támaszkodva szétzúzza az illegalitásba öltözött és a mögöttes médiaértelmiséget szervező ún. kemény magot, kizárva a pártból őket, de a hezitálás hamar semmivé tette ezt a lehetőséget. Ma már csak lehet vezérkaruk része, akinek lojalitása sokszorosan leellenőrzött. Ezzel a letisztulással a szellemi szférákat és a politikai akaratképzést is döntő módon szervező médiahatalom pedig pártszinten is irányító centrumot kapott. Nem valamilyen misztikus és

mindig is létező erő tehát ez a csoportosulás, mégha előformái léteztek már a kádárizmus viszonyai között is, hanem egy sor szociológiai előfeltétel fokozatos megteremtődésével alakult ki, és az elmúlt félévben a szabaddemokraták kormányhatalmi részesedése révén alaposan továbbépült. Egy ilyen képződmény a legalapvetőbben akadályozza a politikai demokrácia, a demokratikus közvélemény torzulásmentes működését, és a korábbi rendőri-adminisztratív elnyomás helyett egy nehezebben megragadható, de annál hatékonyabban működő új szellemi rabság létrehozásával fenyeget.

.....

Az említett irodalomtörténész a 168 óra-beli interjúból azt veti még szememre, hogy független gondolkodóból "abszolúte elkötelezett" gondolkodó lettem. Ennek apropóján lehetőség nyílik a "független értelmiségi", a "független gondolkodó"-szerep lehetőségeiről elgondolkodni a mai magyar politikai élet szerkezetében.

A "független értelmiségi" szereppel az az egyik baj, hogy egy párttól függetlenséget értenek ez alatt, de mivel az SZDSZ profiljának meghatározó lényege az, hogy a mögöttes médiaértelmiségben szerveződik, és ez, mint jeleztem, az elmúlt évek alatt egyre cizelláltabb "független" fórumokat hozott létre a Demokratikus Chartától kezdve a Nyilvánosság Klubon keresztül a FÜGE-ig, ezért a legfüggetlenebbnek lehet maradni az SZDSZ-től mint párttól, de a médiahatalom működésének legkeményebb magjához lehet tartozni. De az ezzel szembenálló nemzeti jobbközép vagy polgári-nemzeti tábor felé szimpatizáló közírók, értelmiségiek éppúgy pontosan besorolódnak elkötelezettnek az SZDSZ háttér csoportjával szemben, mégha esetleg valaki egyetlen ide tartozó párthoz sem áll máskülönben közel. **Vagyis mivel a politikaalakítás jórészt a médiában történik, és csak kisebb részben a pártokon belül, a médiába csak úgy "beleírogató" független értelmiségi itt és most Magyarországon fogalmi képtelenség.**

Néhány tudatos stratégia persze lehetséges annak mímelésére, hogy valaki "megtartotta független értelmiségi szereplését". Az egyik típust már hosszabb ideje épp a szóbanforgó irodalomtörténész testesíti meg számomra, ahogy meg tudtam figyelni közírói fellépéseit. Mivel felkészültségének irányai miatt nem igazán ért a társadalom szféráinak strukturális kérdéseire és a politikai viták kereszttüzeiben álló problémák alternatív megoldásaihoz, ezért szelíden eldiskurál az élet dolgairól, hasábokon keresztül úgy beszélve, hogy ténylegesen nem mond semmit, szelíd morális korholások kíséretében, hogy "szeressük egymást gyerekek". Ez nagyon jó stratégia - bár lehet, hogy ez nem is tudatos nála - ahhoz, hogy ne kelljen állást foglalnia, és különösen jó, ha nemzeti táborhoz tartozónak vallja magát deklarátívan, hisz így a médiahatalom bárhol tudja szerepeltetni - elfogulatlanságát demonstrálandó. Több ilyen stratégiát lehet találni a "független politológusok" között is. Ismerek olyan stratégiát is, amelynek művelője körülbelül úgy látja a hazai politikai-szellemi állapotok szerveződését, ahogy az előbb magam álláspontjaként is leírtam, de napilapi publicisztikájában háromszoros kódolással hajlandó csak feltárni - kicsit maga előtt is a független politológusi szerephez ragaszkodást hangsúlyozva. (Az elmúlt napokban egy vidéki városból egy 80 év körüli nyugdíjas latin tanár küldte el nekem valamelyik helyi kiadványban megjelent cikkét, amelyben hozzám hasonló SZDSZ-ellenességét álnév alatt adta ki, mert mint írta mentegetőzve "nem árt az óvatosság"...).

Nem lehet ma Magyarországon "független értelmiséginek" maradni annak, aki rendszeresen foglalkozik szellemi-politikai kérdésekkel. Legfeljebb annak lehet álcázni a semmitmondást

vagy a félelem miatti öncenzúrát. Úgy gondolom, bár a médiahatalommal való nyílt szembenállással kockázatot vállal az ember, mivel többszázezer értelmiségi érzi vagy tudja valamilyen mértékben ennek tarthatatlanságát, nem magányosan cselekszik, aki ezt kockáztatja. Épp a fellépés nyilvánossága teszi lehetővé a "hallgatók többség" megszerveződését, és a politikai demokrácia ma már - s ha nem késlekedünk: még - esélyt ad, hogy szétzúzzuk ezt a monolit véleményhatalmat.

.....

A Magyar Narancsban megjelent cikkében egy szociológus-kollégám, aki csak bizonyos distanciával tartozik a médiahatalom szellemi köreihez, megkorhol, hogy - vizet prédikálva de a politika méregpoharát néha fenékgig ürítve - szembekerültem korábbi tanulmányaim summájával, és a funkcionálisan elkülönült társadalmi alrendszerek tiszta tudós, politikus, jogász, művész stb. szerepeinek különtartása helyett újabban a "diffúz értelmiségi" szerepét öltöm magamra. Nagyrészt igazat kell adnom neki, noha igazán ütőerősnek akkor érezném a megrovást, ha korábban a különböző egyetemek politológiai, szociológiai, történelmi vagy filozófiai tanszékein dolgozó kollégákkal szemben is felvetette volna ezt a kritikát. Addig azonban, amíg az én szakmáim - alkotmányjog, politológia és szociológia - művelőinek zöme a politikaalakításban is aktívan részt vesz, illetve a jelzett médiahatalmi csoportosulás a szakmák belseje felé is egyre terjeszkedő befolyást gyakorol, nem lehet kimaradni. Nem lehet kimaradni azért sem, mert a tömegmédiumokban politikaalakítással fellépő-felléptetett politológusok, szociológusok és alkotmányjogászok szinte kizárólag a szabaddemokrata pozíciók védelmét és érvanyaggal való ellátását végzik el, a polgári-nemzeti tábor pozíciói viszont nem kapnak ilyen alátámasztást.

Magam is bízom abban, hogy "ez a harc lesz a végső", s mivel e közben nem hagytam abba az érdemi tudományos munkát, talán nyom nélkül múlnak majd el rólam az átmeneti politizálás hatásai.

(1995 márc. 18)

Társadalmi kontrollok és diktatúrák

Ideális állapotok esetén egyre kevésbé szükséges a társadalmi élet központi ellenőrzése és irányítása a modern társadalmakban, de nem is igen lehetséges. Az egyes funkcionális szférák önállóságának kibomlása önvezérlést és elkülönült belső értékelési mechanizmusokat hoz létre, és egyre inkább ezek spontán koordinációja biztosítja az össztársadalom hatékonyságát és nem egy központi irányítás. A hatalom "széttagolódik" a modern társadalomban: a tudós "hatalma", az irodalmár, az író "hatalma, az ideológusé, a jogászé, a politikusé, a bankáré etc. önálló, belső hatalmi mezőben szerveződik egyre személytelenebbül, és ezek inkább kiegészítik egymást

mintsem valamelyik uralni tudná az összes többi. Torzult állapotok esetén azonban ezek a modern mechanizmusok a hatékonyság mellett - és sokszor helyett - nem hogy csökkentenék és kioltanák a központi uralom lehetőségét, hanem egy kézben összpontosítva ezeket soha nem látott elnyomást tesznek lehetővé. Számomra úgy tűnik, hogy különösen három kontrollmechanizmus torzulása tud létrehozni a mai korban központilag irányított "társadalomszörnyeket". **Diktatórikus irányítás ugyanis lehetséges ma már tömegműmediumokon, pénzen és politikai hatalmon keresztül egyaránt.** Bizonyos fókig cserélhetők e mechanizmusok anélkül, hogy a diktatúra megszűnne.

A politikai hatalomra alapozott modern diktatúrát már ismerjük. A náci Németország vagy a sztálinizmus totális ellenőrző gépezete csak a XX. században vált lehetővé úgy, hogy a tradicionális uralom régi "kedélyes" formáját az irányítás, az ellenőrzés és a mozgósítás modern technológiájával "javították fel". Mivel Magyarországon évtizedekig a politikai hatalom monopolizálása ellen kellett harcolni, ezért érthető, hogy ennek eltüntetése után legfeljebb kisebb torzulásokat, könnyen eltüntethető problémákat várt a társadalom és az értelmiség. Ám nem készült fel arra a lehetőségre, hogy más kontrollmechanizmusokon keresztül ugyan, de ismét létrejöhet egy új "nómenklatúra" uralma, a pénz fölött rendelkező bankoknak és a politikai közvéleményt formáló tömegműmediumok szűk társadalmi csoportok kezébe kerülésével. Ennek megértéséhez azonban vegyük szemügyre először e mechanizmusok "egészséges" működésének előfeltételeit ahhoz, hogy ezután jobban megértsük a hazai állapotok torzulásait.

A tömegműmediumok minden pluralista demokráciában befolyásolni tudják a politikai közvélemény alakulását - és ezen keresztül azt, hogy mely politikai pártok kerülnek kormányra, melyek ellenzékbe vagy akár a parlamenten kívülre - de ha politikailag nem egy irányba húznak a tömegműmediumok, hanem az egymással szembenálló politikai erők és értékvilágok nagyjából egyenlően vannak jelen a tömegműmediumok összességében, akkor - bizonyos fókig egymást korrigálva - a politikai közvélemény a különböző befolyásolások eredőjeként alakul, és nem egy politikai csoport előre eltervezett manipulálása szerint. Ebben az esetben a politikai pluralizmus nemcsak a pártok szintjén - többpártrendszer formájában - hanem a politikai közvélemény és a tömegműmediumok (írott sajtó, rádió, televízió) szintjén is. Ilyen állapotok esetén a társadalom központi irányítása nem lehetséges a tömegműmediumokra települve, hanem csak a választásokon győztes párt **kormányhatalma** képes ezt megvalósítani - arra a periódusra korlátozva, amelyre a mandátuma szól. Normális esetekben a modern társadalmak másik kontrollmechanizmusa, a **pénz** is inkább csak személytelenül-semleges közvetíti a cserefolyamatokat de nem teszi lehetővé valamelyik társadalmi csoport társadalom feletti diktatúráját. A pénz értékállandóságára figyelő központi jegybankok mellett a versengő bankrendszer és a pénzpiac csak mint semleges "karbantartók" biztosítják a gazdasági résztvevők felé a pénz mint "csereműmediumot"

Bizonyos esetekben azonban e két műmedium, a "pénzműmedium" és a tömegműmediák is a diktatúra új formáit képesek megvalósítani, vagy legalábbis kiüresítve a politikai demokráciát a rejtett diktatúra több-kevesebb fokát hozzák be a társadalom működésébe.

A tömegműmediumok torzult működését illetően példának lehet felhozni Franciaország esetét. Ez a hagyományosan és mindenoldalúan centralizált ország ugyanis olyan merev tömegkommunikációs rendszert alakított ki, hogy a nagy országos napilapok és televíziós csatornák vezérkarai évtizedekig változatlanok tudnak maradni, és az utánpótlást, illetve ezek kinevelését és karriervonalait alapvetően meg tudják határozni. Ez az oligarchikus

médiarendszer azonban nemcsak a politikai közvéleményt tudja döntően meghatározni, hanem mivel a társadalomtudományok, az irodalom és a többi szellemi szféra is jórészt a tömegműűmokra alapozva alakította ki az értékelési mechanizmusait - pontosabban: a saját belső ilyenfajta mechanizmusait nem tudta függetleníteni ezektől - és sok szempontból személyileg össze is fonódnak a különböző szellemi szféra kisebb csoportjai az újságíró csoportokkal, ezért az egész értelmiségi-szellemi szféra tendenciaszerűen egy közös oligarchia uralma alá kerül. Persze e tendenciának gátat szab, hogy Franciaországban erős katolikus egyház is jelen van a szellemi életben, és e mellett is több más kisebb politikai értékvilág is részt kap a tömegműűmák egyes részeiben. Általánosán bevett azonban az a meggyőződés a franciák között, hogy itt is egy baloldali-szociálliberális túlsúly figyelhető meg a tömegműűmokban, mint ahogy ugyanez az értékvilág a meghatározó a centralizáltság miatt szintén oligarchizálódásra hajlamos többi szellemi szférában is. Itt nincs tér arra, hogy összehasonlító elemzésekkel támasszam alá állításomat, de téziszerűen le lehet szőgezni, hogy **minden társadalomban, ahol a tömegműűmokok rendszere centralizált, és így a politikai közvélemény alakítása alig néhány pozíció birtokosán nyugszik, tendenciaszerűen egy állandó eltolódás figyelhető meg a demokráciáról a diktatúra új, rejtettebb formái felé.**

Magyarország azonban a franciáknál is jobban példázza e torzulás lehetőségét. A mi társadalmunk hagyományosan centralizált szerkezete és a '89-es politikai átalakulás körülményei - ebből a szempontból a legfontosabb a tömegek mozgásának elmaradása és a tömegműűmokok maroknyi újságírójának központi szerepe a radikalizálódó politikai viták szervezésében - ritkán tapasztalt tiszasággal valósítoták meg az elmúlt öt-hat év alatt e rejtett diktatúra kiépülését. Nálunk ugyanis a szellemi-kulturális életben nem alakulhattak ki erős politikai centrumok, amelyek ellensúlyozhatnák a tömegműűmokon belül domináló csoportokat, amelyek ideológia szintjén a szociálliberális jelszavakkal azonosítják magukat. De ugyanígy növeli e médiokrácia uralmi súlyát, hogy a frissen kialakult pártrendszer még nem eresztett mély gyökereket a társadalomban, továbbá a társadalomtudományok, az irodalom és a többi szellemi szféra még a franciákénál is csőkevényesebben alakította önálló belső értékelési mechanizmusait, és az még inkább a tömegműűmokra alapozódtak ezek.

Növeli továbbá a tömegműűmokban domináló szűk csoportok hatalmát, hogy - az elmúlt évek tapasztalatai szerint - a "pénzműűm" felett rendelkező bankok vezérkaraiban is ugyanez a szociálliberális túlsúly alakult ki, és különböző alapítványok és új lapok, folyóiratok, rádió- és televíziós csatornák alapításával e bankszféra folyamatosan tovább növeli a médiokrácia mozgásterét. Illetve másík oldalról a szembenálló politikai erők maradék sajtójának elsorvasztásával (pl. a hitelek révén tőlük függő nagyvállalatok hirdetési politikájának célzatos befolyásolásával) lassanként monopolhelyzetbe juttatja a magyar társadalomnak ezt a kis csoportját.

Közmondásos az a megállapítás, hogy a demokráciában a politikusok a "közvélemény diktatúrájának" nyomása alatt állnak. Ez nagyon megnyugtató olyan országokban, ahol ez a közvélemény tényleg "ezerfejú", és inkább egy összegződést testesít meg több véleményből, mintsem egy kis csoport véleményének súlykolásával és szétterjesztésével jön létre. Nálunk azonban inkább ez utóbbi a helyzet, és ez a súlykolás szinte korlátlan lehetőségekkel rendelkezik a célzatos nyelvformálás révén. A tömegműűmokok és a szélesen vett szellemi szféra kulcspozícióinak olyan fokú birtoklása, mint ahogy az Magyarországon kialakult, lehetővé teszi, hogy egyszerűen eltekintsenek sok esetben az érveléstől a médiahatalom birtokosai, és az egyes kulcsfogalmak tartalmának átalakításával, vagy egyszerű szőcserével,

majd ezután az új kifejezés széleskörű sulykolásával a számukra ellenséges politikai törekvéseket és erőket diszkvalifikálják a lakosság széles tömegei előtt. Ezt a nyelvi diktatúrát és a médiahatalmat a jelenlegi állapotok szerint, úgy tűnik, hogy csak a gazdasági ellehetetlenülés mindennapi tényei törik keresztül az emberek tudatáig elhatolóan. Az elnyomorodás rezisztenssé tesz a médiahatalom kifinomult mechanizmusaival szemben. Az elnyomorodó tömegek akár a mediokráciával szemben is kormányra juttatják a gyógyírt ígérő pártot vagy pártokat. A bökkenő csak ott van, hogy akkor még mindig ott lesz majd fenyegetően a "pénzmédium" nemzetközi csapata, és az adósságállomány nyomasztó súlya.

Legyen azonban ennek megoldása a mai ellenzéki politikusok dolga, és itt elég csak annak kiemelése, hogy az ellenzéki szellemi erőknek a még megmaradt nyilvánosságban minden erőfeszítést meg kell tenni a többféle diktatúra lehetőségének megértésére és széleskörű megértetésére. A ma domináns helyzetábrázolás szerint '89 után beléptünk a demokráciába és a szabadság birodalmába, és most már ennek konszolidálása, "lezárása" a feladat. Ebből a helyzetábrázolásból aztán evidensen következik, hogy a jelenlegi állapotok radikális megváltoztatására törekvés csak negatív, demokráciaellenes lehet, és még az ellenzéki pártok sok politikusa is e sémák szerint éli meg mindennapi teendőjét. A mediokrácia tagjainak nagy részénél - és a sokrétű jutalmazás révén is lassanként körük csoportosuló értelmiségi támogatók körein belül - pedig eufórikus szabadságérzés figyelhető meg sokszor. Miközben kis, zárt csoportként kemény szankciókkal még a hozzájuk közelálló, de fellázadó értelmiségiekkel szemben is gyorsan eljáró diktátorokként cselekednek, a szabad és univerzális szellem megvalósítóiként élik meg napjaikat. A sokszínű médiaviláguk révén ezt az érzést evidenciaként terjesztették el az elmúlt évek alatt. Valamit ugyan már érezhetően csökkent ez a "szellemi bajnok"-érzés értelmiségi köreikben a szabaddemokraták regnálása óta az elmúlt hónapokban, de azért még mindig meghökkentő az a kettős látás, ahogy ezek a mediokraták - kemény pénzügyi pozíciók támogatásával - gyakorolják "kiscsoportosan" újfajta diktatúráikat (nyelvi etc.) az **univerzalizmus biztos morális tudata mellett**.

Nos ezt kell széttörni amellett, hogy a parlamentben az ellenzéki pártoknak meg kell tudni szerezni a következő választások során a kormányrudat. Csak ha evidenssé válik a szélesebb értelmiségi rétegekben a következő években, hogy nem a "szabad sajtó" ellen lép fel egy esetleges nemzeti kormány, amikor pl. rögtön a választások utáni első parlamenti ülésen részletes "demokrácia törvénycsomaggal" igyekszik gyors rendet vágni a mediokrácia és pénzügyi háttérbázisuk világában, hanem a politikai demokrácia alapjaival ellentétes új diktatúra mechanizmusait semmisíti meg, akkor van esélye a parlamenti politikusoknak e terhek vállalására. Az alkotmányosság betartása mellett azonban feltehetően a végsőkéig kell elmenni ahhoz, hogy az új diktatúrák rejtett mechanizmusait eséllyel tudja megtámadni a nemzeti erők egy lehetséges kormánya. Emlékezzünk rá, hogy '90-ben az Antall-kormány tevékenységét és terveit a szociálliberális tömegmédiumok és a mögöttük álló gazdasági körök milyen nagy mértékben leblokkolták, pedig akkor még megközelítően sem érték el megszerveződésüknek azt a kemény formáját, ahogy ma már előttünk állnak, és amely most is naponta épül még tovább a következő választásokig. Egyszerűen értelmetlennek látom olyan mai ellenzéki erők támogatását a polgári-nemzeti értelmiség részéről, akik nem merik vállalni a '98-as választások után szükséges nagyon kemény fellépést a kiépült új diktatúra és hordozói ellen. Nem kell különleges előrelátás ahhoz, hogy mit tennének egy ilyen kormánnyal a médiahatalom addigra magánszférákba széttelepült csapatai. Széttépnék az első napokban mielőtt meghirdethetné programját.

Számomra ez jelenti a legnagyobb problémát az elmúlt hónapokban az ellenzéki pártok és belső irányzataik küzdelmét figyelve. Az ellenzék, amely már korábban is a "kéttengelyűséggel" volt némileg jellemezhető, az MDF elnökség-kibővítő, közelmúltbeli országos értekezlete óta látványosan kettészakadt. Az MDF-es küldöttek nagyobb része élesen szembefordult a kisgazdákkal szövetségzés gondolatával, miközben a küldöttek másik fele a radikális lépéseket is vállaló Boross Péter irányzatát támogatta, aki a Torgyán Józsefiek felé nyitás lehetősége mellett állt ki. Ugyanezt teszik a Giczy György vezette kereszténydemokraták is, noha persze e párton belül is van egy szárny, amely a Latorczai-Surján páros vezetése mellett inkább a mérsékelt MDF-szárny mellé sorakozna fel.

A jelenlegi helyzet tehát úgy néz ki, hogy a tovatűnő ellenzéki egység reménye után két, egymással is markánsan szembenálló ellenzéki tábor néz farkasszemet a mai kormánykoalícióval. A fél MDF és a Fidesz áll az egyik oldalon, míg a fórumosok másik fele a KDNP-vel inkább a Kisgazdák felé nyitna ki erősebben. Ez a kettébomlás pedig bizonyos fokig a mérsékelt és radikális lépések vállalása szempontjából is elkülönülést jelent. Kárhoznatni kell ezt a kettébomlást. Én azt hiszem, hogy a rossz helyzetértékelés az oka annak, hogy az ellenzéki politikusok egy része a radikális lépésektől megrettenve állandóan csak mérsékelt jelleget igyekszik kidomborítani. Mivel, mint jeleztem, elég nyilvánvaló mi lenne a sorsa egy mérsékelt nemzeti (vagy aki jobban kedveli: jobbközép) kormánynak nagyon gyorsan a '98-as választások után, egyszerűen nincs értelme kormányrúd felé törekedni a radikális lépésektől visszarettenő pártoknak és politikusoknak. Tisztán kell látni, hogy nem egy stabil politikai demokrácia feltételei közötti kormánypartváltásról lesz szó '98-ban, hanem egy új diktatúra megtöréséről, amelyben egyetlen korlátot szabad csak elismerni: az alkotmány által előírt változtatási út betartását.

(1995 júl. 15)

A médiahatalom megtörése

A politikusok és a pártokhoz kötődő szakértők között bevett nézettnek tekinthető, hogy kormányra kerülésük esetén tervbevett intézkedéseiket csak általános módon kell a választópolgárok elé tárni. Ennek egyik oka, hogy joggal tarthatnak attól, valamelyik konkurens párt "ellopja" az ötletet, és szavazatok tízezreit vihetik el ezzel tőlük. A másik belátható okot erre a titokban tartásra az adja, hogy a megcélzott intézkedések által negatívan érintettek valamilyen előzetes praktikával kicsorbíthatják az intézkedések várható jótéteményeit vagy egyszerűen csak politikai ellenszervezkedéssel lehetetlenné teszik később, a kormányra kerülés után, a tervezett intézkedések nyilvános felvetését.

A versengő pártrendszer logikája tehát ésszerűnek mutatja bizonyos esetekben a titokban tartást az egyes pártoknál a tervezett politikai intézkedéseiket illetően. Ám egy másik követelmény is ered a demokrácia logikájából, ezt pedig úgy lehet összefoglalni, hogy **súlyos feszültségeket**

maguk után vonó intézkedésekhez - a választási győzelemből folyó általános legitimáció mellett - a jövő kormányának kifejezett módon bírni kell a választópolgárok millióinak a bizalmát. Csak ez tudja megteremteni azt a pszichikai légkört, hogy egy új kormány már az első parlamenti ülésen mint éles késsel nyúljon bele a társadalom és a politika elfertőződött kelevényeibe, és a végigvitelig tudjon elmenni intézkedéseivel.

A médiahatalom, a politikailag eltorzult tömegműködés rendszerének működése megítélés szerint ebbe a körbe tartozik. Az ország politikai akaratképzését és a közvélemény manipulálását felfokozott mértékben alig néhány száz rádiós- és televíziós szerkesztő, riporter, újságíró, médiatulajdonosok illetve a körülöttük szerveződő médiaértelmiség tudja meghatározni a '89-es fordulat óta, és ez a médiahatalom egyre szervezettebb alakot kapott a szabaddemokraták '94-es kormányra kerülésével. Ennek megtörése és a politikailag kiegyensúlyozott tömegműködés rendszerének megteremtése a demokrácia előfeltétele, ám a megtörés alatt álló médiahatalom birtokosai a közvélemény manipulálásával olyan ellenkampányt tudnak majd az intézkedések folyamán kibontakoztatni, amely visszaretentheti a közvélemény rezdüléseire figyelő politikusokat a folyamat végigvitelétől. Ez csak úgy kerülhető el, ha már a kormányra jutás folyamatával párhuzamosan értesül a közvélemény a médiahatalom megtörésének szükségességéről illetve az erre vonatkozó tervekről, és jóváhagyását kéri e tervekhez.

Pártok, egyes párton belüli irányzatok és politikusok szenvednek és szenvedtek az elmúlt öt év folyamán attól, hogy az országos politikai közvéleményt a fővárosban centralizáltan együttműködő napilapok, hetilapok és a rádió, a televízió néhány száz pozíciójának birtokosa egy politikai csoportot alkotva többé-kevésbé akadálytalanul tudja meghatározni a politikai folyamatokat. Az ezzel szembeni fellépést két tényező nehezítette az eddigiekben. Az egyiket az jelentette hosszú ideig, hogy a médiahatalom létezésének a ténye - a szórványos, egyedi felismerés kivételével - nem vált a közvélemény részévé, nem függetlenül attól, hogy e közvéleményt éppen a médiahatalom uralja. Az utóbbi években azonban ez a médiahatalom olyan mértékben továbbépült, és a pénzügy-banki szféra azonos politikai erőcsoportokhoz tartozó bankárköreivel összefonódása oly mértékben nyilvánvalóvá vált, hogy az értelmiség és a szélesebb szellemi körök nagy részében általánosan elismertnek tekinthető ma már a médiahatalom létezése. A másik okot az ezzel szembeni fellépés elmaradására az jelentette, hogy a médiahatalom birtokosai úgy tudták beállítani működésüket, mint a kormánnyal és a politikával szembeni szabad sajtó létét, amely minden demokrácia szükségszerű tartozéka. Az a néha felbukkanó nézet - még saját soraikban is - hogy politikai egyensúlytalanságok léteznek a tömegmédia egyes szektoraiban - az írott sajtóban, a rádiózásban és a televíziózásban - nem került továbbgondolásra. Ez lehetővé tette a médiahatalom emberei számára, hogy amikor az első parlamenti ciklusban a velük szembenálló, nemzeti-konzervatív kormányerők megkísérelték a politikai kiegyensúlyozottság felé eltolni a médián belüli erőviszonyokat, mint a "média jobboldali kormány alá gyűrését" mutassák ezt be a nyilvánosság előtt.

Alapos elméleti előkészítés után meg lehet mutatni a közvélemény számára, hogy a médiahatalom léte szembenáll az alkotmányos jogállam alapelveivel, és az ennek megtörésére tett intézkedések összhangban állnak az alkotmányossággal. **A véleménykifejezés szabadságának alkotmányos alapjoga az a biztos támpont, amelyre építve mind az írott sajtóban, mind az elektronikus tömegműködésben megteremthető a politikai kiegyensúlyozottság.** Ez a szabadságjog ugyanis az egyes véleményeket egyenlő módon védi abban a vonatkozásban is, hogy a közvéleménybe telefonódásukra egyenlő esély álljon fenn.

A mai korban ez döntő módon a tömegműmediumokon keresztül történik meg, és így sérti az alkotmányosságot az, ha egy kis csoport véleménye milliószoros felnagyításban éri el a közvéleményt, míg mások véleménye nagy mértékben ki van zárva ezekből. Ezt nevezik az alkotmányjogi irodalomban a **véleménykifejezés szabadsága objektív-intézményi oldalának**, és ennek megsértése alkotmányellenessé teszi a mai magyar tömegműmédiák rendszerét. Csak politikai kiegyensúlyozottság esetén alkotmányos ez a rendszer, és a mai helyzet megtörésének ez adja az alkotmányos alapját.

A politikai kiegyensúlyozottság szempontjából külön kell választani egyrészt az írott sajtót, másrészt az elektronikus tömegműmediumokat. Az írott sajtó estén a történelmi fejlődés éppen hogy a pártújságokon keresztül tette lehetővé a politikai közvélemény kialakulását, és itt az egyes újságok politikai egyoldalúsága elfogadható. **A politikai kiegyensúlyozottságnak csak az írott sajtó egészén belül kell létrejönni.** Ezzel szemben az utóbbi évtizedekben kifejlődő elektronikus tömegműmediumok terén már szigorúbban törekednek a nyugat-európai demokráciák az egyes rádióadók illetve televíziós adók politikai kiegyensúlyozottságára. Ezen a szinten felmerül még, hogy a politikai kiegyensúlyozottságot csak a közszolgálati rádióknál és televízióknál, vagy a kereskedelmiéknél is meg kell-e követelni? Erre a választ a német alkotmányjogi gyakorlatból lehet átvenni, amely mindkét szférára kötelezőnek mondja ki ezt.

Ezen az elméleti alapon kívánom röviden felrajzolni a következőkben, milyen intézkedésekkel kellene a jövőben megtörni a médiahatalom működését, vagyis a politikai kiegyensúlyozottság felé eltolni az írott sajtót éppúgy mint a rádiózás és a televíziózás szféráját.

1. Az írott sajtóban, ahol a pártosan elfogult újságírásnak bevett hagyományai vannak a modern demokráciákban is, egy-egy lap politikai elfogultsága elfogadható. Ám az országos napi- és hetilapok vonatkozásában összességében a politikai irányzatok kiegyensúlyozott jelentlétére törekedni kell. Ma a napi és a hetilapokat majd felerészben - az eladott lappéldányszámok árbevétele mellett - a hirdetések tartják el. A hirdetési bevételek fölött azonban gazdasági-politikai csoportok döntenek, és a számukra nem kívánatos politikai célokat támogató lapokat a hirdetések megvonásával rövid idő alatt tönkre tehetik. Azt, hogy a hirdetések volumene egyáltalán nem a lapok példányszámától függ, mutatja az is, hogy a közel azonos példányszámú Magyar Hírlap kb. négyszer annyi hirdetési bevételhez jut mint a Magyar Nemzet, amely ennek révén napi egymillió veszteséggel tartható csak fenn. De ugyanez elmondható az Új Magyarország alacsony hirdetési bevételeire és a médiahatalommal szembenálló, maradék hetilapokra is. **Itt tehát a hirdetési bevételek adókon keresztüli átcsoportosítása lehet a megoldási út.** Ennek eszköze lehet a hirdetési piac kiegyenlítésére bevezetett ún. "hirdetési adó" és az ebből képzett "Hirdetési Esélykiegyenlítési Alap" létrehozása, amelyből az átlagos hirdetési bevételtől elmaradó lapok rendszeresen megkapnák az elvont összegek arányos részét. Ezáltal a hirdetések szankciószerű megvonásával nem tudnák a médiahatalomhoz tartozó bankárkörök és gazdasági csoportok a jövőben tönkretenni azokat a lapokat, amelyekkel politikailag szembenállnak.

2. Az elektronikus tömegműmediumokban - a rádióban és a televízióban - azonban minden egyes adás politikai kiegyensúlyozottsága alkotmányos működésük előfeltétele. Ennek biztosítására két egymást kiegészítő mechanizmus áll rendelkezésre. Egyrészt a parlamenti pártok által felállított Panaszbizottság előtt meg lehet támadni politikai elfogultság címén a közszolgálati és kereskedelmi adók egyes műsorait. (E szerv létrehozását már ma is tervbe vette a médiatörvény tervezete, de minden komolyabb szankció hiányzik ma még e szerv tervezett hatásköréből, így

ezen változtatni kell.) Amennyiben ez a szerv megalapozottnak látja a politikai elfogultság elleni panaszt, és elmarasztalja a műsort, úgy egy időszakon belüli többszöri elmarasztalás esetén - vagyis nagyfokú és tartós politikai elfogultság léte esetén - bevonhatja az adott rádióadó vagy televíziós állomás működési engedélyét. Közzszolgálati adó esetén pedig kimondhatja az adott műsor megszüntetését.

Ehhez csatlakozóan fel kellene venni az tervezett új alkotmányba - a véleményszabadság jogára vonatkoztatva - a német alkotmányjogtudományban kialakított "jogok eljátszásának" formuláját, amely alapján az elektronikus médiumokban a visszatérően és súlyosan politikai elfogultsággal elmarasztalt hivatásos újságírókat, riportereket és szerkesztőket az alkotmánybíróság egy különbizottsága megfoszthat hivatása gyakorlásától egy meghatározott időtartamra.

E rendelkezések nagy részét a médiatörvényben kell kifejtetni, de alkotmányi alapjukat már a véleménykifejezés szabadságának jogához csatoltan fel kell venni az alkotmány szövegébe.

Az erre vonatkozó javasolt alkotmányszöveg a következő:

" (1) A Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a véleménykifejezés szabadságának joga, valamint, hogy a közérdekű adatokat megismerje és terjessze. Az elektronikus tömegkommunikációs eszközök kötelesek megvalósítani működésük során a közvéleményformálás politikai kiegyensúlyozottságát.

(2) Az országos politikai közvéleményt alakító írott sajtó politikai kiegyensúlyozottságát a hirdetési bevételek egyenlő eloszlásának megteremtésével is biztosítani kell.

(3) Az elektronikus tömegkommunikációs eszközök esetén a politikai kiegyensúlyozottság tartós megsértése esetén - külön törvényben szabályozott módon - az egyes rádiós és televíziós állomások működése megszüntethető.

(4) Az elektronikus tömegkommunikációs eszközök hivatásos munkatársai kötelesek tevékenységüket a politikai kiegyensúlyozottság követelményeit szem előtt tartva folytatni. Amennyiben ezt a kiegyensúlyozottságot e személyi körből valaki tartósan és többször is megsérti, az alapjog eljátszása címén az alkotmánybíróság meghatározott időre eltiltja foglalkozása gyakorlásától.

(5) A (3) és a (4) bekezdésben foglalt eljárások részletes szabályait külön törvény rendezi."

A fentiekben vázolt intézkedések a legalapvetőbb irányokat mutatják a médiahatalom megtörésére. A következő hónapokban egy erre vonatkozó nyilvános vita százezrek előtt nyilvánvalóvá tehetné e lépések alkotmányos jogállammal összeegyeztethetőségét. Késlekedésre pedig nem sok idő van, mert a mai kormánykoalíció kibékíthetetlen ellentétei valószínűvé teszik a koalíció közeli felbomlását, és a szocialista párt belső szétziláltsága az egyedüli kormányzásukat ma már csak rövid ideig teszik lehetővé. Az előbbre hozott parlamenti választás valószínűsége minden jóstehetség nélkül kijelenthető. Erre már ma készülni kell.